

Юрій Пастернак

Крізь комин на волю

Спомини в'язня німецьких концтаборів

Оці спомини присвячую моїм друзям і другим нещасникам, в'язням горезвісних німецьких концтаборів, котрим доля не судила подолати існуючих там жахів, вижити, і діждати вимріяної волі.

Присвячую усім тим, яких дика сваволя тоталітарного режиму голодом і холодом, побоями, тортурами, та іншими звироднілими методами, довела до передчасного вкорочення їхнього життєвого шляху, а знівечені тіла провела димом крізь комини крематорій.

Юрій Пастернак

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	2
СЛОВО ВІД АВТОРА	3
РОКИ МОЄЇ МОЛОДОСТІ.....	5
БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	6
ПЕРШИЙ АРЕШТ	9
ДРУГИЙ АРЕШТ	15
ПОДОРОЖ З КОЛОМИЇ ДО АВШВІЦУ	33
В АВШВІЦІ.....	37
"ТОЛЯНДСЬКІ ЧЕРЕВИКИ" В АВШВІЦІ	46
БЛЮК ч.9	48
АПЕЛЬ У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ.....	49
ОРКЕСТРА В ТАБОРІ АВШВІЦ-БІРКЕНАВ.....	52
МОЯ ПЕРША ПРАЦЯ В ТАБОРІ АВШВІЦ-БІРКЕНАВ.....	54
"РОЛЬВАГА ч.3"	56
РОЗГОРТАННЯ ПОПЕЛУ БЛЯ КРЕМАТОРІЇ	57
ПРАЦЯ У КАРТОПЛЯРНІ.....	58
"РОЛЬВАГЕН ч.1" У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ.....	60
"МУСУЛЬМАНИ" У ТАБОРІ АВШВІЦ	61
СПРОБИ ВТЕЧІ.....	64
САДИСТИ ПРИ СВОЙОМУ ДІЛІ	66
"ПІПЛІ" У КОНЦ-ТАБОРІ.....	67
ВИМУШЕНИЙ СМІХ У КОНЦ-ТАБОРІ	68
"БОМБАРДІРОВКА" У ТАБОРІ АВШВІЦ	69
КОМАНДО "КАНАДА".....	70
ПРОМІНЕНТИ У КОНЦ-ТАБОРІ	71
ПРИГОДА З ГІТАРОЮ У КОНЦ-ТАБОРІ БІРКЕНАВ	71

ТОРГІВЛЯ БЕЗ ГРОШЕЙ	72
СВЯТКУВАННЯ НОВОГО, 1944-ГО РОКУ	73
РОЗЛАДОВУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНИХ ШИН	73
ПРИГОТУВАННЯ ПЛОЩІ ПІД БУДОВУ ЛЕТОВИЩА	74
МОЇ НЕДІЛЬНІ РОЗДУМУВАННЯ У КОНЦ-ТАБОРІ	75
РОМАНСИ У ТАБОРІ АВШВІЦ-БІРКЕНАВ	76
ЦИГАНСЬКИЙ ТАБІР У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ	78
НАПАДИ В'ЯЗНІВ-РУСАКІВ"	78
"ЗОНДЕРКОМАНДО" У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ	81
ЖІНОЧИЙ ТАБІР У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ	85
КОНЦ-ТАБІР БРУТІК	88
КОНЦ-ТАБІР "ДОРА"	98
ВДВОШИВЛЕННЯ В КОНЦ-ТАБОРІ "ДОРА"	103
КОНЦ-ТАБІР ЕЛЬРІХ	106
СПРОБА ДІСТАТИ ВІЛЬНЕ	109
КУРЦІ У ТАБОРІ	111
ВИЇЗД З КОНЦ-ТАБОРУ ЕЛЬРІХ	112
КОНЦ-ТАБІР БЕРГЕН-БЕЛЬЗЕН	113
В О Л Я ! ! !	116

ПЕРЕДМОВА

Читаючи ці трагічні спомини Юрія Пастернака, довголітнього в'язня багатьох німецьких конц-таборів, ми відчуваємо всі жахіття і кривди заподіяні брутальною політикою нацистської Німеччини відносно поневолених народів Європи.

Автор споминів "Димом крізь комин на волю", від дитинства вихований в релігійно-моральному середовищі. Окутаний глибокою любов'ю батька, матері та всієї рідні, ніяк не міг погодитися з брутальними методами гітлерівської поліційної системи. В багатьох місцях своїх споминів, автор під впливом невимовних терпінь, знущань і кривд, заподіяних йому звироднілими типами різних національностей, які були в той час на службі "Гестапо", часто називає їхню національну приналежність і це викликає вражіння, що у нього зродилася ненависть цілого народу з якого вони вийшли. Так воно в дійсності не є. Ті думки були начеркнуті в стані його емоційного огірчення і непростимого відчаю та жалю, що із середовища культурних народів вийшли у світ такі безсовісні одиниці. Автор є вповні згідний з тим, що він не старався узагальнювати і приписувати ці варварські злочини поодиноким садистів цілому народові, з якого вони вийшли. Він старався аналізувати чому саме, і з яких причин та обставин, з історично культурного, релігійного і морального народу появилися такі звироднілі одиниці. Він ніяк не може погодитися з поступуванням тих звихнених характерів, він картає їхнє самолюбство в ім'я самозбереження, їхнє вислужництво злочинній конц-табірній адміністрації, що перевершило всякі поняття садизму, і їхнє перевиконання своїх повинностей, як не-німців, для вдоволення нацистсько-німецького режиму.

Метою цих споминів є рівно ж насвітлити і доказати, якою була політика Третього

Райху у відношенні до українського суспільства і його стремління "бути господарем на своїй землі", та які методи жахливих поліційних репресій, арештів і звірських тортур застосовувала німецька окупаційна влада супроти українського народу, а особливо відносно української молоді в час окупації України.

Особливо хочемо звернути увагу читача на те, що від закінчення Другої світової війни, на тему німецько-нацистських конц-таборів написано і видано безліч творів різними мовами світу.

Всі вони широко і з подробицями розказують про масовий геноцид заподіяний поодиноким народам німецько-нацистським свавіллям, однак, рідко стрічаємо звітування про широко закроєні репресії, арешти, ув'язнення, заслання в конц-табори та плянові вбивства українців, тим же Гітлерівським режимом.

Спомини написані послідовно, саме так, як автор знятив свої переживання і якими вони залишилися в його пам'яті з віддалі пройдених років.

Несприятливі обставини не дозволили авторові скоріше опублікувати свої спомини, однак у нього була завжди сильна постанова сказати загалові правду про деякі, до сьогодні для історії невідомі, події.

Мирон Радзикович

СЛОВО ВІД АВТОРА.

ЗДумку, щоби написати ці спомини, мав я таки зразу по закінченні війни, коли почав приходити до здоров'я після виходу на волю з німецького конц-табору. Я бажав, бодай до деякої міри відслонити куртину невідомого і описати ті страшні надужитя, злочини і варварські методи, якими користувалася німецька адміністрація концентраційних таборів супроти в'язнів. Я знаю, що буде дуже важко описати всі ті жахливі і нелюдяні трактування адміністрації концтаборів супроти в'язнів, і ті життєві умовини, серед яких приходилося в'язням працювати і вмирати. Набільш вишуканими і підібраними словами цього ніяк не опишеш. Кожен мною відтворений образ, це буде лише бліда відбитка дійсности, де з іронією звучав клич: "Арбайт махт дас лебен зіс" (праця осолоджує життя).

Буду говорити лише про ті конц-табори, де мені судилося перебувати, а був я у п'ятьох, з котрих на особливу увагу заслужили неперевершені у своїх вишуканих звірствах славний "Авшвіц" і йому подібний "Берген Бельзен", або, як в'язні його звали: "лагер смерти".

Щоби повірити в ті страхіття, то необхідно було це пережити і наочно переконатися. Бо, чи зможе читач у своїй уяві відтворити таку сцену, де "капо" чи "форарбайтер" (наглядач), б'є нещасного, до краю виснаженого і змороженого в'язня залізною лопатою, чи дрюком, по голові, доти, аж цей перестане рухатися, або і віддасть духа. Однак, як неймовірна, це була жахлива дійсність, якої я був наочним свідком ледви чи не кожного дня мого перебування в лагерах.

Труднощі в писанні тих споминів ще й у тому, що мало в них радісних переживань, а самотнім відрядним моментом було те, як чоловік прожив і видержав ще один день, роздобув кусок хліба, та коли обійшлося йому без кривавих побоїв. У найважчих і безвихідних хвилинах я шукав порятунку у молитві, чи перекидав себе у спомини з минулих, чудових днів дитинства, або розкривав у своїй пам'яті Історичні події з часів козаччини, коли то, чи москалі, чи турки з

татарами, палили і грабили Україну, а людей брали в неволю, на каторжні роботи, чи ясир. Наш народ в таких случаях держався гідно, а особливо козаки не заломлювалися духово і не зраджували свого народу. Я старався брати примір з них, і те помагало мені зносити знущання і побої і не заломлюватися морально, не пробувати самогубства, чи кидатися на електричні дроти, як багато в'язнів це робило, не видержавши терору, втративши віру в спасіння і надію на евентуальне звільнення.

Ці спомини я написав без яких небудь літературних претенсій і не для особистих користей, а лише тому, що відчував це моїм обов'язком в якийбудь спосіб записати для історії ці злочини і варварські методи, якими користувалася тодішня німецька влада, в часах гітлерівського нацизму, по тюрмах та в горезвісних конц-таборах. Німецькі садисти та їхні помічники поляки-фольксдойчери, якими німці масово користувалися, в звірський спосіб знущалися над в'язнями різних народностей, тих країн, де ступив важкий і брутальний чобіт гітлерівської диктатури. Німецькі вислужники, поляки-фольксдойчери, були такі звироднілі, що часто і до в'язнів своєї національності, поляків, а навіть до членів своєї рідні, нічим не різнилися у своєму садистичному поступуванні. Це звичайно були, як у нас говорилося: "найгіршої якості" злочинці, кримінальники і природою звихнені люди, яких загалом звуть: "гомосексоти". Мені було найбільш болючим глядіти на їхню поведінку відносно в'язнів української національності, до яких їхня ненависть була ще більш піджарена викривленою історією відносно українського народу, яку завчали польські школярі за часів польської окупації українських земель. Однак вони були нечувано жорстокі і супроти в'язнів інших національностей, як французів, греків, голяндців, чехів, і інших.

Кровожадний нацистсько-німецький окупант створив на усіх собою підкорених територіях брутальну диктатуру, нечувану досі в історії людства, якій змогла ще дорівняти лиш московсько-більшовицька система, що в подібний спосіб зуміла винищити мільйони людей, поневолених нею країн Середньої і Східної Європи, та на підкорених нею просторах Азії. Ця остання диктатура, якщо не перевищила тогочасної гітлерівської, то зовсім певне, в нічому їй не поступалася.

Хочу також у тих споминах начеркнути профіль тогочасних німців, вихованців гітлерівського режиму, які були затrudнені у в'язницях чи в конц-таборах. Усі вони, як правдиві німці в порівнанні з "поляками-фольксдойчерами, вважали себе расово вищими і кращими від людей інших національностей, особливо у відношенні до в'язнів. Вони вели себе зарозуміло, гордо і гляділи на них, навіть, не як на худобу-скотину, чи собаку, хоч завжди кликали їх "блєде гунд" (підла собако), а як на щось ще нижче, як на хробів, яких можна кожної хвилини розчавити своїм важким, німецьким чоботом.

Тому саме, я рішив посвятити дещо часу, відсвіжити в своїй пам'яті ті жахливі переживання, які я затамив як в'язень кількох німецьких конц-таборів, та відтворити те, що я переніс побоями та зневагою на власній шкурі, як і переживання других, невинних в'язнів, які терпіли побої, падали і гинули з рук ката. Моїм бажанням є достовірно відтворити ті неймовірні страхіття, які я пережив у часі панування гітлерівських вандалів на українських землях, а опісля підчас мого перебування в їхніх конц-таборах і "таборах смерті".

РОКИ МОЄЇ МОЛОДОСТІ

Спершу хочеться дещо згадати про себе, про моїх рідних, та про околиці в яких родився і де провів свої найкращі дитячі і юнацькі роки аж до початку страшної воєнної завірюхи - до вибуху II-ї Світової Війни, 1939-го року.

В той час, перед війною, ми жили мирно і спокійно у своєму родинному селі, що звалось Добровідка і належало до Коломийського повіту. У моїх батьків були три сини і одна донька. Мій брат Микола був старший за мене, а Петро молодший.

У Добровідці та довколишніх селах, як Годи, Турка, П'ядики, Кам'янка Велика - жили наші ближчі і далші свояки. Мій батько господарював, а в додатку діставав державну пенсію, бо відпрацював повних 25 років як залізничник. Він, ще в молодому віці, бо на 43-у році життя, був змушений польським урядом піти на пенсію, покараний за зневаження польського державного гербу, назвавши орла половиком. Ми жили досить заможнo. Батьки господарили, а при допомозі БАТЬКОВОЇ пенсії змогли нас, дітей, вигодувати, одягти і посилати у школу.

Село Добровідка, хоч собою невеличке, але було свідоме і гарно зорганізоване українське село. З інших національностей було лише три родини поляків, а радше римо-католиків, бо вони вели себе як українці і навіть ходили до української греко-католицької церкви, бо римо-католицького костела в околиці не було. Жили в селі ще дві жидівські родини, що займалися купецтвом, були власниками харчевих крамниць, та вели мале господарство.

Життя плило спокійним руслом і лише рідко переплетене меншими, чи більшими турботами, але без несподіванок і непередбачених пригод. У селі Добровідці, було багато свідомих і відданих громадських працівників, які не жалували ні часу ні труду, щоби піднести в громаді національну свідомість.

У Добровідці була читальня "Просвіта", де сходилися вечорами люди, переважно молодь і брали участь у всяких культурних, чи політичних дискусіях, які були добре підготовані і ведені заслуженими виховниками. Була у селі також Господарська Кооператива, яка не тільки затруднювала декілька осіб, але і у великій мірі, охороняла населення перед несовісними визискувачами. Вони, не маючи конкурентів, наставляли високі ціни на товарі щоденного вжитку користаючи з того, що до міста було далеко і доїзд туди вимагав більшого зусилля. До речі, і міські ціни на товарі були вигоровані, а при тому ще й ошуканці визискували довірливих селян.

При читальні існував аматорський театральний гурток, який часто влаштовував сценічні вистави, фестини, забави для молоді, та інші культурно-освітні імпрези і в цей спосіб гуртував довкруги себе молодь, яка радо брала участь в усяких імпрезах, розїзджала по довколишніх селах та гостила приїзжих із сусідніх сіл. Театральний гурток мав свій мужеський хор, як рівно ж невеличку оркестру, якої я був членом, а в якій переважаючими інструментами були гітари і мандоліни.

Існувало в нашому селі також товариство "Відродження" Його ціллю було усвідомлювати своїх членів, а особливо молодь, про небезпеку податкового пиття горілки та курення, вказуючи на жахливі фізичні і ментальні наслідки. З патріотичної точки зору звертали увагу на те, щоб важко і запрацьований гріш

не допомагав економії ворожого нам уряду, а саме польській окупаційній владі, яка після 1-ої Світової війни володіла на наших Західно-українських землях. Крім тих урядом дозволених організацій, була ще й тайна підпільна організація, про яку, як здавалося, знали тільки її члени. Хоч у передвоєнний час панувало велике безробіття, однак мені, за посередництва добрих приятелів мого батька, вдалось вмістити себе на працю у філії районної молочарні, таки у своєму селі.

Тут працював я два роки, до весни 1939-го року, а опісля перейшов працювати до районної молочарні у більшому селі, Коршеві, де перебував аж до розвалу польської держави.

БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Війна сколихнула світом, зрушила вона й моє, спокійне трудяще життя. Спершу Західно-українські землі захопили більшовики, які за час своєї окупації не залишили українському населенню нічого корисного, крім облудних обіцянок про "щасливе життя", та горлання про визволення із панського-польського ярма. У крамницях бракло харчевих товарів, крім риби, яку можна було ще, час до часу, купити Вони, наїзники, горожани "Советського раю", дірвавшись до залишків із виробів країн західної Європи, викупували усе, що їхнє око запримітило. Особливо манив їх одеколон який часто випивали замість алкоголю. Я бачив на власні очі, як червоно-армієць купив у кооперативі фляшину "духів" (так звали вони одеколон), і відвернувшись до всіх плечима, випив його одним ковтком.

У час "советської" окупації панував над нами безпереривний страх. Чи то по містах, чи по селах, люди не були певні завтрашнього дня. Годі було пересічному громадянину передбачити, чи буде він завтра ще тут, чи в дорозі до Сибіру. Кожного дня відходили довжезні поїзди, заповнені арештованими, яким доля судила стати засланцями у Сибірі Органи НКВД з допомогою військових частин, зуміли в часі двох годин вивезти людей з цілого села, не поминаючи хворих, калік, дітей і немовлят, та не зважаючи на стан заможности поодиноких господарів. Чи був він, у їхньому розумінні "куркуль" (заможний), чи бідак, гречкосій, чи робітник. Вони, засланці, чи то одинцем, чи цілими родинами, були загнані в товарні вагони. Їхня подорож тривала не дні, а довгі місяці, в холодну зимову погоду, без ogrівання та відповідного харчування, заки вони добилися до їм призначеного місця. В дорозі давали два рази в день по кускові хліба і теплий чай. Раз на тиждень, при довшій затримці, давали теплу зупу, невідомої назви, де "крупка крупки шукала" і кусень хліба, та й "дайош" в дорогу. Знаю про те з оповідань моєї тітки і її чоловіка, які їхали 30 днів у товарному вагоні до Красноярська (у центральній Азії), де відбули своє заслання.

Я залишив працю в молочарні, бо дістав змогу працювати на пошті у селах Годи - Турка, біля Коломиї. В половині року перенесли мене до Коршова, де містився більший поштовий уряд, званий "Райконтора", до якого належало 18 сіл, включно з містечком Обертин, що над Дністром. Дістатися на працю у поштовім уряді, я мріяв ще в дуже молодому віці. Перед початком війни я записався на відповідні курси, які відбувалися в Коломиї разом із молочарським, господарським і ветеринарним, курсами. У Коршові я працював до кінця квітня 1941-го року, а опісля був

перенесений до Годи-Турки, де перебув аж до німецько-більшовицької війни.

У червні 1941-го року прийшло до зудару більшовиків з німцями. Червона армія не видержала наступу німецьких армій і в паніці відступила на схід. Залишаючи терени Західної України, радянська влада допустилася страшних, нечуваних злочинів над українським населенням, переважно над українською інтелігенцією, яку поголовно в'язнили та розстрілювали, залишаючи за собою в'язниці вщерть виповнені трупами.

Відступаючи з моїх околиць, Червона армія забрала мене, як і всіх молодих мужчин, щоби "захищать родіну". Мене спрямували до Коломиї, а там призначили до летунської допомоги. Спершу оформили з нас сотні, та почали вишколювати. Муштрували нас цілими днями, але жодної зброї нам не дали - мабуть нам не довір'яли. Цей вишкіл тривав біля півтора тижня, а тоді нам заявили, що підемо в напрямі на схід і там будемо продовжувати свій вишкіл, а опісля дістанемо уніформи і зброю. Другого дня ранком усіх нас із запасної частини устали в "колону" і ми почали маршувати у східному напрямі. Цей загін зовсім не подобав на військову одиницю. Кожний йшов як хотів, ми не держали кроку, а лише командири веліли нам йти в колоні для легшої над нами контролі. Ми йшли так біля 5 до 6 годин, а тоді задержали нас на короткий час під лісом, щоби пообідати. Я почав розглядати околицю, чи не вдалося б якось втекти, але конвоїри гляділи пильно, а особливо пильнували вони поблизький ліс. Тоді я розлягся в придорожному рові простягнув ноги вище тіла, щоби добре спочили і щоб були придатні, як прийде нагода втечі. Я покликав до себе двох моїх друзів і почав втаємничувати їх у своїм замірі втечі пояснивши, що гуртом буде нам легше те доклати, як кожному одинцем. Вони були згідні з моєю думкою і ми рішили, що це мусить статися дуже скоро, бо коли перейдемо ріку Дністер, тоді буде значно важче. Я мав рішити, коли трапиться відповідна нагода до втечі і тоді дати їм знак. Утікати ми рішили розстрільною в сторону лісу, а тау стрінутися і продовжувати разом. Нагода до втечі надобилася несподівано скоро. Коли ми рушили в дальшу дорогу, я придумав так, що ми примістилися при кінці колони, бо сподівався, що відтіля буде краща нагода до втечі. День був погідний, соняшний і досить гарячий. Ми йшли вже приблизно 2 години, добре втомилися і відчували сильну спрагу. Ми проминули село Сороки біля Городенки, як щастя хотіло, що натрапили на придорожну криницю. Наші "хоронителі" були також спрагнені холодної води, тому задержали похід. дозволили нам напиться води з криниці. Всі кинулися до криниці і кожий старався бути попереді, щоб якнайскоріше загасити спрагу. Повстав натовп і замішання. Я рішив, що це добра нагода до втечі і дав знак друзям, моргнувши оком у сторону недалекого лугу. Ми вибігли з натовпу і почали що сил бігти у напрямі до поблизького лану жита, а дальше крізь жито до видніючого лугу. "Конвоїри" завважили нашу втечу і кинулися нас доганяти, при тому стріляли до нас з фінок-автоматів. Кулі свистіли довкруги, та думав що нікого не поцілили. Далеко вони за нами не бігли, бо боялися, що інші новобранці можуть скористати з нагоди і собі пробувати втекти. Я був молодий і добре виспортований, то ж не гаяв часу, а нахилившись дещо, побіг наче заяць, борозною, в сторону лугу. По кількох хвилинах я був уже там, у лузі покритім мочарами. Стрілянина втихла і не було чути жодних звуків від сторони погоні. Кілька хвилин я надслухував із запертим віддихом, та нічого підозрілого не почув. Тоді віддихнувши повними грудьми, я випр'ямився на весь ріст і побіг краєм лугу, щоби як найскорше віддалитися від

дороги. Мої друзі або не мали щастя в утечі, або побігли в інший бік, як було умовлено, бо не з'явилися у лузі. Я даремно чекав деякий час на краю лугу, даром розглядався і "пугукав", як було умовлено. Жодної відповіді не почув, їх більше не бачив, та ніколи, нічого не узнав про їхню долю. Можливо, що поцілені кулями були зловлені конвоїрами, або лягли вбитими у житі. Дещо постоявши та спочивши, я подався одинцем в дорогу - на зустріч невідомому.

Я знав, що я перебуваю недалеко села Сороки. По короткому ході я рішив знову відпочити, та розглянутися в околиці. Спершу я положився в траву між кущами, щоб успокоїти нерви та передумати моє положення. Так, в спокою, я пролежав біля пів години, а тоді підвівся і вийшов на край лугу. Оглянувшись довкруги я побачив у недалекій віддалі від мене декілька осіб, що працювали в полі. Впевнившись, що це дійсно селяни, я підійшов до них та поздоровив відомим: "Боже помагай!". Господар відповів на мій привіт, перестав працювати, та підійшов до мене, питаючи: "куди Бог провадить". З його лица я впевнився, що це добра і чесна людина, та що він догадується хто я, помимо , що на мені цей, забруджений, пів-солдатський одяг. Я без труднощів з ним договорився і він провів мене до своєї хати, дав з'їсти, та дещо переодягнутися. Навіть дав мені старий капелюх, щоби закрити, мою, "по солдатському" свіжо стрижену, голову. Тоді, господар зв'язав досить великий оберемок конюшини, який я підробленими вилами закинув собі на плечі, а я гарно подякував за все, та подався пільними стежками у сторону своєї рідної Добровідки. На прощання я почув щирі слова господаря: "З Богом І Хай Бог помагає!".

Під вечір я скинув зі себе в'язку конюшини та прискорив ходу, щоби чим скоріше дійти до села Кам'янка Велика. Звідтіля я мусів ще пройти коло 8 кілометрів щоби дістатися до свого села, але я вже знав добре околицю. Я вступив до своїх добрих знайомих, а вони порадили мене заночувати у них, бо ситуація у Добровідці була їм невідома. Тому, що там проходила головна дорога, якою могли ще відступати рештки червоної армії, то заходила небезпека попасти в "халепу". Це часто траплялося утікачам з червоної армії, що через необережність попали в руки більшовицьких політруків і були розстріляні. Я подумав, подякував за добру пораду і залишився переночувати. Слідуючого дня, ранком, друз. позичили мені ровера і так я добився до своєї хати.

У червоній армії я вислужив нецілих два тижні, і за той час не держав ні разу кріса у своїх руках. Ситуація у Добровідці була, дійсно, погана, бо ще три дні крізь село відступали більшовицькі відділи, гнані і пильно стережені політруками і енкаведистами. Вони без жодного суду стріляли кожного мужчину, що був коротко пострижений, називаючи його дезертиром і зрадником батьківщини (ізменнік родіни). Так згинув мій близький сусід, 19-ти літній молодець, якому вдалося щасливо втікти з війська, коли його частина здалася німцям в полон, та коли прийшов додів, необережно вийшов з криївки і попав у руки політрука, який не питаючи його застрілив. Цей нещасний випадок стався на кілька годин до приходу "нових визволителів", цим разом, німців. Я й сам уже, хотів вийти із своєї криївки, але коли довідався від моєї сестри про цей нещасний випадок, що стрів мого сусіда не тільки що не виходив, але й ще краще заховався і вийшов з криївки тоді, коли був повідомлений, що крізь село уже проїхали більші німецькі стежі. Ще кілька днів важко було мені успокоїтися, коли думав про нещасливий випадок що стрів мого сусіда. Одне мене потішило, а саме, що злочинний політрук дістав свою заслужену кару. В момент, коли політрук стріляв до юнака, його перелякана мати, яка була в той

час важко хворою і лежала в ліжку, останками сил старалася підвестися з постелі і у розпуці кричала за порятунком. Це почув батько юнака, вбіг до хати, підпираючись на свій металевий топірець, якого вживав відколи мав ранену ногу, ще як був Січовим Стрільцем, і без вагання, блискавичним ударом розрубав голову політрукові в моменті, коли цей звернув автомата у його сторону. Бризнула кров, із розчерепленої голови вплив мозок, а на долівці лежав політрук біля свого автомата. Лежав він і біля улюбленого сина, якого батько не встиг врятувати, а який купався у власній крові, що потоком спливала з молодих грудей, прошитих шести кулями автомата.

Коли німецька влада наладнала відносини, я знова зголосився до праці і дістався на пошту у Годи-Турка, де працював передше. Спершу все було гаразд, але це не тривало довго. Новий окупант, німці, швидко проявили себе і показали які у них пляни відносно українців. Ми зрозуміли, що не можемо нічого доброго від них очікувати і сподіватися, бо нашими приятелями вони не були, хоча деякі наші визначні політики покладали на них великі надії. Від Радянської влади ми нічого доброго не сподівалися, бо добре знали їхню злочинну політику, та на німцях ми сильно розчарувалися. Деякі українці скоро полапалися у непевній ситуації і користаючи з нагоди, втікали за кордон, чи то до корінної Німеччини, чи на німцями окуповані землі, поза українською територією.

ПЕРШИЙ АРЕШТ

Перший раз мене арештували на початку 1942-го року. Забрали мене з праці, зробили особистий обшук, опісля завезли до дому батьків. Обшукали дім і господарські будинки, та хоч нічого підозрілого не знайшли, однак забрали мене до в'язниці в Коломиї. Спершу мої почування як арештованого були дивні, і навіть важко мені їх описати. Я не почував себе погано, а це мабуть тому, що не мав ще в тому досвіду. У нас було уже передше говорення про можливості арешту, і я був до певної міри вже до того підготованим. Нам казали як заховуватися у в'язниці, як триматися при допитах, але теорія і практика - це дві, зовсім інші, речі. Треба однак відмітити, що певна підготовка в таких обставинах багато допомагає. Спершу ні мені, ні моїм родичам, не було докладно сказано про причину мого арешту. Вправді, як тільки гестапівці перший раз прийшли по мене, то один з них говорив щось по німецьки, але я не багато з того зрозумів. Я лиш збагнув, що вони хочуть провести ревізію, а про причину, я тільки догадувався, що і підтвердили мені при першому переслуханні. Моїм родичам сказав один із них польською мовою, що беруть мене лише на коротке переслухання і за кілька днів я вернуся додів. Тих "кілька днів" - взяло три місяці. Як причину мого арешту, подали мою приналежність до ОУН (Організація Українських Націоналістів). Вони, однак, певних доказів не мали, крім якогось, не надто довіреного доносу, а всі закиди я рішуче відкинув і заперечив, назвавши їх видуманими і неправдивими та сфабрикованими кимось із моїх мені незнаних ворогів і з невідомої мені причини. Та все одно, хоча і без належного доказу моєї провини, мені прийшлося просидіти в тюрмі три довгі місяці, пережити невиносимі побої, тортури, голод, бруд, та увесь час годувати своєю кров'ю мільйони блощич і вошей, та зносити всякі інші в'язничні негаразди.

Коли мене привели до тюремної келії (числа вже не тямлю), а у дверях штовхнули сильно в плечі, наче б то я вагався увійти, то я немов вскочив у її нутро. У келії були лише чотири в'язні. Усі вони були моїми добрими знайомими, а навіть приятелями. Ми скоро пошепки про все, що важливе, порозумілися. Вони вже просиділи майже два тижні і лиш один раз були на переслуханні, що було добре закарбоване на їхніх обличчях і на всьому тілі. По слідуєчих переслуханнях завжди важко було розпізнати людину, коли її приводили, чи радше, приволювали до келії. Мої приятелі старалися познайомити мене з цими в'язничними обставинами, та нелюдським трактуванням в'язня під час переслухань, і в той спосіб приготувати мене на все найгірше, що ждало мене у найближчих днях. Вони старалися піднести мене на дусі, щоби я, як добрий і чесний член організації, тримався гідно і не заломлювався морально. Пригадували мені, щоби я не вірив у жодні обіцянки слідчих, без огляду на їхні переконування, та не піддався їхнім погрозам. Такі науки моїх старших за мене, друзів, вплинули на мене дуже додатньо. Під впливом їхніх слів я переконав себе, що все буде гаразд, що я зумію добре держатися під час переслухань. Я розумів, що коли б я заломився і почав говорити про все, що слідчі захочуть, що знаю і не знаю, то цим способом себе не врятую, та ще й другим пошкоджую. Кінцевий вислід буде такий, як стрінув уже сотні тих нещасливців, що підчас побоїв не видержали і "виспівали" про знане і незнане, щоби лиш себе рятувати. Рятунку таким не було. Для них був призначений, добре усім знаний шипарівський ліс, а в ньому спільні могили. Там протягом всего часу німецької окупації гестапівці закопували вбитих в'язнів. Я запевнив своїх друзів, що не здамся, не зважаючи що мене стріне, що залишуся таким, як вони мене знають і яким я був до тепер. В такому настрої я чекав свого невідомого завтра, бо сьогоднішній день вже кінчався. Тоді я ще не знав, що допити відбувалися протягом дня і ночі. Саме почало вечоріти. У келії було вже темно, лише крізь маленький, заграбований отвір, що був високо під стелею, пробивався останній промінь погасаючого дня. На коридорах в'язниці було чути збільшений рух. Друзі мені пояснили, що це ведуть нових в'язнів із Заболотова і околиць. Звідкіля вони мали ці відомості, я того не міг збагнути, але нічого про те не питав. Я бажав виспатися, бо сподівався, що відпочавши, мої нерви успокояться по тих перших в'язничних вражіннях. Однак я дуже розчарувався, бо цілу ніч не міг заснути. Окрім настирливих думок, на мене кинулися тисячі блощиць і вошей. З тою язвою я стрінувся вперше у моєму житті. Ніколи я не міг собі чогось подібного уявити. Коли я поглянув на своє тіло, при світлі, воно виглядало як муравлище, ціле було вкрите блощицями, і то малими, більшими і справді великими, а гризли і кусали так немилосердно, що здавалося, що я лежу голий в кропиві. Я кидався з місця на місце і крутився мов божевільний. Все тіло було обмазане кров'ю роздушених та побитих мною блощиць, а у воздуху рознісся незносимий сопух. Я нічого не міг вдіяти чи зарадити, бо скільки б я не розчавив тих блощиць, все налазили другі. Вони вилазили із щілин у стелі і прямо падали на мене, аж було чути наче малі каплі дощу вдар'яють по шибках у вікні.

Так проминула моя перша ніч у в'язниці. Хоч мене ще не покликали на допит, але боротьба з блощицями і безсоння змучили мене до краю і нарушили мої нерви. Мої товариші недолі спали спокійно. Вони або вже привикли до блощиць, або вже блощиці не мали що з них висисати, бо вони, збудившись, не нарікали. По кількох днях я також привик до блощиць, не відчував так як передше, їхньої гризні, і спав спокійно. Я уже

не відчував такого подразнення шкіри, як першої ночі, а лише легке свербіння. Коли я приглянувся до мого тіла, то помітив, що воно вкрите маленькими, червоними плямами, так, як підчас хвороби кору.

Мій другий день у в'язниці пройшов спокійно і незаметно. Друзі все ще старалися підтримувати мене на дусі, та пригадували, щоби бути обережним на всі підступні обіцянки, залякування та погрози під час переслухання. Вони розказали мені про денний порядок у келії, та про дижур з виношенням "кібля" (велике металеве відро з накривалом, до якого в'язні себе залагоджували). Про їжу нічого певного жоден з в'язнів не міг сказати, бо жодного усталеного порядку не було. Деколи і 2-3 дні не давали їсти і не було до кого звернутися із запитом, яка тому причина, бо відповіддю для цікавого був, звичайно, удар п'ястком поміж очі. Цього другого дня мого побуту у в'язниці, біля полудня дали нам малий кусок хліба і дещо "клейкої" рідини, що загалом звали зупою. Хоча цей харч мені зовсім не смакував, друзі радили мені їсти, і я з'їдав. Вечором привели до нашої келії ще двох в'язнів із сусіднього від Добровідки села. Я їх пригадував, але вони не були мені так близькі, щоби цілковито їм довір'яти, хоча й не було причини, щоб не довір'яти. Розмова з ними дещо не "клеїлася" - ми були обережні. Їх по двох тижнях викликали з келії і негайно звільнили.

Третього дня вже мені не обійшлося легко. Прийшла моя черга і мене покликали на перше переслухання. Мушу признатися, що хоча я весь час підготовляв себе до цього, то спершу важко було мені панувати над моїми нервами. Всім тілом проходила дрож, наче мурахи бігали по ньому, а зимний піт зросив моє чоло. На щастя, це почування не тривало довго. Воно охопило мене в дорозі до підвалля, де відбувалося переслухання (кажу, підвалля, бо з моєї келії, що була на звичайному поземі, ми йшли в долину). Кімната переслухань була простора. Не було тут вікон, лише два поздовжні отвори під стелею, забезпечені грубими, залізними ґратами. Долівка була бетонова, а на ній можна було бачити темні, ще свіжі, плями крові. Стіни також були місцями скривавлені і було багато малих дірок- заглиблень, мабуть від куль. Думаю, що ті дірки на стінах, це була продумана метода, щоби застрашити введеного тут в'язня ще перед переслуханням. Не думаю що тут стріляли до в'язнів, бо на це вони мали інші, більш відповідні приміщення, як оповідали мені пізніше мої друзі, які мали нагоду бачити такі місця. Там кров не видніла засохлими плямами, а просто спливала по стінах, а опісля по долівці в канали. Там трупи лежали у власній крові до часу коли їх везли до поблизького шепарівського лісу, або на жидівський цвинтар до спільних могил. Їх часто держали відкритими кілька днів і ночей, посипали вапном і ждали на нові транспорти замордованих. Німці все обчислювали який був розмір ями і скільки можна в ній помістити корпусів. Ці місця були строго пильновані поліцією і було заборонено туди заходити, але люди довколишніх сіл знали про все докладно і навіть про число в'язнів там похованих.

Майже під стіною кімнати переслухань, проти дверей, якими впроваджували в'язня, стояв великий, важкий стіл, а перед ним кілька крісел. Коли мене впровадили в кімнату, то слідчий уже сидів за столом, а перед ним лежало кілька аркушів записаного паперу. Я подумав, що це були інформації відносно моєї особи, бо він саме їх переглядав. Уже від дверей почали мене пильно обсервувати, і то не тільки слідчий, але і два молоді, кремезні мужчини, які стояли поблизу. Це були його помічники, "гайдуки", яких завданням було побоями і іншими методами, змусити в'язня до відповідей на поставлені йому запити, та признаватися до зроблених йому

обвинувачень. Слідчий нерадо сам брав участь у побоях в'язня, бо звичайно лінивився вставати з вигідного крісла. Він радше підморгнув до своїх помічників і заскаливши зуби мов роз'юшена собака, заохочував своїх помічників до ганебного діла. Вони, помічники, не ждали заохоти, бо були фахівцями свого ремесла і залюбки поралися біля в'язня. Під час побоїв вони не ставили жодних питань, тільки час-до-часу кидали жакливі проклони в польській мові. Це, мабуть, були фахівці польської поліції, ще з передвоєнних часів, які перейшли працювати для німецького Гестапо. Вони були дуже корисні для Гестапо, бо звичайно походили з близьких околиць та добре знали терен, обставини і людей. Вони з замилюванням знущалися над українцями і злочинно надуживали свою владу. Така тактика нацьковування одних проти других, була корисна, бо улєкшала окупантові контролювати місцеве населення. Деяких польських шовіністів не треба було довго шукати і заохочувати до такого діла. Вони совісно служили своїм зверхникам і хлібодавцям, а навіть, використовуючи свої привілеї, перевершували самих гестапівців у садизмі свого поступовання, про що я мав нагоду переконатися і на власній шкурі. Слідчий, що мене допитував, хоча мав "подобіє людське", більше подобав на хижака, що жде у засідці на свою жертву, мов злюща звір'юка з вискалиними зубами, що ось-ось готова кинутися на мене. Знова, я відчув зимну дрож, що пролетіла крізь моє тіло, але це був лиш один момент і я скоро опанувався. Поштовхом у плечі помогли мені "хоронителі" підійти ближче до стола. Я зробив повільні два кроки і задержався, та новий поштовх із-заду, дещо сильніший, змусив мене підступити ще ближче до слідчого. У тому моменті він піднісся із свого вигідного крісла і вийшов мені на зустріч. Я сподівався нового штовхана в плечі, але його не було, бо мої "опікуни" зникли, віддавши мене в руки свого зверхника. Цей зробив ще крок, станув у безпосередній віддалі від мене та вп'ялив свої ненависні очі в моє обличчя. У нього, на лиці, появилася іронічна усмішка, мов би казав: "тепер ти в моїх руках". Я знова відчув немилу дрож, що пройшла по тілі, та ждав на питання, чи на удар, наче хотів знати як воно буде починатися. Дочекався дуже скоро... Слідчий спитав мене шорстко, чи я говор'ю німецькою мовою. Я старався відповісти йому по німецьки, що говор'ю дуже слабо. Тоді він грізним тоном звернувся до мене по польськи і спитав, чи знаю хто він є. Кажу: "не знаю". "Довідаєшся" - відповів мені шорстким голосом, скрививши ще гірше своє лице, а очі мов заіскрились і почервоніли, як в опира. У тому моменті, його затиснутий кулак поцілів мене між очі, вище носа. Мені замерехтіли зорі в очах, в ухах почало дзвонити, а опісля пронизливо засвистіло. Довкруги мене, немов, все колихалося, включно із слідчим і його двома помічниками, що нагло появилися біля мене, але я все ще стояв на ногах, старався не впасти на долівку і поликав теплу, солодку кров, що збиралася мені а устах і у горлі, решта її, струмочком спливала по губах, та скапувала з бороди на груди, на сорочку, на долівку. Я ще почув якесь невиразне питання, та заки усвідомив собі його значіння, з різних боків почали сипатися сильні удари по голові, по грудях, плечах - куди попало. За кожним ударом збільшався шум і свист в ухах, а вся долівка почала хитатися і я повалився вниз. Ще якийсь час я відчував наче у сні, удари, штовхання і копання по животі і ребрах, але це вже мене не боліло. Не знаю як довго вони знущалися над мною і як довго я там пролежав на долівці. Коли я прийшов до свідомості, то відчув, що по мені спливає холодна вода. Ударів уже не було, але все тіло сильно боліло, а в ухах шуміло і свистіло несамовито. Я відкрив очі і побачив над собою ті три хижацькі тварюки, які недавно кинулися з побоями на мене безборонного. Один з них мав у руках відро з

холодною водою і лляв її мені прямо в обличчя і на голову. Я в друге закрив очі, а по часі відкрив знова. Слідчий негайно спитав мене, чи я готовий говорити. Замість відповісти, я скоро закрив очі. Він наказав відвести мене до келії, бо його помічники які передше били, схопили мене з обох боків і потягли долівкою, заки я зміг підвести себе на ноги. Відкривши двері до келії, вони впхнули мене до середини і я, обезсилений, повалився на зимну, бетонну долівку. Двері за мною затріснулися. Мої друзі перелякалися, як побачили мене, що так швидко повернувся з переслухання і в такому жахливому вигляді. У них певно зродилася думка, що я напевно не видержав побоїв і обіцяв про все і всіх говорити, щоби лише більше не били, та дали відпочити і спокійно зібрати думки. Я сейчас відгадав їхні думки, гірко посміхнувся, та запевнив їх, що все є як колись і нічого ні на крихітку не змінилося. Вони, як я завважив, успокоїлися. Ще декілька хвилин я пролежав на бетонній долівці, а тоді, за поміччю друзів, поклався на прічу, що була дещо вигідніша від кам'яної підлоги. В ухах наново почало шуміти і свистіти, а у всьому тілі, яке почало чорніти і напухати від побоїв, я відчував сильний біль. Розглядаючись по келії, я завважив, що нам додали ще трьох нових в'язнів. Тепер я полапався, що не було безпечним, запевняти друзів про мою поведінку при переслуханні. На щастя, я знав тих новоприбулих і їм було можна довіряти. Вони були з сусіднього села Годи, і були там відомі як дуже чесні і діяльні у громаді, але чи вони належали до організації, я не знав. Вони були зажурені, бо кожний з них залишив дома жінку, діти, та добре здавав собі з цього справу, що то значить. Такий арешт, де нема ні суду, ні жодної оборони, а прямо все залежить від хвилевого гумору якогось звироднілого "німака-сади́ста", чи його вислужників, які можуть побити до каліцтва, післати до конц-табору, звільнити, або, прямо, застрілити. Я завжди здавався на Божу волю і вірив що від Нього залежить моя доля.

Думаю, що при першому арешті, гестапівцям не дуже залежало на тому, щоби зразу дістати від мене вичерпні інформації, чи змусити мене до покори і признань. Вони бажали терором показати свою сильну руку, щоби, коли вийду на волю, навіть думкою не захотів іти проти їхньої влади. Цей висновок роблю тому, що і слідуючі два мої переслухання відбувалися майже без допитів і зайвого говорення. Вони починалися побоями, а довівши мене до непритомности, обливали холодною водою і відводили, чи радше, відволікали до келії. Відступи між переслухуваннями були від трьох до чотирьох тижнів. Це було продумане тому, що за цей час тіло дещо підгоїлося і в'язень відчував справжні болі при нових побоях. Подібно було і з моїми друзями, але на жаль, з більшістю бувало багато гірше, а то і зовсім зле. Вони не поверталися з переслухання і більше ніхто не бачив їх між живими. Саме так случилось із цими трьома в'язнями, які останньо появилися у нашій келії. Їх разом привели і разом забрали. Я ніколи більше не чув про їхню долю, бо до келії вони не повернулися, ні до своїх домів і родин.

За час мого перебування у в'язниці, через мою келію перейшло 82-ох в'язнів, а таких келій, збірних і перехідних, де збирали арештованих, було багато. В'язниця була велика, а постійний рух по коридорах, як у день так і в ночі, вказував на те, що келії були виповнені в'язнями. Одних кудись забирали, а других приводили. У келії, де я сидів, чотирьох, включно зі мною, просиділи біля три місяці, двох - около 2 місяці, а всі інші - короткі терміни. Деякі збули лиш день або два і більше ніхто про них не чув. Пересічна келія могла помістити 18 в'язнів, бо стільки було пріч-дощок, де в'язні спали. З тим ніхто не числився, бо Гестапо знали, що ці люди тут лиш переходово, то

можуть і сидючи спати, а на другий день багато з них піде туди, де не забракне місця і спочинок буде "вічний".

Моє третє і останнє переслухання було значно легше в побоях, як оба попередні. Обійшлося мені кількома ударами нагайки по плечах і по голові, а опісля на страшенні мене револьвером і "боксерами" (металеві накладки на п'ястук).

Хоча в той час я не знав, що це лиш проба мене застрашити, я мав тверду постанову заперечити всім закидам, бо якщо вони мали певні докази, то всеодно мене ніщо не вр'ятує. Слідчий наказав одному із своїх помічників поставити мене в куті кімнати, а сам, ніби дещо відвернений до мене плечима, але так, щоби я міг бачити, почав ладувати пістолю. Його оба помічники, мов би випадково показували мені, що вдягли залізні "боксери" на руки. Я старався держати себе гідно і певно, щоби доказати свою невинність, однак почув, як дроз проходить всім тілом. Одного я був певний, що нічого зарадити не зможу і опанувавши як тільки зміг, чекав на дальший розвиток подій. Слідчий підійшов до мене і заявив, що як не признаюся до їхніх закидів і не підтверджу всего, що вони вже зають, то він мене застрілить. Він гримасно скривив своє обличчя і пильно вп'ялив в мене свої очі. Я стояв непорушно, рішений на все найгірше. Він вкінці опустил пістолю і кивнув головою на "гайдуків", рукою вказав на двері, а сам сів за столом. Ще раз свистіла нагайка і чотири подвійні удари попали на мою голову і плечі, а тоді один із них пішов передом мене, а другий позаді, і так мене кудись повели. Цих кілька хвилин, коли мене вели, були для мене незвичайно довгими. Непевність мучила мене, куди вони мене заведуть, бо ситуація була інша від попередніх переслухувань. Я знав те, що як не заведуть мене до келії, то буде усьому кінець. Я пропаду марне, хоча до нічого я не признався і доказів проти мене не було. На велике щастя, ми задержалися біля дверей моєї келії і я перехристився, та дякував Богу за опіку. Один з моїх супровідників відкрив двері до келії, а другий штовхнув у плечі і я вскочив у нутро келії, але тим разом не повалився на землю, бо вона була виповнена в'язнями і вони мене зразу підхопили. За мною голосно зачинилися двері. Я був щасливий, що ще живу і не повели мене там, звідкіля ніхто не повертався. Жоден з в'язнів не розпитував мене про перебіг слідства, бо довкруги були незнайомі обличчя і ніхто нікому не довіряв.

Після того останнього переслухання, я просидів ще 11 днів, але жоден з гестапівців уже не турбував мене. Дванадцятого дня о 10-ій годині ранку, викликали нас разом п'яťох в'язнів і запровадили до невеличкої кімнати в партері. Там, урядник-гестапівець провірів наші імена, заявив, що ми вільні і можемо йти домів. Радість була велика, але я був так ослаблений, що не міг сам піти до свого села. Я мусів ждати, пока мій батько приїхав по мене кіньми і забрав мене.

За час свого перебування у тюрмі я втратив 58 фунтів ваги. Так скінчився мій перший арешт у 1942-му році. Після того я пролежав більше як два місяці, пока прийшов до здоров'я. Тоді зголосився на працю на пошті у Годи-Турка, з якої мене забрали як арештанта. Тому, що не було за мною жодної провини, мене зразу прийняли, а при кінці січня 1943-го року мене перенесли до більшого поштового ур'яду у Коршові, де я був піднесений до звання керівника пошти. Тут я перебув до могого другого арешту.

ДРУГИЙ АРЕШТ

Осіnnю, 20-го жовтня 1943-го року, біля 9-ої години ранку, заїхало особове авто перед будинок пошти у Кортіві, де я був керівником і мав трьох листоношів до помочі. В той час я був сам на пошті, бо листоноші розійшлися доставляти посилки. Глянувши крізь вікно, я завважив, як три мужчини висіли з авта, два в цивільному одязі, а один у гестапівському уніформі. Мене охопило якесь недобре передчуття.

Цей в уніформі був німець, а два цивільні були поляки, гестапівські агенти. Вони, без великого заінтересування оглянули будинок пошти з переду, опісля оглянули його з боків і ззаду. Тоді, повільним кроком, щось між собою говорячи, увійшли у середину. Тут спершу глянули крізь скляні двері в ліво і право до кімнат, де містився поштовий уряд. Опісля оглянули сходи які вели до горішних кімнат, що були порожні, бо мешканців ще за більшовиків вивезли на Сибір. Там, на горі, я займав лише одну кімнату, де час до часу ночував, коли із-за надміру праці, просидів до пізної ночі. Звичайно я доїздив поїздом з дому і вечером поїздом вертався домів.

Так розглядаючися у розкладі будинку, ще в передпокою, гестапівці розійшлися у різні сторони. Один агент пішов до кімнати, де були шафи з переділками, у яких сортувалося пошту для різних місцевостей. Там стояли також різного рода пачки-посилки. Одна - відходова пошта, для доставки до поїзду, друга - приходова, для відборців. Другий агент, у цивільному вбранні, прийшов бічним входом до кімнати де я в той час працював при головному віконці. Він розглядався по стінах, по полицках де лежали посортовані листи і пачечки, наче то його так цікавило. Весь час він зовсім не звертав уваги на мене, не сказав слова, ні не привітався. Я вдавав, що сильно зайнятий працею, хоча добре відчув причину і небезпеку їхньої появи. Я знав, що вияв чемності з моєї сторони нічого тут не допоможе і не змінить. Нагло, гестапівець підійшов прямо до віконця і заявив, що хоче говорити з керівником пошти. Я чемно відповів, що керівником є я. Гестапівець увійшов до середини бюро і сказав, що вони бажають провести ревізію, але не пошти, а моїх особистих речей. Він і не чекав моєї відповіді, чи згоди. Підійшов до мене і польською мовою зажадав ключів від будинку. Вони лежали на мойому столі і я їх йому подав. Він забрав ключі, вийшов на хвилину, замкнув головні двері до будинку, а тоді повернувся до мене. Він зажадав показати йому усі мені приналежні речі, як рівно ж відкрити горішню кімнату, що належала до мене. Моїх речей тут було дуже мало, бо мені не було причини їх тут нагромаджувати. Я мав коробку з шахами, якусь книжку до читання, українсько-німецький слівник, співаник Січових Стрільців і торбу з цілоденними харчами. Він недбало глянув на ті речі і наказав мені йти сходами угору до кімнати, де я часом спав. Я повів його туди, а один із агентів пішов за нами. Кімната була майже порожня. Стояло там накрите постіллю поодиноче ліжко, малий стіл, два крісла і невеличка шафа. В ній плащ-дошовик, одно убрання, чоботи, одна пара черевиків і клярнет. На противній стіні висів образ Богоматері, а над ним невеличкий, гарно у дереві вирізьблений, тризуб. На бічній стіні висіла моя гітара на гарно вишитому поясі-стяжці, що пишався великими китицями з різнобарвних, волічкових ниток. Ту прикрасу до вішання гітари я дістав від знаомої дівчини, яка була учителькою у Коршові і яка належала до організації. Дівчата, звичайно, сповняли функції зв'язкових. Я часто приходив до неї по праці. Там ми стрічалися з нашими друзями у гарні, літні вечорі і сидячи у

садку, під розлогими яблунями, при місячнім світлі, заходили в поважні, суттєві розмови на патріотичні теми, або збували час весело, грали на гітарі співали стрілецькі пісні. Ті пісні підсилювали наш патріотизм і насичували нас любов'ю до рідного народу та закликали до звільнення його від всіх наїздників, чи то німецьких, чи більшовицьких, та до боротьби за самостійну і соборну Українську Державу. Після таких вечорів я уже не йшов домі, бо не було чим заїхати, а йшов до поштового будинку і спав у своїй кімнатці. Це давало мені можливість рано довше поспати, бо не мусів спішитися до поїзду. З прохарчуванням не було труднощів, бо поблизу була споживча кооператива і районна молочарня, де можна було все дістати.

Ревізію моїх речей можна було провести у кількох хвилинах, але вона тривала біля двох годин. Кожну дрібну річ брали гестапівці в руки, пильно оглядали з усіх сторін, розбирали по частинах, що лишалося розібрати і аж тоді відкидали на сторону. Навіть образ Матері Божої не залишили в спокою, а вибрали з р'ямки і заглянули між паперів, на яких спирався образок, чи там чогось не знайдуть. В убранні і плащі зірвали в кількох місцях підшивку і ковнір, а в чоботях розпороли халяви. Гітарою стукали на усі боки і гляділи в нутро. Це ж була, просто, глупота, бо ні пістолі, ні жодної літератури там не було можна заховати. З тризубом довго не бідькалися, бо був він вирізьблений із суцільного куса дерева, то ж зразу жбурнули його на долівку. Зробив це агент у цивіль, іронічно підсміхаючися. Отже, він мусів знати, що це знам'я означає. Вони стукали по стінах та двер'ях і заглядали до других кімнат, але тільки побіжно, бо вони були порожні, а шафи на розтіж відкриті. На кінець відірвали кілька дощок з долівки моєї кімнати, але побачивши, що шкода даром трудитися, припинили те діло, зійшлися усі разом і притишеними голосами щось між собою гуторили. За весь той час, я був змушений стояти у куті кімнати та спостерігати їхню роботу. Думаю, що цей обшук моїх речей, був продуманий, щоби мене застрашити і змусити до зізнань. Як доказ цього, вказує те, що один з агентів, два рази, підказував мені польською мовою, щоб я не ждав аж вони щось знайдуть, а добровільно вказав де є захована "пропагандивна література" і зброя. Вони добре знають, що я їх маю і тоді буде менша кара, а в противному случаю, коли вони все те знайдуть, то мені грозитиме смерть. Передовсім він хотів знати де захована зброя, скільки її і яка вона. Я здвигнув раменами і відповів, що я знаю про вимір кари, коли б мені було це доказано, але таких речей у мене не було і нема, а як хтось таке їм доніс, то це або видумка, або пімста, з невідомої мені причини. Однак, моя душа була уже, як у нас казали, "на плечах", бо ті речі, за якими вони шукали, були саме тут заховані, у поштовому будинку і у домі мого батька. На щастя, вони були добре заховані, та й Божя поміч була у тому, що гестапівці нічого не найшли.

Стоячи в кутку кімнати я приглядався їхнім перешукуванням, весь час старався думати про щось, іншого, щось для мене важливого і цікавого, щоби своїм обличчям не зрадити моїх правдивих думок, бо тоді було б їм легше дечого дошукатися. Побачивши, що я заховуюся зовсім спокійно, гестапівці покинули кімнату і ми разом зійшли на долину. Спершу зайшли до кімнати де один із агентів "господарив" уже довгий час, перекидав пачки-посилки, прочитував адреси, відсував шафи та заглядав скрізь, де лиш було можливо щось заховати. Мені знов сказали стати при бічній стіні, але якнайдалше від вікна, бо, мабуть, боялися, що я можу пробувати вискочити крізь нього. Я на таке діло не рішався, бо добре здавав собі з того справу, що воно було б дуже ризиковно і уявляв, чим це могло закінчитися. Це ж був ясний день, поштовий будинок був далеко від інших забудовань, а простір відкритий і нікуди було б

заховатися. Правда, коли я пізніше, у тюрмі, передумував над тією нагодою втечі, то видавалося мені, що вона могла мати деякі вигляди, саме тому, що гестапівці замкнули двері на ключ. Отже, якщо б жоден з них не кинувся крізь вікно за мною, то, заки вони відкрили б двері, я міг бути вже досить далеко. Однак, у цей час я не сподівався, що мене чекає і думав, що все закінчиться задовільно. Щойно, коли посадили мене до тюрми в Коломиї і коли я зрозумів яка страшна небезпека зависла над моєю головою, я навіть жалів, що не спробував використати можливості втечі.

Трьох гестапівців працювали пильно перекидаючи усе, що лиш узріли, а не найшовши нічого для себе цікавого, зупинили на часок розшук, зійшлися у гурт, та почали нишком розмовляти. Я добре не чув і не розумів, про що вони говорили. І знова, кинулися вони стукати у долівку і підважувати та зривати дошки. Вкінці їхній командант наказав усім перейти до головної кімнати, де я все ще стояв під стіною. Тут, повторили все попереднє, а коли остаточно не найшли нічого, комендант припинив розшуки. Сильне невдоволення пробивалося з його обличчя і вирішив поїхати до дому моїх батьків, щоби там перевести дальшу ревізію. Я відчув полегшу, бо мав деякі речі заховані у поштовому будинку, про які ще знав один з моїх друзів, який мав обов'язок ці речі забрати на випадок мого арешту. Він напевно це виконав. За батьківський дім я був спокійний, що там їхні розшуки не увінчаються успіхом.

Гестапівці дальше радились між собою, а я, маючи уже попередній досвід, знав, що усьому ще не кінець. Вкінці гестапівець підійшов до мене і спитав де я був і що робив учора о годині 6:30 вечора. Я без надуми заявив, що саме тоді я збирався їхати до дому, але тому, що мав ще кілька хвилин часу, щоб зловити поїзд, постановив дещо погугорити із знакомим німцем, військовиком-старшиною. З ним я познакомився, як він часто заходив до поштового уряду за різними справами і тоді ми мали нагоду погугорити і пожартувати. Крім того, я часто стрічав його біля районної молочарні куди він залюбки проходжувався. Тоді ми заходили в розмову, а мені це було на користь, бо мав нагоду вивчати німецьку мову, якої знання все більше і більше я потребував у своїй праці. Вислухавши мене, гестапівець пішов, де був телефон і кудись потелефонував. За кілька хвилин заїхало особове авто, а з нього висіли два німецькі вояки. Одного з них я ніколи передше не бачив, а другий був саме той старшина протилетунської охорони, про якого я говорив гестапівцеві.

Як я вже згадував передше, ми часто мали нагоду з тим старшиною розмовляти і вже тоді я собі подумав, що він може мені ще колись пригодитися. Я знав чим легко німця "собі купити", тому запрошував його на горілку і ковбасу, з чого він радо користав. Він, радо, хильнув собі кілька стаканів доброго, заправленого самогону і з'їдав, чи радше, "теребив", біля пів метра ковбаси, що мене не дивувало, бо звик до того, що німці були ласі на харчі і любили ними "обжиратися". На відхідному, я запропонував роздобути для нього дещо масла, та не багато, бо і собі годі було дістати. Він був особливо радий з моєї пропозиції, а я був ще більше тому радий, бо відчував, що той німецький старшина ще колись може стати мені у пригоді. Той кусок масла, що я йому кілька разів дарував, всеодно нічого мене не коштував, бо я завжди діставав досить масла від моїх друзів, з якими я передше працював, а які тепер працювали у районній молочарні. Цього масла вони не могли приватно продавати, бо це було заборонено владою, то ж давали мені даром, а я в заміну обдаровував їх іншими речами. Я виразно їм заявив,

що потребую масла, щоб "заткати пельку німакови", і вони обіцяли мені його доручити, коли лиш зайде тому потреба. Моє передчуття справдилося. Цей німець придався мені у найбільш скрутний час, коли моє життя було у смертельній загрозі. Він заявив, що я не міг бути причетним до вбивства гестапівського вислужника-донощика, яким був місцевий поляк, бо у тому самому часі ми з ним розмовляли по телефоні. Саме, коли я вечором зачув постріли недалеко поштового будинку, я догадувався, що це, мабуть, виконували присуд над донощиком, щоби в разі якогось клопоту мати свідка, я зразу потелефонував до німця-старшини і навіть жартома запитав його, чи то його вояки вправляються у стрілянні. Він спершу не зрозумів про що я говорю, але я йому вияснив, що я чув якісь постріли і гадав, що то стріляють на його зар'ядження. Він мені на те відповів, що має вже досить тих вправ. Ми ще перекинулися декількома реченнями і я натякнув, що мушу спішити до поїзду, який у короткому часі мав прибути. Вір'ю, що коли б не його зізнання в моїй обороні, то я був би пішов слідом 26-ти моїх друзів, які, не найшовши доброго виправдання, найшли собі місце у відомому Шепарівському лісі. Тоді й був розстріляний мій близький сусід і свояк (він був одружений з донькою мого вуйка), з яким ми щиро прятелювали.

На допиті слідчий кілька разів, заявив, що хоча я безпосередньо не брав участі в убивстві, то я напевно добре знаю хто його доконав, бо я з тієї ж "банди", а вони усі мої товариші, з котрими я щоденно бачився. Він і не дуже в тому помилявся, бо я знав про присуд, але хто його виконував, тоді я ще не знав.

Цей поляк, німецький вислужник, якого було вбито попереднього вечора, був пострахом для місцевого населення. Запало рішення, що його треба позбутися, бо він своїми доносами спричинив багатьом смерть, других запроторено у в'язниці та конц-табори, а інших було вивезено на працю в Німеччину. Такий строгий присуд запав на нього й тому, що він робив це за гроші і з ненависти до українців. Я знав що таке рішення запало, але у жодному случаї я не був причетний до вбивства. Все це мусіло відбутися скоро, щоб заощадити далші людські жертви. Зброю гестапівці найшли лиш у кількох, а у других, дещо підпільної літератури, та це вистарчало в часи німецької сваволі та неограниченого безправ'я і терору, щоби на тій підставі розгорнути масові арешти і перевести розстріли. Багатьох гестапівці забрали на підставі підлого доносу, а багатьох, як наслідок "всипу", то б то, заломання допитуваних, які не видержали слідства і не тільки себе видали на смерть, але і деяких своїх друзів. Я мав велике щастя, бо, славити Бога, вони нічого не найшли у мене підчас ревізії, та ще й свідчення німецького старшини врятували мене від розстрілу. Про те сказав мені слідчий під час дальших допитів, що свідчення німецького старшини доказало, що я не брав безпосередньої участі у вбивстві. Також, як оповів мені мій брат, коли ми віднайшлися після війни, це саме повторили гестапівці могому батькові, що те свідчення було для них переконливим. Після докладного обшуку поштового будинку, агент у цивільному передав ключі від будинку мені незнамому військовикові, а командант-гестапівець дав мені знак, щоб йти за ним. За нами вийшли й оба агенти у цивільному, а військовики залишилися в будинку пошти. Усі ми підійшли до авта, що стояло біля будинку, командант засів за кермою, один із агентів сів біля нього, а ми оба, з другим агентом усадовилися на задньому сидженні. Авто рушило з місця і ми досить повільною їздою подалися в сторону мого села Добровідки. Ми не їхали битим шляхом, що йшов до Коломиї, а пільною дорогою крізь село

Ліски, а даліше через ліс Цімантів (ця назва залишилася по колишньому власнику, бо ліс уже давно був розпарцельований і розкуплений селянами Добровідки і Годів). І ось, в останнє я переїздив крізь наш ліс, бо і батько частину його закупив у часи парцеляції, та тим разом мене везли як в'язня. Це був гарний, старий, дубовий ліс і фінансово нам дуже корисний. Коли ми в'їхали у ліс, стався випадок, в часі якого мої прокляті "опікуни" пережили кілька нервових і хвилюючих моментів. Ми переїхали місток на невеличкій річці, що вилася лісом біля села Ліски, як нагло командант задержав авто, бо поперек дороги лежало здоровенне гілясте дерево. Це, як я запримітив, їх дуже збентежило, а то й застрашило. Можливо, що вони вже колись передше мали подібний випадок, бо враз їхні обличчя пополотніли, а руки, як на команду сягнули по пістолі. Мабуть і їхнє волосся стало дубом зі страху а душа була в п'ятах. Завернути машину у тому місці було неможливо, бо пільна доріжка була вузенька, а по її обох боках були прокопані рови. Думаю, що коли б не моя приявність біля них, вони були б радо поїхали до заду, пока не виїхали б з лісу, Але їхня пиха їм на це не дозволяла. Мені було навіть смішно, що їх було аж трьох озброєних по зуби в пістолі і автомати, щоби допильнувати одного безборонного чоловіка. Найвідважнішим таки показався німець-командант. Він, по хвилині надуми, держучи автомата у лівій руці, правою попровадив машину до переду. У такому ж поготівлі були і його агенти-помічники, спр'ямувавши готові до стрілу автомати в оба боки. На велику їхню радість, це не була плянована засідка, а лише припадок, що не мав жодного зв'язку з моїм арештом. Хтось, мабуть, хотів вкрати дерево, як це часом траплялося, а щоб легше було його забрати, то зрізав при самій дорозі. Дерево впало не туди, куда він задумав і перегородило дорогу. Злодій заскочений чиєюсь появою, залишив дерево і втік. Так воно мені виглядало. Гестапівець під'їхав близько лежачого дерева, а переконавшись, що нема небезпеки та гордий із свого відважного діла, соковито заляв. Він повернув авто у бік, а що рів у тому місці не був глибокий, почав об'їздити дерево боком, переїзджаючи крізь рів. У тому моменті, коли він відложив автомата щоби краще справитися при переїзді рова, нагло з ліса пронісся голос пугача, а з іншого боку прийшла йому відповідь - тричі "пугу", немов відбився відгомін. Для мене це було щось зовсім буденне, бо я часто чував крик тих пугачів, яких у нашому лісі було багато. Я часто ходив по тому лісі, але тепер і на мене те перекликування пугача зробило дивне вражіння, бо й я сам часто наслідував пугача, коли в темну ніч накликавав котрогось з моїх друзів. Я відчув задоволення, коли глянув на переляк і збентеження моїх "опікунів". Ця хвилева приємність навіть перервала мою щирю молитву, бо я посив Бога, щоб часом котрийсь із молодців не найшовся в цей час біля дороги, бо це могло б скінчитися трагічно. На моє щастя нікого, ніде не було. Виминувши зрізане дерево, гестапівець приспішив їзду, але авто так скакало по вибоях, що його помічники-агенти почали підлітати на сидженнях мов м'ячі, а всетаки пильно гляділи на боки і перевіряли ліс по обох сторонах дороги. Коли ми врешті опустили ліс і виїхали на відкрите поле, агенти наче відітхнули, поховали свої пістолі в одержу, та вигідно розсілися на сидженнях, а гестапівець повісив свій автомат на плече. Мені також полегшало і я подякував Господу Богу, що обійшлося без клопотів, а може, й трагедії. Вкінці ми в'їхали в село і задержалися на подвір'ї господарки могого батька. Гестапівець мусів бути обізнаним з дорогою і околицею, бо без питань справно заїхав під нашу хату.

Мої родичі не були заскочені несподіваним наїздом гестапівців, бо їх уже

повідомили мої друзі про мій арешт та ревізію поштового будинку, і попередили, що зовсім певно, таку саму ревізію переведуть у їхній хаті. Родичі не дали пізнати по собі, що про все знають і вдавали, що це для них велика несподіванка і, що ніяк не можуть зрозуміти, що злого я міг комусь зробити і чого поліція мене чіпляється. І справді, старші люди при згадці того слова: "Гестапо" спльовували з погордою у бік, бо у їхній уяві, це були страшні люди-опирі, у яких руки були завжди вкриті кров'ю невинних, катованих і мордованих людей, кров'ю жидів, яких вбивали цілими громадами, сотками і тисячами. Хоча вони цього не бачили на власні очі, однак чули про те від своїх дітей та внуків.

Моя мама щиро розплакалася, заломлювала свої важко спрацьовані руки, рівночасно надіючись, що цей материнський плач зворушить закам'яніле серце німця-гестапівця, і коли вони не найдуть нічого підчас ревізії хати і господарства, то, можливо, він мене відпустить. Батько держався зовсім добре, спокійно, опановано. Він звернувся до агентів-поляків польською мовою із запитом, що сталося і з якої причини заряджена ревізія. Гестапівець негайно в шорсткий спосіб перервав батькові запити і заявив, що мусять тут усе перешукати, бо я тут мешкав. Агент це переказав батькові польською мовою. Батько, здвигнувши плечима, сказав, що він не спротивляється наказові, але, все таки бажає в'яснення. Агент, злющо і з притиском, заявив, що я і батько, ми оба однакі, що батькові також дістанеться по заслугі, так як і мені. Батько хотів ще дещо запитати, але гестапівець заборонив йому не тільки говорити, але і рухатися із свого місця. Це все агент сказав батькові в польській мові і додав, що буде тоді говорити, як його питатимуть. Батько повернувся в мою сторону і з допитом глянув на мене. Я все ще стояв біля авта, а агент що мене пильнував, завваживши батьковий погляд, заборонив усякі порозуміння між нами, чи то словом, чи поглядом. Гестапівець дав знак, і агент повів мене в хату, а батька залишив на подвір'ї під опікою другого агента, який почав розшуки біля господарських будинків, а батько мусів його скрізь провадити. Вони перейшли стайню для худоби і коней, яка була пуста, бо вся худоба була на пасовиську, пішли до хліва для свиней і до стодоли, де ми складали звезене з поля збіжжя. Про перебіг ревізії розказав мені після війни мій брат. Батько йому розказував, що вона була досить поверховна, бо у стайні і свинюшнику агент не міг стерпіти запаху, та нічого не торкався, щоби не забрудити рук, а в стодолі стояв зовсім безрадний і не знав від чого почати обшукувати. На тоці в стодолі стояв віз, січкаря, млинок на збіжжя, та всякі господарські приладдя. По обох сторонах току, у засіках, сіно і конюшина сягали високо, аж близько даху. Агент почав розглядатися і навіть не думав спинатися драбиною до верху, щоби поглянути, чи там нема чогось захованого. Опісля оба з батьком обійшли довкруги стодоли, тоді завернули на подвір'я і тут ждали на других, які перешукували дім...

Мамі дозволили увійти з нами до хати. Тут обшук був більш докладний, але не так інтенсивний як на пошті. Думаю, що мої "опікуни" втратили уже надію найти щонебудь важливого. Тут вони уже не відпорювали підшивок в убраннях і плащах, а тільки перешукували кишені, обмацували долиною плащі, оглядали ковніри і рукави, заглядали в черевики і чоботи, але їх не розпорювали. Декілька образів вони зняли зі стіни, але не виймали з рямців. Вони не минали ні куточка, але знищення не робили. З великим зацікавленням і надією на добрий вислід, взялися агенти, які відай знали українську мову, до перегляду книжок і різних

нотаток та скриптів, хоча вони не належали до мене, лише до моїх братів. Однак, охота скоро їх опустила, бо це були або шкільні підручники молодшого брата Петра, або наукові, технічні, та теологічні праці мого старшого брата Миколи. Крім цього, було багато вирізків з преси з різними зачеркненнями, але нічого, за чим вони шукали. Не оминули вони також скринь, де мати держала кожухи, петехи, шкіряні кептарі, вовняні верети, та інший одяг, як рівно ж настільні скатерті і полотна. Хоч до краю розчаровані і знеохочені вислідом ревізії, всетаки вислали одного агента на "під" (місце між дахом і стелею), мабуть, щоб мати чисту совість, що нічого не поминули. Довго він там не барився, бо не вигідно було там ходити, ще й до того, горище було прикурене димом. Він заглянув до комина-димаря (місце для вудження м'ясива), але не узрівши нічого, крім сажі і диму, скоро зліз до долу. За цей час гестапівець заглянув ще на полиці, де були покладані миски і тарілки, перевірів усе начиння, глечики на молоко, які стояли під полицями, на низенькій шафі, званій "царок", сподіючись знайти заховану зброю. Та дарма, не було нічого сподіваного. Гестапівець перекинувся кількома словами із своїм вислужником, ще раз поглянув довкруги, наче хотів упевнитися що нічого не поминули при обшуку і завернув до виходу, давши мені знак йти за ним. За мною вийшов і агент. На цьому закінчилася ревізія. Гестапівець ще раз закликав обох агентів і вони кілька хвилин між собою розмовляли. Я не чув про що була мова, але інтуїцією відчув, що мене не звільнять, що візьмуть до тюрми, хоча не змогли нічого мені доказати. Однак, великою несподіванкою було для мене, що і батька також забирали. Один з агентів наказав мені і батькові йти з ним до авта. Ми на хвилину задержалися, щоби попрощатися з мамою, яка стояла оподалік, із заломаними руками і ридала гіркими сльозами. Агент рішуче заборонив нам якого небудь порозуміння і прашання. Тоді мати, у безмежному горю і розпуці, кинулася просити гестапівця за дозволом хоча б із сином попрощатися, як не з обома. Її чутливе, материнське серце передчувало, що вона в останнє бачить свого, другого з черги, сина, як і не побачила більше свого наймолодшого, котрого більшовики взяли до війська й більше не вернувся, але її просьбу було відкинуто.

Ні плач-ридання, ні просьби-моління незворушили закам'янілого серця звироднілого і позбавленого всяких людських почувань, гестапівця. Її нещасну силою відтрутили, висловлюючи своє невдоволення брудною лайкою і погрозами. У тому моменті я забажав кинутися на котрогось з тих падлюк і вбити як гадюку, але батько поглянув на мене і я схаменувся, бо це було б нерозважно. Пригадалась мені батькова наука: "два рази міряй, а раз рубай", або "заки що зробиш, подумай, який буде кінцевий вислід". І дійсно, вони мали зброю, а ми з батьком, лиш п'ястуки. Коли опісля, у тюрмі, я передумував ту ситуацію, то порівнював її до шансів, які мала польська кіннота-улани шаржуючи проти німецьких танків, з початком польсько-німецької війни, у вересні 1939-го року. Їхня геройська атака закінчилася жахливою поразкою, де десятки тисяч було розчавлено гусеницями танків, і висічено скорострільним вогнем. Та ж, польська кіннота, добре справлялася проти безборонного селянина у 1930-му році, підчас славнозвісної "пацифікації" українського населення. Вони по-геройськи вилискували шаблями і грозили безборонному селянинові, щоб не важився їм противитися, бо буде йому смерть. Звичайно такий відділ польської кінноти в числі 100-200 вояків нападав на село несподівано, здебільша нічною порою. Офіцер-командант експедиції заїздив до громадського уряду і на основі списків, що його дістав у повітовому

старостві, викликав найсвідоміших селян, мужчин і жінок, які були активними діячами місцевих українських товариств. Коли вони зібралися, тоді офіцер подавав їм до відома, що до двох-трьох годин громада мусить зложити означеної висоти "контрибуцію" - господарські продукти, худобу, домашню птицю, тощо, Інакше село буде "зрівняне з землею". Після того, як контрибуція була звезена, вони вели провідників села до якоїсь стодоли, або на толоку за селом і там їх у нелюдський спосіб били. Екзекуція відбувалася у той спосіб, що з людей здирали одяг, клали їх по черзі на землю, або на лаву, кількох військовиків притримували жертву, двох ставало по її боках і били грубими нагайками, або палицями, пока людина не втрачала притомности. Тоді побитого зливали холодною водою, щоби прийшов до свідомости і продовжували бити до чергового зімління. По 100 до 200 ударів становили норму. Між катованими були також жінки, старці і підлітки, часто священники і місцеві Інтелігенти. В час, коли одна партія проводила екзекуцію, друга гуляла по селі. Вони, ті озброєні вандали, безпощадно нищили все, зривали огорожі, палили стирти збіжжя і обороги, висипали з мішків зерно, муку та інші продукти і все мішали з болотом. Шаблями рубали голови курей, гусей, індиків та поросят. В хатах, тими ж шаблями розпорювали подушки і перини та витрясали з них пір'я, розбивали горшки та розливали по долівці молоко, зупу, та все що було в посуді, нищили столи, ліжка, усю хатню обстановку, та навіть святі образи. Так переїхали каральні експедиції осінню 1930-го року всю Галичину, залишаючи на своєму шляху руїну українського доробку і тисячі скатованих людей. В одній із петицій, що у тій справі внесено до Ліги Націй, перелічені були назви 700 сіл, які впали жертвою погромів, з докладною датою, описом подій і прізвищами побитих, а загальна оцінка числа зруйнованих сіл перевищувала 1000 і 20,000 скатованих українців. Коли ж ті, "герої-улани" станули до боротьби проти німецьких танків, то їхня шабля була така безпорадна, як мій п'ястук супроти гестапівського автомата. В той час я був справді сильний, що без великого зусилля накладав на підставу ковальське ковадло, що важило 185 кілограмів, але що могла вдіяти моя сила проти автоматів. Нас були б усіх постріляли, а мені, особливо, було жалко мами. Я опанував себе, глянув на батька, та у тому моменті агенти, грубо лаючися, увіпхнули нас в авто. Останній сів за керму гестапівець і запустив мотор. Мати ще голосніше ридала, так, що гудіння мотору не могло приглушити її крику розпуки. Ми з батьком, з болем серця гляділи на неї, але на превеликий жаль, нічого не могли вдіяти - ми були безраді. Машина рушила, виїхала з подвір'я, і за кілька хвилин ми мчали битим гостинцем у напрямі на Коломию, а за нами осталася самотня, у безмежному горю, безпомічна, залита гіркими сльозами, моя Найдорожча Мама.

Цей образ моєї матері, яка стояла серед подвір'я, з розпучливо заломаними руками, залита слізми, залишився мені на все життя і стояв перед моїми очима завжди у тюрмі та у конц-таборах. І сьогодні, все ще виразно його бачу, хоча проминуло стільки часу, стільки різного я пережив, а цей образ буде зі мною до смерти. Я завжди просив Бога, щоби ще колись дозволив мені побачити мою найдорожчу маму, і в цей спосіб злагодити її безмежне материнське терпіння. А цьому терпінню, як оповів мені пізніше мій брат, не було "ні кінця, ні міри". Гіркий плач та тихе ридання вже ніколи її не покидали. Пів року по моєму арешті стрінув маму новий, страшний удар, нове безмежне терпіння для її материнського зболілого - серця це була втрата її найстаршого сина Миколи. Вправді, він вижив, десь там далеко за фронтом, але жодної вістки від нього, ні про нього не було. Зате були поголоски, що його

біля Станиславова убили мадярські вояки, де вони знищили багато невинних людей. Ці відомості про грабунки і вбивства, яких доконали мадярські вояки, були правдиві, як запевняв мене мій брат, що був наочним свідком, як рівно ж оповідали мої добрі знакомі із села Хлібичина, та з містечка Отинії. Вони говорили, що в Хлібичині була фронтова лінія і велися затяжні бої. Люди, щоб рятуватися від густої стрілянини, копали собі сховища під землею і там цілими родинами вичікували пересунення фронту. Мадярські вояки, закріпивши таке сховище, кидали туди ручні гранати, вбиваючи всіх в нутрі сховища. Такі, каригідні масакри невинного населення траплялися дуже часто, як твердили очевидці.

Коли везли нас до тюрми в Коломиї, мене мучила настирлива думка, що це моя остання подорож по цій дорозі, що тієї

околиці я вже більше ніколи не побачу. Та думка зродилася годі, коли ми переїжджали біля залізничної станції і заїхали під горбок у селі Годи. Мій батько, як я завважив, також мав важкі думки, але держався гідно і в цілому панував над своїми нервами. Хоч день був погідний, соняшний і околиця довкруги чарівна, та я, немов нічого не бачив, не відчував тієї краси, що довкруги мене. Лише свідомість гнітила мене, що над моїм життям, над моєю будучністю повисла страшна загроза, як величезна гірська камінюка, що кожної хвилини може зірватися, покотитися і мене задавити. У такому настрої і з такими невеселими думками ми заїхали перед велику, залізну браму коломийської тюрми, а опісля на тюремну площу, яка мені була вже знайома. Нам наказали висісти з авта і зразу нас розділили. Мене забрав гестапівець і до допомоги йому долучився ще один агент, а батька забрав другий агент. Нам не дозволили попрощатися, але я не ждучи на дозвіл, крикнув батькові: "бувайте здорові!", за що дістав доброго штовхана під ребро, аж дух мені заперло. Батько відкликнув: "хай Бог тебе береже і має у своїй опіці!". Це, також, не обійшлося йому даром, бо клятий вислужник -агент ударив його з-заду по голові. Це був останній раз, що я бачив мого найдорожчого батька. Вони, батько і мати померли на тиф у 1945-му році, коли вдруге прийшли більшовики в західну Україну, не дочекавшись побачити ні одного із своїх трьох синів, як оповіла мені опісля моя сестра Анна. Біля три місяці я не мав жодної вістки про те, що сталося з моїм батьком. Щойно в часі мого побуту в Авшвіці, мені дозволили перший раз написати листа до рідні. Лист мав бути писаний німецькою мовою і на урядовому папері, який я одержав у таборі. Зміст листа мусів бути короткий, лиш у кількох реченнях, як приміром: "Я живий і здоровий. Працюю. Пришліть пачку сухарів". Цей мій лист був першою вісткою про мене, що я живу і що перебуваю у найславнішому в той час, німецькому таборі Авшвіц, де в жорстокий і нелюдський спосіб мордовано що дня десятки тисяч людей обох полів різного віку, від дітей почавши, а на німечних старцях кінчаючи. До приходу мого листа родичі не знали чи я живу, хоча вони знали, що з Коломиї мене вивезли до Львова, а там уже слід пропав. Ні коломийське, ні львівське гестапо не хотіли дати яких небудь Інформацій про мою дальшу долю. Мій батько був звільнений після трьох днів ув'язнення і тоді йому згадали, що мене не розстріляли, бо мій свідок, німецький старшина, запевнив їх, що в ніякому разі, я не міг бути причетним до того вбивства, в якому вони мене підозрювали. Рівно ж пояснили батькові, що підчас ревізії не було знайдено жодних доказів моєї провини, за яку звичайно карають смертю, але мене мусіли Ізолювати як небезпечного. По виході з тюрми, батько інтенсивно намагався різними способами, включно з підкупством, дізнатися про місце

мійого перебування, але всі старання не мали успіху. Гестапівці радо брали хабарі, але конкретних інформацій про мене не дали. Мійому братові львівське гестапо заявило, що як мене забрали з Коломиї і повезли до Львова, то я перебуваю десь на заході, бо у Львові такого немає. Брат ходив до відомої в'язниці при вулиці Лонцкого у Львові, але всі розшуки нічого не дали. Хтось порадив йому принести для мене передачу, як білизну, і якщо її пиймуть, то буде ознака, що мене там держать. Брат носив передачу два рази, але її не прийняли, заявивши, що такого в'язня тут немає. Моя мати писала листи до адміністрації конц-таборів у Майданку і Авшвіці, запитуючи про сина, але відповіді не одержала. Щойно з мійого першого листа, з Авшвіцу, вони довідалися де я перебуваю і тоді негайно батько написав до мене, що він дома, що усі здорові і що висилають мені посилку.

Тут повернуся до моменту, коли мене розділили з батьком і зразу, без полагодження всяких формальностей, без реєстрації чи перевірки, так, як за попереднього арешту, повели мене прямо до підвалля. Там були келії для тимчасових в'язнів, яких звичайно карали розстрілом за приналежність до ОУН, або коли знайдено у них зброю. Думаю, що та келія перед війною, це був магазин для переховування в'язничних речей. Щойно за більшовицької влади, а опісля за німецької, перемінено його на в'язничну келію, добудувавши при стінах дво і три поверхові прічі, і у куті великий "кібель" чи "парашу" (металеве відро), для залагодження фізіологічних потреб. Тут були грубі муровані стіни, брудна бетонна долівка, вузькі віконця під стелею на ширину двох цегол, а на довжину одного метра, заосмотрені грубими залізними ґратами, та важкі металеві двері з маленьким, засуваним віконцем. На стінах і стелі підвалля осіла пліснь і вогкі плями, а брудна бетонна долівка була місяцями не мита. Повітря у келії було незносиме, вогке, з випарами і сопухом. Біля пів сотні немитих людських тіл, і те все, уже само собою, було жахливим знущанням над невинними жертвами німецьких кровопивців. Ця келія мала помістити, як вказувало число вузьких "пріч" (ліжок), тільки 28 в'язнів, коли б поодиноко лягали на прічу. Однак, ніхто з адміністраційних властей не звертав на це уваги. Вони приводили нових в'язнів і прямо впихали їх в середину, не дивлячися, чи є ще місце. Коли мене там привели, там було вже п'ятдесят дві особи, а нові жертви ще доходили. Правда, час до часу викликали декого на переслухання-допити і не кожний відтіля повертався до келії. Багатьох гестапівці вбивали пострілом з пістолі, а у вечірню пору складали нещасних до вантажного авта і везли до Шепарівського лісу, де їх закопували. Непритомних приволювали назад до келії, щоби на слідуєчий день знова викликати на допит. Рідко кого німці звільнили, і це лише, або старця, або малолітнього. Це ж був час, коли Тевтонська потвора кидалася в судорогах, прочуваючи свій близький і неминуєчий кінець, тому вона так лютувала і шаліла. Відносини між в'язнями тим разом не були довірочні і приязні, кожний, немов боявся інших. Розмов ніхто не починав і не старався давати поради, чи піддержувати на дусі, як було за першого мійого арешту. Кожний старався роздобути для себе місце, щоб десь сісти, чи лягти, а тоді, замкнувшись у собі, снував свої думки. До того була причина, бо час був непевний і грізний, а німці у своїх неуспіхах підозрівали невинне населення і скидали на нього свою злість.

Масові арешти молодих людей не припинялися. Арештовано кожного, на кого хто небудь зробив якийсь, хоча б анонімний, донос. Коли під час ревізії найдено хоч найменший доказ, карали смертю - розстрілом, або через повішення. Таке ставлення

німців до українського населення використовували шовіністично наставлені поляки і робили різні доноси на українців до гестапо, щоб у той спосіб мститися на поодиноких людях. Арештованих лише за доносом, або за підозрою, проти яких не було жодного доказу і у яких під час ревізії нічого не найдено, подібно, як у моєму случаї, оцінювали як "небезпечні" і вони мусіли бути ізольовані від суспільства. Таких гестапо висилало до конц-таборів, де вони в голоді і холоді виконували найважчі і найнебезпечніші роботи, масово хворіли, були биті і калічені наглядачами, а в кінці їх ждала повільна смерть. Про відносини у конц-таборах знав кожний до його ув'язнення, але запобігти арештові, з різних, часто, незалежних від нього причин, було важко. Я також знав, що за мною наглядає гестапо, але переховуватися в той час, це була дуже складна справа, особливо через родину, яку гестапо було б покарало та застосувало спільну відповідальність, коли б я утік і прилучився до підпільних воюючих частин УПА (Української Повстанської Армії). Зрештою, я мав наказ від проводу чекати. Я чекав, та й дочекався, що опинився у цій переповненій келії коломийської тюрми. Тим разом більшість в'язнів були вісімнадцять-двадцятилітні молодики, а старших, поверх 35-літніх було значно менше. Час їхнього перебування у в'язниці був різний. Від свіжо арештованих, до тих, що вже пересиділи довше як два місяці. Тих останніх, хоча не було проти них жодних доказів провини, викликали час до часу на допити, а опісля приволювали назад до келії, бо власними силами вони не могли прийти. Я належав до 23-х свіжо прибулих, але нові жертви стало доходили. Великою проблемою було, в якийсь спосіб приміститися на нічліг. Кожний хотів в ночі дещо переспатися, та відпочити, однак на прічах не було для всіх місця. Щоб, всетаки, якось поміститися, то на одну прічу лягали два в'язні, головами в противну сторону, а коли і в цей спосіб не вистарчало місць, тоді на деяких, долішних прічах, вміщалися три, а навіть чотири в'язні, але не лежачи, а сидячи, оперті о стіну, чи один до одного. Таке спання було не вигідне і томляче, але багато краще, як на вогкій і холодній долівці, а головне, не грозило перестудою і захворюнням. На бетонній долівці спали деякі новоприбулі і недосвідчені в'язні, які не вміли собі зарадити, або котрим уже не залежало, бо знали, що їхній кінець уже близький. Вони знали, що й суду над ними не буде, бо засуд був з хвилиною, коли під час ревізії найшли хоча б тільки, кілька листків підпільної літератури. Траплялося, що знаходили й зброю, тоді смертна кара була запевнена і виконана швидко. Їх ще часом переслухували лише тому, доби дістати деякі інформації про інших приналежних до підпілля. Звичайно переслухували тільки тих, котрих арештували на донос, або підозрювали у вбивстві їхнього донощика-німця. Коли ж був вбитий німець, тоді застосовували кару за спільною відповідальністю. Гестапівці з допомогою війська насакували на місцевість де сталося вбивство, зганяли усіх людей, головно молодих, на громадську площу, і десяткували (що десятий був розстріляний). Такі випадки були часті, бо і не обходилося без провокацій, щоб опісля мати причину до застосування терору. Пізніше, у конц-таборі, мені розказували, що гестапо dokonувало ще страшніші злочини. Вони зганяли людей на площу, казали одинцем підходити і тоді розділювали один в право, другий в ліво. Так поділивши, одну групу звільняли, а другу прилюдно розстрілювали. Трупів не дозволяли закопати кілька днів. Подібно робили з повішеними.

Мене покликали на переслухання ще того самого дня, коли мене привели до

в'язниці. Прийшов по мене середнього віку мужчина, здорової і кремезної будови. Я відчув легку дрож по спині, бо пригадалися мені давні допити і я знав, що й теперішні будуть подібні, або і на багато гірші, бо коли такий великан почне заохочувати мене до зізнань, то ледви, чи мої кости видержать. Виходу не було і я подався за ним, здавшися на Божу ласку. Цим разом він вивів мене з підвалля на гору, до гарної, просторої кімнати. Великий стіл стояв по середині кімнати, а два столики стояли при стіні по обох боках досить широкого вікна. Біля стола було кілька звичайних крісел. За головним столом стояв великий, брунатного кольору скіряний фотель, а на ньому вигідно сидів молодий гестапівець з рудавим волоссям, у повному уніформі, добре загодований і буцім то дуже уважливо щось читав, не звертаючи уваги на довкілля. Мій провідник задержав мене біля дверей, а сам станув непорушно біля мене, немов боявся перешкодити своєму зверхникові у його праці. Цей час я використав, щоб оглянути кімнату та заспокоїти свої нерви.

На одній стіні біля великого вікна, висіли різної форми і величини пістолі, револьвери, рушніці, та інша зброя, а на другій, прилежній стіні, висіли великі, гарні образи, що зображали якісь краєвиди. На головній стіні за фотелем, висів портрет "фюрера", а по боках і дещо нижче, ще два портрети його близьких помічників, Гімлера і Гебельса. На менших столиках були купки канцелярійного паперу, виповненого друкованим письмом і їх швидко і побіжно переглядали два агенти у цивільному одязі, та розкладали на дві, менші купки, а деякі зразу кидали в кіш. Дальше придивлятися не було часу, бо гестапівець що сидів у фотелі, усміхнувшись іронічно під носом, підняв голову і поглянув проникливо на мене. Він відложив папери на бік, кивнув енергійно головою в мій бік і вказав пальцем підійти ближче нього. Заки я зробив крок, мій "небажаний опікун" штовхнув мене в бік, аж заперло віддих, щоб дати мені знати, що накази треба виконувати швидко. Цей удар, немов підготовляв мене до того, що мало вкортці статися. Я рухався швидко, бо з попереднього досвіду знав, що тут ні спротивом, ні просьбою нічого не вдієш, а треба покоритися обставинам.

Я пристанув у деякій віддалі від стола, бо сподівався нових ударів, як підійду за близько. На столі, перед слідчим, лежало декілька аркушів записаного паперу. Мабуть це були оскарження і доноси на новоприбулих в'язнів, бо він, спитавши моє прізвище, вийняв два листки зчіпленого разом паперу. Без поспіху переглянув їх, опісля відклав на бік і спитав мене строгим голосом, чи мені відомо чому мене тут привели, бо на його думку, я напевно дуже добре про те знаю. Цей гестапівець був, зовсім певно, німець, який виріс на українській землі і вигодувався тут, на українському хлібі. Він був одним із тих колоністів, яких було багато у нас перед війною, бо говорив плинно українською і польською, мовами. Очікуючи моєї відповіді, він уп'ялив свої злющі очі в мене, мов би хотів ними мене прошити наскрізь та відгадати мої думки. Не вагаючися, я швидко і спокіно відповів, що при ревізії мені заявили, що вони шукали за доказами моєї причетности до вбивства німецького співпрацівника у Коршові, яке сталося недалеко від поштового будинку де я працював, і про яке я довідався щойно від поліції, яка переводила у мене ревізію. Жодної підпільної літератури чи зброї я ніколи не мав і не маю, про що, зрештою, доказав обшук моїх речей. Відносно підозріння моєї особи у вбивстві, то у мене є свідок, німецький старшина, який уже зізнавався, що я не міг бути до того причетним, бо тоді ми розмовляли по телефону, отже, я не міг бути у той самий час у двох різних місцях. Він, буцім то

слухав мене уважно, тоді злегка посміхнувся і сказав, що такі відповіді йому добре відомі що кожний переслухуваний говорить спершу неправду і думає, що йому повірять. Потім, як зміркує, що це не виплачується, бо всеодно йому не повірять, починає говорити правду і скаже усе, не лиш про себе, але і про своїх побратимів, з якими належав до одної банди, з якими співпрацював і вбивав людей, що були представниками німецької влади. Він з притиском та злістю зазначив, що такі злочинці і бандити будуть покарані, а всі банди безпощадно знищені. По хвилині, він лагідно заговорив, немов хотів для мене добра. Він сказав, що радить не ждати слідуючих допитів, бо вони будуть для мене не дуже милі і матимуть погані наслідки, і те все зовсім непотрібне, бо при кінці я виспіваю усе як "канарок". Це пригадало мені момент, ще за польського панування, коли поліція придержала мене за участь у панахиді за поляглих Українських Січових Стрільців, яка відбувалася на цвинтарі. Тоді, подібно як тепер, польський тайний агент який мене арештував, заявив: "ти, гайдамако, будеш співати як канарок". Тоді я прийняв це з усмішкою, але тепер мені не було до сміху, бо з попереднього досвіду я знав, що це не закінчиться на словних погрозах. Хвилину залягла тиша. Гестапівець побачив, що я не збирався більше говорити, почав вистукувати пальцями по столі якийсь маршовий ритм, та взявся ще раз переглядати папери, що відносилися до моєї особи. Я стояв непорушно, а хвилини довжилися. Він знова відложив папері, а не діждавшися від мене ні одного слова, сказав, що він не сумнівається, що я розкажу правду, але мені потрібна до цього заохота. Щоб лиш щось сказати, я почав повторяти попередньо сказане, але він махнув рукою, даючи знак, щоб я перестав говорити і пробурчав, що шкода даром тратити часу. Тоді він натиснув електричний гузик, що був на столі і по хвилині увійшли в кімнату два молодики з закасаними рукавами. Вони не робили вражіння що вони поліцисти, а виглядали радше на фізичних робітників, як різників, або вантажників, із широкими грудьми та плечистими і мускулярними раменами. Вони підійшли до стола, а одержавши вказівки від слідчого, негайно завернули в мою сторону, підхопили мене під рамена, немов бажали доказати свою силу і виштовхнули мене на коридор. Тут, ще міцніше мене здавили і повели у підвалля, але не до моєї келії, а у зовсім іншу. Думаю, однак, що їхня сила не дуже мені докучила, бо тоді і у мене вона була і вірю, що я зміг би подолати їх обох нараз, коли б за ними не було озброєних помічників. До келії входилося крізь вузький передсінок. Кімната була малих вимірів, без вікон і без якої небудь обстановки. Двері були дуже вузькі, так, що коли ми входили, то мусіли просуватися одинцем. Вони впхнули мене до кімнати, а опісля самі увійшли. Один з них держав скіряну плетену нагайку, а другий грубу гумову палицю, яка, судячи по ударах, мала в середині олово, або металеву ливну. В передсінку я завважив ще дві широкі, сильно закровавлені дощини, із сотнями коротких цвяхів. Це було, думаю, ще одинокі приладдя для тортурування, але на щастя, на мені його не вживали. У бункрі-темниці під стелею світило мале засітковане електричне світло, влучуване з передсінка. Повітря тут було вогке, задушливе і смерділо гнилизною та кров'ю тих нещасних в'язнів, яких сюда приводили такі самі гестапівські вислужники і бандити, як ті, що й мене тут привели. Вони говорили польською мовою і змушували таких, що не бажали зізнавати, чи тих, що не схотіли сказати правду, до "розв'язання язика", вживаючи скіряні нагаї, гумові палиці та інше, придумане для тортур, знаряддя. Мені наказали роздягнутися і увесь одяг викинути до передсінка, а тоді, не говорячи ні слова, почали мене немилосердно

бити. Нагайка оббивала моє тіло, а удари палиці спричиняли нестерпний біль. Я рішив, що за кожним ударом буду кричати на весь голос, сподіючися, що це прикоротить побої, та це, немов, заохочувало їх до ще сильніших ударів. Думаю, що поведінка в'язня не мала жодного впливу на час побоїв, бо їхня норма була, бити доти, пока жертва не втратить притомности і не перестане реагувати на біль. Тоді я не думав про ніщо, лиш старався своїм криком заглушити удари і зменшити відчуття болю.

Та катюги зовсім не звертали уваги на мій переразливий крик. Вони продовжали своє діло, били куди попало, але уникали ударів у голову, а особливо той, що бив палицею. Це, мабуть, робив він з розмислом, щоб я не тратив за скоро притомности, та довше терпів болі, бо їм, садистам, це справляло особливу насолоду глядіти на фізичні муки ними катованої жертви. Спершу, по кожному ударі я відчував жакхливий біль, але по часі біль почав зникати і лиш робилося мені тепло, а то й гаряче (тепер розумію вислів: "справили йому гарячу лазню"). Мій крик поволі став вриватися. Я відчув, що з кожною хвилиною слабну, але удари дальше сипалися градом, шкіра тріскала, а з ран випорскувала кров і спливала по тілі на долівку, розбризкувалася широко по стінах і на постаті моїх катів. Після кількох ударів по долішній частині моїх ніг, вони почали трястися і погинатися в колінах. Я відчув, що паду на долівку. Оба катюги зауважили це, і ще дужче почали бити, не минули тим разом і голови. Кілька ударів по шиї і голові немов зрушили усе кругом мене. Долівка і стіни почали перехилятися, а світло двоїлося в моїх очах. В ухах почало шуміти і гудіти, а заразом я почув цілу скалю високих звуків. Вкінці, я відчув глухий удар по голові, та болю вже не було. Можливо це був удар палиці, або падаючи я гримнув головою о долівку. Я ще відчував, що копано і штовхано моє тіло, доки я ще проявляв крихітку життя. Як довго це тривало, невідомо. Коли я остаточно відкрив очі і відзискав свідомість, то знова побачив над собою огидні обличчя моїх катів. Вони з задоволенням приглядалися моему пробудженню. Один з них все ще держав у руках гумову палицю, а другий, замість нагайки, з гумового водопроводу поливав на мене холодну воду. Водиця відсвіжила мене, привернула свідомість, дещо спинила уплив крови, що вже присихала на тілі. Вони виждали, аж я прийшов до повної свідомости, а тоді один з них спитав мене польською мовою, чи я надумався і пригадав собі все що маю говорити і чи готовий це сказати слідчому комендантові. На те питання я нічого не відповів і вдавав, що не розумію про щойде мова. Вони ждали якийсь час, приглядалися мені уважно, а тоді злили мене знова холодною водою, заклили брудною польською лайкою, вийшли з келії та замкнули двері і погасили світло.

Я був щасливий, що залишився сам, прижмурих очі, хоча в келії було зовсім темно і старався не ворухитися, втихомирив біль, зібрати думки, та усвідомити собі де я попав і що мене жде. Сили почали мене опускати, я пробував ворухнутися, але м'язи відмовили послуху, навіть годі було підвести повіки, щоб відкрити очі. Вкінці я заснув, а може стратив притомність, бо якийсь час зовсім не відчував болю.

Розбудив мене біль усього тіла, який могутнів з кожною хвилиною. Він доходив до такого ступеня, що я почав голосно стогнати, але піднятися не мав сили. Так я пролежав, думаю, кілька годин, бо відчув, що мене начало морозити, а дальше, трясти усім тілом аж зуби дзвонили. Я постановив за всяку ціну підвестися з холодного, вогкого і брудного бетону, бо боявся, що можу простудитися, або дістати інфекцію, через відкриті рани на цілому тілі. Коли я зібрався вставати,

нагло, під стелею засвітилося світло і хтось з передсінка відкрив двері. У навістіж відкритих дверях стояв один з моїх катів, який держав гумовий водний поливач, а його співробітник стояв на крок позаду нього. Він знова спитав мене, чи я уже усе докладно собі пригадав і чи згідний те розказати командантові. Я й тим разом не обізвався, а лише стогнав з болю. Не діждавшись відповіді, він спрямував сильну струю води на мене. Вода вдаряла з близької віддалі, повною силою, а на зболілому тілі викликало вражіння, наче тисячі ігол нараз вбивались у нього. Я кричав страшним голосом і кидався по долівці як божевільний. Ця "купіль" тривала так довго, як довго я реагував на сильний удар водної струї, та нестерпний біль тіла. Знемігшись до краю, я вже відчував менший біль, перестав кидатися, кричати та плакати. Садист, здається, задовольнився моїм терпінням, бо замкнув воду і приказав мені встати і піти до передсінка, щоб вдягнутися. Я намагався підвестися, але, дарма, не зміг того dokonати. Тоді, катюга схопив мене за руку і потягнув крізь двері. У передсінку вони підкинули мені мій одяг, який я з великим трудом і болем вдягав на синьо-чорне, покалічене і закривавлене тіло і піддержаний з обох боків тими звироднілими бандитами, повернувся до своєї попередньої келії, де були всі в'язні. Мої співмешканці, що саме готовилися до снання, коли узріли мене у такому жахливому стані, лиш гляділи з відкритими ротами і зойкали, та не всіли мені чим небудь допомгти. Я зробив крок, та присів на долівці, намагаючися рештками сил доволіктися до прічі. Не повело. Кілька в'язнів допомогли мені вміститися на прічі. Я не годен був видобути з себе слова і лише шепотом і поглядом висказав їм свою вдячність. Ту першу ніч я пролежав разом з моїм другом з села Баня-Березів у жахливих болях і з високою температурою тіла. Я кидався та не міг заснути, роздумував над недавніми побоями, згадував тих двох вислужників-бандитів, які мене так побили і які так солідно виконували гестапівські зарядження, та із замилюванням знущалися над невинними людьми. Їх можна було порівняти до витренованих поліційних собак, що на кивок свого пана, із скаженою люттю, кидалися на безборонну жертву. Ще більшу огиду я відчував до тих звірюк у людському тілі, які це робили не для свого народу, чи своєї держави - Польщі, а для свого ворога, німецького Гестапо. Обезсилений і змучений, я старався відкинути всякі думки та заснути, бо сподівався, що сон мене підкріпить. Однак, біль був такий сильний, що я лиш на хвилину засипляв і негайно будився. Я мав щастя, що мій одяг остався сухий, бо висока гарячка трясла всім тілом.

Мій друг відступив мені свою теплу нагортку і це допомогло перебороти холод і зупинити тремтіння тіла. Над ранком я дещо заспокоївся і заснув твердим сном. Розбудив мене брязкіт ключів і двері до келії відкрилися. Я сподівався що будуть давати нам сніданок, бо відчував сильний голод, однак, це привели нових арештованих. Увійшли три молоді, здорові гуцули-легіні з Баньок, як вони звикли були звати свою місцевість. Вони зразу присіли біля мого друга, їхнього односельчанина і розповідали йому про найновіші ревізії та арештування у Баньках, Лючках та у Березових-Вижнім, Нижнім і Середньому, називаючи імена арештованих та покараних. Вони гірко проклинали гестапівського донощика, яким був їхній односельчанин М.Г. і який, за їхніми запевненнями, мав на своїй совісті багато людей зі своєї околиці. Мене сильно діткнуло, коли я зачув його прізвище, бо і мені було відомо про його діла. Я пильно слухав їхніх оповідань, але не втручався до розмови і не дав пізнати по собі, що знав ту людину. Хлопці присягалися, що як

тільки повернутися додів, то цей злочинець розпращається зі світом. Та, як мені було відомо, ні одному з них, на жаль, не пощастило повернутися в свій дім. Вони, сердеги, попали разом зі мною у концентраційний табір Авшвіц, а звідтіля, у скорому часі "пішли на волю через комин крематорії", у виді чорних клубів диму, якого вітер ледви чи доніс у рідні сторони. Вони своєї обіцянки не виконали, але їх заступили інші і при нагоді покарали донощика. Про це я довідався уже на еміграції в Америці, від знайомих, що походили із згаданої місцевості, з Бані-Березів. Як було говорено, то коли батько того донощика довідався про смерть сина з рук своїх побратимів, як покарання за доконані ним злочини, він із сорому повісився. Багато його син завдав нещастя своїм односельчанам і багато молодих хлопців-легінів втратили своє життя завдяки його доносам. Як даліше розказували хлопці з Баньок, то у цей час, як гестапівці наскочили на їхнє село, перешукали все. У кого найшли зброю, підпільну літературу, чи пропагандивні летючки, їх прилюдно карали смертю, а других, яким не доказали вини, кидали в тюрму. Ще чотири дні я перебув з тими хлопцями, доки мене не забрали з келії. За цей час ніхто ними не цікавився і не взивав їх на переслухання. Маю вражіння, що їх ще у їхньому селі призначили до конц-табору Авшвіц, а тут держали до часу, пока призбирали відповідне число в'язнів до транспорту. Тих кілька днів мною також ніхто не цікавився, нікуди мене не кликали і не турбували. За той час я багато сидів і лежав, та почав приходити до сили. Тіло все ще було темно синє від побиття, але вже не так опухле. Рани майже зовсім засклепилися, так, що я вже не мусів відривати приклеєної до ран сорочки.

Я почувався досить добре, хоча мій вигляд був ще поганий, почав вправляти руханку, щоб кров краще кружляла і щоб рани швидше гоїлися. Сильно дошкулював мені голод, бо їсти давали дуже скупо. Щойно на третій день по моїм приході до тюрми, я дістав одну хохлю клейоватої рідини яку звали зупою і малий кусок хліба. На п'ятий день мого побуту в тюрмі, після полудня, усіх в'язнів вигнали на подвір'я, а мене одного залишили в келії. Я сподівався, що для мене був запланований якийсь новий експеримент, та не міг догадатися що саме. За кілька хвилин увійшли в келію два молоді і сильні мужчини. Вони весело розмовляли між собою польською мовою, переплітаною брудними, вуличними прокльонами, а на руках у них вилискували "боксерів" (кусок металю закладений на пальці п'ястука). Узрівши так озброєних посіпак, я почав вагатися, чи видержу грядучі побої, і лиш просив Бога, щоб вони мене не зробили доживотним калікою. Довше не було часу застановлятися, бо вони зразу взялися за своє діло. Удари залопотіли як на току ціпи, коли молотільники молотять у чвірку. Удари попадали у кожне місце від пояса в гору, аж до голови, але і тим разом, вони старалися зразу мене не приголомшити, щоб я довше відчував біль. Кров бризкала з носа і уст, бо кляті ляхи переломили мені ніс і вибили два зуби, по одному з обох боків. Цю пам'ятку зробили мені ті бандити на ціле моє життя. З попередних ран що відкривалися на моєму тілі під ударами "боксерів", не було видно крові, бо я мав на собі одержу. Також, саме побиття тривало коротше, бо коли ударили мене кілька разів по голові, я стратив притомність і повалився на долівку. Коли прийшов до себе та відкрив очі, побачив, що оба садисти сиділи на прічі і відпочивали. Коли вони зауважили, що я відзискав притомність, наказали мені встати, але я не зміг піднятися на ноги, бо моя голова тяжіла оливом і усе довкруги крутилося. За кожною пробою підвестися, я безсильно падав на долівку. Це видовище дуже втішало клятих ляхів,

вони реготали і хвалили себе за те, як добре справилися зі мною, а опісля, задоволені собою, підхопили мене під рамена, виволікли з келії і потягли вздовж коридору, до його кінця, де відкрили двері до темниці-одиночки, у якій був стухлий і нестерпний воздух, а вода вкривала долівку по кістки. Вони віпхнули мене у нутро темниці, замкнули двері, а тоді один з них, крізь мале віконце, сказав, щоб я добре подумав чого я тут прийшов. Я й досі не знаю, що він захотів тим сказати.

Знеможений до краю я повалився у воду, що виповняла долівку і не намагався вставати, а пролежав спокійно якийсь час, хоч холод і вогкість просякали мене наскрізь, а вода смерділа мочею. Коли мої очі привикли до темряви, я завважив, що в горі, високо під стелею, був отвір у дві цегли довгий і одну широкий, забезпечений грубими ґратами. Біля стіни стояла вузька пріча, на якій важко було лежати і не зісунутися з неї у воду. У цій темниці, на самоті, у холоді і голоді, мокрий і немитий я перебув цілий тиждень. Я старався щоб як найменше перебувати у воді, бо змочившись, можна було набратися всякої недуги, однак, задовго лежати на зболілому тілі було неможливо. Час до часу, я мусів встати з твердої прічі і пройтися, а тоді з konieczності, мусів замочити ноги. Цілий тиждень мене не кликали на переслухання і ніхто не заходив, щоб мене бити. Лише деколи, хтось відсунув віконце, заглянув до темниці, чи я ще живу, чи не поповнив самовбивства, і не сказавши ні словечка засував його. Я знав, що воно так довго не буде, що прийдуть нові переслухання і побої, але вони ждуть, щоб я набрав більше сил прийняти нові знущання.

Хоч як маленький був цей отвір під стелею темниці, все-таки, трішки денного світла вкрадалося крізь нього до середини і по нім я орієнтувався чи то є день чи ніч. Без того отвору важко було б це знати, бо гудіння моторів та переїзди авт на в'язничній площі, метушня по коридорах, крики та зойки допитуваних, гримання дверима і приглушені вистріли, все те було безперервним явищем дня і ночі. Завжди у вечірню пору, хоча хворий і немічний, я змушував себе пройтися кругом темниці, дещо розрухатися, щоб не закостеніти з вогкості і осіннього холоду. Це мене дещо розгрівало і давало мені опісля можливість спокійно полежати і задрімати. Так я проходжувався малими кроками і підносячи високо ноги, біля сто разів довкруги темниці, тоді лягав на прічу і продовжав рухати ногами, немов їхав ровером, щоб у цей спосіб посушити ноги від вогкості. Цю процедуру я щоденно пильнував, бо боявся окалічити. На п'ятий день мого перебування в темниці, подали мені їхню стандартну порцію харчу - хохлю рідини і кусок хліба. Цікаво згадати, що так довго, як я не діставав нічого з харчів, я не мав потреби йти на сторону. Сьомого дня побуту в темниці, по вечірньому проході і по відбутій руханці, я лежав спокійно на прічі, та й роздумував про своє "непевне завтра". Так я й здрімнувся. Як довго я спав, не знаю і невідомо що мене пробудило. Я почав надслухувати як на коридорі і на тюремній площі пожвавився рух. Гуділи мотори вантажних машин, одні привозили нові жертви, другі відвозили трупів. Цей, безперервний гук моторів, немов хотів заглушити часті постріли з легкої зброї, та крики катованих. Я старався заснути, та сон не брав, тоді сів на прічу, щоб не відлежувати зболілого тіла, оперся о стіну і почав куняти. Десь біля півночі я прокинувся, бо мої очі осліпило ясне світло ручної електричної ліхтарки, спрямоване у моє обличчя. З коридору долітали якісь голоси і тупотіння багатьох ніг. Заскочений такими наглими відвідинами, мені важко було зрозуміти, що діється, де я, і чого від мене хочуть, як сильний і шорсткий голос

гестапівця наказав мені йти за ним. З поспіхом я розрухував свої закріплені м'язи і старався не похитнутися і не впасти у воду, що вкривала долівку. Гостре "льос!!! - льосі!! ... шнель!!!" змусило мене до поспіху, бо я добре знав, що за зволікання можу дістати в'язкою ключів, які дзвонили у руках наглядача. Гестапівець провадив мене в бічний коридор, що провадив до виходу на тюремний майдан і долучив мене до групи в'язнів, які були оточені гестапівцями з автоматами у руках. Вони вже ждали на вантажну машину, що саме до нас наближалася. Друга група в'язнів, подібна до нашої, уже влаштовувалася на велике, крите вантажне авто. Кілька заповнених уже вантажок ждали при виїздовій брамі, а інші, ще порожні, під'їжджали до в'язнів. Мені прийшлося чекати на слідуючий вантажник і я мав час дещо розглянутися довкруги і зорієнтуватися, що мене чекає. Та годі було щось передбачити, що вказувало б куди нас повезуть і що з нами зроблять. Про це напевно знали наші "опікуни", та ніхто не важився їх питати.

Врешті підїхало і до нас вантажне авто. Гестапівці усталилися в два ряди і створили немов живий коридор, яким ми проходили до вантажника і влізли у його нутро. Коли весь автотранспорт був заповнений в'язнями, а у кожен машину були придлені Гестапівці з автоматами перевішаними на раменах, як вартові, валка почала виїжджати з тюремної площі на вулицю. Попереду і позаду їхали легкі, особові авта, з озброєними гестапівцями. Крім тої асисті, були ще чотири гестапівці на мотоциклах, що їхали по двох з кожного боку колони. Не знаю пощо їм було такої сильної охорони для нашого транспорту, бо околиця в той час була зовсім спокійна. Коли б там були партизани, я б не ждав на арешт, а пішов би з ними.

Спершу ми їхали у сторону Коломиї, бо туди вела дорога з в'язниці до головного шосе, тому важко було вгадати, чи везуть нас до Шепарівського лісу, чи кудись до концентраційного табору. Така страшна непевність огортала мене біля п'яти хвилин, бо стільки часу забрало, щоби доїхати до місця, де дорога розгалужувалася. Зворот у право означав, що їдемо до Шепарівського лісу, а у ліво - це була дорога, що вела до залізничної станції. Цих кілька хвилин непевності довжилися у безконечність, бо ціле моє життя від того залежало. Коли врешті наша валка повернула у сторону залізничної станції, я дуже - дуже зрадів і щиро дякував Богу за ласку і опіку. Тепер я вже певний, що оминув страшний Шепарівський ліс і жидівський цвинтар, а це було мені в тій хвилині найбільш важливим. Яка нещасна доля ждала мене у майбутньому, я зовсім не уявляв і не хотів про те думати.

Я щиро радів, що в тій хвилині, сьогодні, саме тепер, оминув невідкличну смерть, а далше якось воно буде. Зрештою, я так мало знав про конц-табори і тамтешні відносини, та й не тільки я, але жоден з нас, не уявляв жахіть, які там творилися, бо ніхто відтіля не виходив, хиба - "димом крізь комин крематорії". Дехто оповідав про конц-табір Березу Картуську, де поляки ув'язнювали українців, били їх і знущалися над ними, але думаю, що його важко порівняти до відомих німецьких конц-таборів смерті. Хоч ніч була дощова і холодна, я радів і не відчував ні втоми, ні холоду, ні болю свого побитого тіла. Мені здавалося, що це гарна, тепла, весняна, місячна ніч, а я в товаристві своєї коханої дівчини і добрих друзів, сиджу в садку під кріслатою яблінкою і граю на гітарі, під спів наших прекрасних, українських мелодій, які ми співали до пізної ночі притишеним голосом, щоб не розбудити сусідів. Я щиро радів, бо сильно вірив у своє призначення, що буду жити і що Бог дасть, повернуся до своїх родичів, а там, побачу й свою кохану дівчину, та всіх своїх друзів.

З такими думками я приїхав, чи радше, привезли мене на товарний дворець і заїхали на "рампу" (підвищення з якої заганяють худобу у вагони). Вагони, якими перевозили худобу, стояли порожні, бо худоби вже не було, як не зареквірували її більшовики, то опісля, німці. Для нас, в'язнів, призначили два вагони, ще навіть не почищені від перевозу скотини. Це нас зовсім не турбувало. Головне, що ми кудись поїдемо, може й далеко, та чим далше тим краще, бо довше будемо жити. Короткою була б дорога до Шепарівського лісу і коротке було б тоді наше життя. Вантажні авта підїжджали близько вагонів і ми, як зайці, стрибали прямо у вагони. Переладування відбувалося з великим поспіхом і як хтось отягався, то слідували побої нагайками. Тим давали нам до зрозуміння, чого нам ждати у майбутньому.

ПОДОРОЖ З КОЛОМИЇ ДО АВШВІЦУ

Біля п'ятої години цього осіннього, холодного і дощового ранку, почалася наша незабутня подорож до найбільш вславленого своєю жорстокістю табору Авшвіц. Наші вагони з поспіхом перевезли з вантажної частини залізничного двірця на особовий дворець і долучили до пасажирського поїзду, що завжди ранком відїжджав до Львова. Не знаю скільки в'язнів було у вагоні, але було ще досить місця сісти, чи навіть лягти на долівку, коли хтось ослаб, або захворів. Такий стан довго не потривав, бо підчас постоїв, до нашого вагону додавали нових в'язнів. Тепер уже тільки хворі могли сидіти, а всі інші мусіли стояти. Поїзд рушив і я зразу зорієнтувався, що їдемо у напрямі на Львів та будемо проїжджати біля могого родинного села, Добровідки і через залізничу станцію Годи-Турка. Я домігся, що дістав стояче місце біля вікна, з думкою, що *як* будемо минати мої околиці, то може вдасться мені передати родині вістку, що мене уже забрали з коломийської тюрми і повезли у напрямі на Львів.

В той час я не знав і не передбачив, що то був мій останній побут у тих, так дорогих для мене місцевостях, де я родився, перебув свої найкращі роки дитинства і юнацькі роки. Щоб не прогайнувати жодної нагоди, яка могла б трапитися, я пильно і уважно глядів здовж дороги, чи не побачу якого знайомого, щоб ним передати вістку. Та у цей дощевий ранок, я на жаль, нікого не бачив при дорозі. Однак я не тратив надії, бо крім станції Годи-Турка, ми ще мусіли проїжджати крізь дві інші залізничні станції, Кошів і Хлібичин, де я сподівався побачити когось із знайомих. І дійсно, на кожній з них я узрів кількох моїх приятелів і знайомих, які, як я пізніше довідався, були уже перед тим повідомлені, що такий транспорт проходитиме і що я буду в ньому. Вони навіть пристанули на місцях, відкіля було добре видно, а саме, на підвищенні, на рампі, і я, виглядаючи крізь вікно, зміг добре їх бачити, попрощатися і просив переказати рідним, що мене повезли кудись... у невідоме. На станції Годи-Турка я бачив начальника станції, мого сусіда, який, відправляючи поїзд, стояв, і з напруженням глядів на вікна товарних вагонів. Його обличчя вказувало, що не худобою він зацікавлений, а нещасними в'язнями, яких везли у жахливих умовах, гірших чим перевіз скотини, бо не напоїли й не нагодували їх. Я кликнув у його сторону, щоб подав вістку до моїх, а він, у відповідь, дав мені знак, що це зробить. Як опісля оповів мені мій брат, Він зразу потелефонував до слідувочої станції, Коршів, і просив моїх приятелів, щоби повідомили мого брата Миколу, який їхав у тому самому поїзді, у пасажирському вагоні, що я, як в'язень, їду у

дочепленім товарів вагоні. Він також післав післанця із запискою до моїх родичів, у якій повідомив їх про мою долю.

Коли поїзд заїхав на станцію Коршів, три мої друзі скочили до поїзду у відповідній віддалі один від другого, пройшли крізь вагони, знайшли мого брата і повідомили його про мене. Заки начальник станції відправив поїзд, усе було поладжене. Протягом цілої подорожі брат старався мене побачити, при кожній довшій затримці виходив з вагону, але не мав щастя, бо гестапівці не дозволили нікому зблизитися до товарних вагонів, як рівно ж, не дозволяли пасажирам всідати до вагону, що сусідував з вагоном ув'язнених. Цей сусідний вагон займали шість гестапівців, а з доповненням в'язнів на станції у Станиславові (тепер Івано-Франківське), прибуло й кілька додаткових гестапівців. Таких доповнень в'язнів, заки ми доїхали до Львова, було три, а разом, слідувало збільшення охорони. Перед кожною зупинкою на станції, коли поїзд почав приставати, Гестапівці уставляли себе по обох сторонах вагонів, на східцях, а коли поїзд задержався, вони зіскакували із східців і солідно провірювали вагони виповнені в'язнями, а то й заглядали під вагони. Про це розказав мені по війні мій брат. Доїжджаючи до Львова, наш вагон був так виповнений, що важко було котрому з в'язнів сісти. Усі мусіли стояти. Подібна ситуація була й у другому вагоні, переповненому в'язнями. Я сподівався такого і вибрав собі місце біля вікна, де міг спертися і дихати свіжим повітрям. У такому натовпі людей, де в'язні залагоджували свої фізіологічні потреби там, де стояли, на долівку вагона, доступ до свіжого повітря був спасінням, тим важливіше, що ця подорож тривала дві з половиною доби.

Правда, що підчас подорожі ми не дістали ні разу пити, то й потреби були мінімальні. Я, приміром, ні разу не мав такої потреби. Крім того, випари спітнілих, брудних, місяцями не митих людських тіл, були незносимі. Свіже повітря біля вікна наповняло мої груди киснем і я почувався свіжо і здорово. Другого дня мандрівки ми дістали по маленькому куску хліба і більш нічого. Ні краплі води, чи якоїсь рідини. Я був такий спрагнений, що як бачив крізь віконце воду у річках і озерах, біля яких ми проїздили, то мені хотілося зануритися у цю воду, щоб мати її у собі всередині і на усьому тілі. Спрага і голод це страшне почуття. Цілий організм, прямо до болю, домагається води і їжі, і нема тоді у людини іншої думки, як лише про це.

Як тільки ми приїхали до Львова, наші вагони з в'язнями зразу відчепили від особового поїзду і перевезли на товарний двір. Там доповнили їх новими в'язнями, котрі уже ждали на призначених рампях у великих, критих вантажних автах. Доповнення було таке чисельне, що нам не стало місця навіть стояти, не то, що сісти. Змогли сісти лише ранені і хворі. Цілу ніч і весь день, з невідомих причин, нас возили по різних залізничних рейках, то до переду, то до заду. Аж другого дня ранком дочепили наші вагони до товарного поїзду, який попрямував на захід, у дальшу, нам невідому путь. Тим невідомим мав бути славний зі страхіть, яких людство ще не знало, конц-табір Авшвіц (в польській мові - Освенцім). Цей поїзд їхав значно повільніше, чим той, що віз нас з Коломиї до Львова. Він не лиш мав меншу швидкість, але і на довший час задержувався на поодиноких станціях, де пересортювали вагони, деякі залишали, а другі дочіпали. Коли дочіпали, чи відчіпали вагони, при так званому "шибованню" (їзда в перід і взад), вагони сильно вдаряли один до одного, а це немилосердно кидало в'язнями на всі сторони. Ми стояли тісно у переповненім вагоні, не

видержували тих ударів і колихань і гойдалися, як від сильного вітру шувар на мокляках. Хворі і поранені дуже дошкульно відчували ті фізичні невини, та ради на це не було. Нас уже не трактували як людей, а гірш скотини. Такою повільною їздою ми припізнали наш приїзд до Авшвіцу - тієї людської катівні - але на цьому ми не втратили, а навпаки, багато зискали. Завдяки тому припізненню, не один щасливець цього транспорту дожив одного дня довше із свого незавидного життя, а багато нас, перетерпіли менше побоїв і каліцтва, які нас чекали у конц-таборі. Тут, хоч був холод, голод, бруд і сморід, зрештою, як і в кожному конц-таборі, але не було безупинних, жахливих побоїв нагайками, грубими дротянками, дрючками, лопатами, та усім тим, що тільки впало в руки звироднілому "капо" (каральна поліція), чи його помічникам. Дальша подорож із Львова на захід не була нічим особливим замітна. Доповнень в'язнів більш не було.

Для нас, в'язнів, найважливішою справою було харчування. Ми, ще у Львові одержали по малому кускові хліба, а опісля не дістали зовсім нічого до їдженя. Цей кусок хліба, це було все, що ми дістали протягом шістьдесяти годин нашої подорожі з Коломиї до Авшвіцу. Вже в коломийській тюрмі нас політичних в'язнів морили голодом, бо ми були люди ворожі німецькій владі. Ми спротивлялися грабункам, яких допускалася німецька окупаційна влада на українському населенню по всій Україні. Україна мала стати німецькою колонією на сотні, а то й тисячі літ. Колесо історії мало завернутися в кількасот літ до заду, до часів правного невільництва, чи кріпацтва, а пляни були вже виготовлені Гітлером та нацистами і часто подавані до відома при різних пропагандивних промовах, про що відкрито говорили і чим радувалися німці. Ці пляни були дуже спокусливі для кожного з них і багатьом уже привиджувалося, як то вони, за обіцянкою "фюрера" (провідника - Гітлера), дістануть кілька десятин найкращої землі в Україні, дім з восьми, або й більше, кімнатами та усе потрібне до господарювання, включно з робітниками, новітніми невільниками, а вони засядуть собі вигідно і попиваючи пиво, гриматимуть п'ястуками о стіл та "ферфлюхтуючи" (проклинаючи), даватимуть свої накази тим колишнім господарям української землі, які будуть на них працювати. Противники тих далекосяжних плянів, це, у їхньому розумінні, вороги німецького народу і мусіли бути фізично знищені. Вони були призначені на смерть, але в міжчасі мали бути ще використані до найважчих робіт та на різні наукові експерименти, для яких звичайно вживали мишей, щурів, собак та інші звірята. Такі науково-дослідні лабораторії були - як гворили в'язні - в усіх конц-таборах, а особливо удосконалені в Авшвіці. Особисто цього я не бачив, але багато наслухався про те від в'язнів, які мали нагоду там працювати.

По триденній подорожі з Коломиї, під вечір, ми доїхали до кінцевого призначення, до концентраційного табору в Авшвіці. Заки ми до нього добилися, нас задержали на залізничній станції, яка була біля п'ять кілометрів від табору. Тут спрямували наш транспорт в'язнів на бічні рейки, до яких прилягав широкий майдан-площа.

В'язнів перебрала нова охорона, яку ми звали "есмани" (члени СС формації). Вони відкрили наші вагони і казали нам виходити. Щоб це прискіпити, засвистіли в повітрі їхні нагайки, попадаючи на голови і плечі нещасних, які виходили з вагону. Понеслася брудна лайка з проклонами, а над усе звучали вигуки: "льос, льос - шнель!" (швидко). Хто зорієнтувався і збагнув можливість побоїв, мусів швидко і спритно проскочити ті місця, де свистіли нагайки і з поспіхом добігти на майдан.

Там нас уставляли в колону, по п'ять у кожному ряді, держачися кожний з кожним під раменами. Як тільки у вагонах зробилося дещо вільного місця, есмани вскакували туди і били без розбору кого лиш попало, повторюючи улюблене "льос-льос - шнель!!!". Кожний із здорових в'язнів старався якнайскоріше вийти з вагона, але не всім це вдавалося, бо годі було пройти крізь натовп у дверях. Тоді есманські нагайки мали своє жниво і попадали й тих, що поспішали. Пропхавшись крізь двері, в'язні вискакували з вагону як виполохані з під куща і перестрашені зайці, за якими гнали люті собаки. Всі вони спішили до гурту на площі. Тут їх уставляли в ряди, і знова, при допомозі нагайки.

Мені, дякувати Богу, пощастило проскочити усі небезпечні місця і уникнути болючих ударів, а може і нещасного каліцтва. На удари "есманів" не реагували тільки хворі і ранені, бо вони не були в силі тому зарадити. Звироднілі садисти не залишали їх в спокою, та в нелюдяний спосіб копали їх важкими чобітьми, брутально спихали з вагонів, і як трупів, тягли на площу. Доки вони ще дихали, ми мусіли забрати їх з собою до табору. Вони були потрібні до розрахунку, а може, щоби взяти за них приділ хліба і маргарини, що залишався для "капо" та їхніх помічників. Коли вже всіх вигнали з вагонів і уставили у довжезну колону, по обох боках проходили "есмани" і по кілька разів нас числили. По закінченні числення, пронісся переразливий голос їхнього командира з наказом до вимаршу, додаючи кілька злющих прокльонів. Колона рушила повним кроком вперед, але це показалося незадовільним для есманів, які їхали на роверах по обох сторонах колони. Можливо, що їм було не вигідно так поводити їхати біля нас, бо підганяли нас нагайками і лютими собаками та змусили до бігу. Так пробігли ми всю дорогу до табору, а коли дехто сповільнив, то попадав під свист нагайки чи наражався поспробувати гострих собачих зубів. Ті собаки, поліційні вовчурі, були знаменито витреновані. Вони оббігали довкруги колони і на наказ своїх властителів, чи на кивок їхнього пальця, кидалися з диким гарчінням, та вискаленими зубами, готові вхопити свою жертву. Вони являлися більшим пострахом для в'язнів, чим нагайка у руках есмана.

Тут хочу сказати дещо про ті нагайки які вживали есмани. Вони були двоякого роду. Одні були плетені зі шкіри, довгі і виглядали мов вужі, а на кінцях мали вплетені олов'яні кульки, щоби при ударі більше боліло. Вони були небезпечні тим, що часто вибивали очі, або зуби, коли нагайка обвивалася довкруги шиї, а кінець попадав в око чи в зуб. Другий рід, це були короткі нагайки, споряджені з полових органів бика. Вони були менше небезпечні, бо набагато коротші, але при ударі дуже болючі. Не раз приходилося мені переболіти удари одних і других, але, дякувати Богу, я оминув серйозного каліцтва. Як я вже згадував, я все був дуже обережний і вистерігався побоїв, старався швидко проскочити там де били, однак, не все воно вдавалося, бо били все і всюди, за найменшу провину, а звичайно, й без провини.

Таким маршем-бігом, під свист і удари нагайок а ще до того обтяжений хворим в'язнем, якого мені припало нести, я закінчив свою важку, прикру і далеку подорож з коломийської тюрми до конц-табору в Авшвіці, де умови були такі жахливі, що переходило усяку людську уяву.

Тут людське життя було таке безвартісне, що годі найти порівняння до нього в цілій вселенній. Усе тут було продумане, щоб у в'язня вбити людську гідність, щоб зламати його не лиш фізично, але й духово. Коли я порівнював відносини у конц-таборах до переживань у коломийській тюрмі, то хоча за короткий час, я пережив

там багато болів і непевностей, однак це блідло в порівнянні до переживань у конц-таборах. Тут життєві умовини і безприкладні та неймовірні знущання і тортури, вдесятеро перевищили давні в'язничні.

Треба однак зрозуміти, що людина, це таке Боже сотворіння, що й у найважчих обставинах потрапить вижити, і то навіть довгими роками. Сильна віра в Божу опіку і справедливість, в таких обставинах, дуже багато допомагає. Коли бракувало людині тієї сильної віри, вона скоро заломлювалася підчас нелюдських побоїв і знущань, а тим самим прискіпувала собі смерть самогубством, як через повішення себе, або кидаючися на електричні дроти, чи підтинаючи собі жили. Тільки сильна віра у Божу поміч, пильна обережність при виконванні моїх завдань, віра у краще завтра, скорий кінець війни і капітуляцію Німеччини, допомогли мені пережити ті жахіття, крізь довгі дні, місяці і роки, перебуті у німецьких конц-таборах.

Ледви чи найкращий філософ, письменник, поет, дипломат -промовець, чи правник, зуміли б знайти відповідні слова, щоб ними належно і вірно висловити і відтворити ту страшну нужду, страхіття і непевність завтрашнього дня, яку пережили мільйони невинних людей різних національностей і рас, запроторених німецькою нацистською владою до чисельних конц-таборів на неминуче фізичне знищення. Як я чув у концентраційному таборі від старших в'язнів, то за програмовою політикою головної адміністрації німецьких конц-таборів, ніхто з в'язнів не мав вийти на волю, коли б Німеччина виграла війну. Усі вони мали одне призначення, без огляду чи були звичайними в'язнями, чи як ми їх звали "лагеровими промінентами" - це ті, що були допоміжні для адміністрації і були дещо упривілейовані. Тим кінцевим призначенням для кожного була "воля у формі чорного, смердючого диму, крізь комин крематорії". Така програма була сформована тому, щоби не залишилися жодні свідки тих найганебніших надужить, тортур і убивств, яких допускалися німці над політичними і расовими в'язнями усіх народів. Вони плянували, що з останніми свідками підуть у могилу й усі ганебні вчинки німецького правління, а цивілізований світ ніколи про це не довідається, бо німці, як побідники, сфабрикують свою історичну правду. Ця, заделегідь плянована політика дещо змінилася і прибрала лагідніші форми, коли німецька воєнна сила почала підупадати, а фронтові лінії повільно але безупину відступали на захід. Тоді навіть появилися деякі заборони жорстокого трактування в'язнів. До таких заборон належало - вбивати в'язня за незначну провину, чи "допомагати" вичерпаному фізично в'язневі вмерти, приклякнвши коліном на його шию. Такі акти ще даліше траплялися, але не так масово і демонстративно. За більші провини залишалася кара смерті. Стріляли в'язнів, коли вони пробували втікати, а як зловили, то прилюдно вішали. Тоді всі в'язні з його групи мусіли глядіти на езекуцію, а опісля маршувати на "струнко" біля повішеного. Мушу зазначити, що в транспорті, яким я приїхав до Авшвіцу, були виключно українці. Було нас біля 600 в'язнів, майже усі були молоді, здорові і добре загартовані люди. Після війни, як мені було відомо, тільки вісім залишилося в живих, а решта не видержали і "пішли димом на волю" крізь комини чотирьох крематорій у Авшвіц-Біркенав таборах.

В АВШВІЦІ

По п'яти кілометрах бігу ми опинилися перед великою брамою з великим написом "АВШВІЦ", а нижче було написано: "Арбайт махт фрай" (праця звільняє). Отож, вже при самому вході до конц-табору його адміністрація глумилася над нещасливими в'язнями. Саме та, надмірно важка фізична праця без належного відпочинку і відживлення, доводила людей до такого безнадійного стану, що їхній остаточний етап був чорний дим із їхніх, спалених у крематоріях, тіл, що виходив комином і підхоплений вітром, нісся у вільний світ. По обох сторонах головної брами простягалися численні ряди колючого дроту, що творили високу стіну довкруги конц-табору. Огорожа була прямокутна, а по її боках і вуглах видніли високі вартівні, вивінені у сильні електричні світла. У цих вартівнях, які ми звали "голубниками", завжди була есманська сторожа з автоматами і скорострілами. Вони не щадили набоїв, як зауважили, що хтось зближається до огорожі. На дротяній огорожі, у віддалі біля 50-ти метрів один від одного були вміщені остерігаючі знаки, досить великого формату, із емблемою труп'ячої голови, що означало, що кожному буде смерть, як зблизиться до огорожі. Для більшої безпеки від утечі, крізь дроти огорожі було долучено електричну струму високої напруги (3000 вольт), яка багатьом спричинила смерть. У таборі була ще одна брама, про яку я довідався дещо пізніше, коли я був в'язнем. На ній також був великий напис що глумився з таборових відносин. Він звучав: Тегорзам унд арбайт махт дас лебен зіс" (Послух і праця осолоджують життя). Праця, дійсно, конечно у житті і може його зробити корисним, але не в таких умовах, які були у тому лагері смерті. Ті, що вивісили цей напис, глумилися над в'язнями, бо добре знали обставини у таборі. Вони самі їх творили.

Не задержуючися, ми пробігли крізь браму і опинилися посередині табору. Я був дуже виснажений тим бігом та двиганням мого снятинського друга. Ми у двійку з моїм сусідом з одного ряду, приволікли його аж у табір. Цей друг у нерівній боротьбі з німцями був ранений і попав у руки Гестапо. Він мав пострілену ногу вище коліна, але ніхто не промив рани і не зробив йому перев'язки. Він так пролежав один день у коломийській тюрмі, опісля, дві з половиною діб у дорозі, в брудному вагоні. Все одно, він держався добре і лише під кінець подорожі почав гарячкувати. Ми розговорилися і я обіцяв йому допомагати, скільки буде у мене сил. Більше як те, що я доніс його до табору, не міг нічого зробити. Слідуючого дня він дістав сильну гарячку і його забрали у "ревір" (клініка), а відтіля "на волю крізь комин крематорії".

Помимо сильної втоми, я цікавився довкіллям і старався спостерігати, що діється довкруги. Опинившись за брамою, у середині табору, я бистро глядів на усі сторони, щоб зорієнтуватися в обстановці і терені. Я побачив величезну площу, на якій стояло кілька груп людей. По боках площі були розміщені довгі двоповерхові будинки, які на перший погляд видалися дуже великі. Ці будинки, як я на слідуючий день довідався, були спільним мешканням в'язнів, а називали їх - "бльоки". В одному такому блоці вміщувалася тисяча в'язнів. Кожний блок мав своє число, а їх було багато, бо Біркенав (частина Авшвіцу) виглядав як мале містечко. У деяких частинах Біркенав були ув'язнені цілі родини, які жили там довгий час як постійні мешканці табору. Це були цигани і жидаї, які мали німецьке горожанство. Їх довго держали, невідомо з яких причин, а опісля загазували і спалили. До праці не заганяли ні одних, ні других. Працюючих в'язнів було біля 12 тисяч. Вправді, їх можна було помістити значно більше, бо щоденно доїжджало шість до сім тисяч в'язнів, але чотири великі крематорії, що

безперервно горіли і спалювали в'язнів, та додаткові відкриті місця, де палили в'язнів покладаних на стирти, регулювали баянс живих у таборі.

Крім згаданих, була ще одна велика крематорія в Авшвіці, число 1. Кожна група людей, яких я бачив на площі, мала інше заняття. Одні стояли струнко у довгих рядах, а перед ними проходили есмани в уніформі та деякі у цивільному вбранні і горлаючи погрози і проклони, вимахували палицями, нагайками і дрючками. Здалека годі було бачити, чи були то лиш погрози, чи удари, але я дуже скоро переконався, що тут даром ніхто не вимахував, а бив чим попало і куди попало. Інша група людей мабуть вибиралася йти до праці, бо в'язні уставлялися в ряди, а есмани їх числили і весь час до них щось кричали, чого в той час я ще не міг зрозуміти. Ще інша, досить велика група в'язнів, скакала навприсядки, а опісля усі качалися по шутрі і камінню то в один, то в другий бік. їхні наставники бігали поміж рядами та довкруги них і переразливо кричали і проклинали. Пізніше я довідався, що так карали в'язнів за якусь провину і при тому завжди кричали "гіпфен унд роллен" (підскакувати в присюдах і котитися). Цей спосіб знущання був страшний і нелюдський, а особливо, коли в'язні поверталися з праці. Тоді вони були зовсім перемучені і виснажені, а цією карою їх прямо вбивали, бо слідуєчого дня вони не могли підвестися до "апелю" (рання провірка) і йшли "на волю крізь комин крематорії". Все ще біжучи, я помітив щось, чого ще ніколи не бачив, а це були живі людські кістяки, яких звали "мусульманами" (мали пожовклу шкіру), та добре приглянутися не було часу, бо есманські нагайки і злющі собаки на те не дозволили. Та все має свій кінець і ми врешті добігли до призначеного нам місця у конц-таборі. Нас задержали перед досить великим будинком, що подобав радше на шоу з нагими стінами і дахом, але без стелі. Отвори на вікна були досить великі, однак не було віконниць, ні скла. З одної сторони будинку були величезні двері на довжину цілої стіни, які засувалися в подібний спосіб як у залізничнім вагоні і були замкнені грубою колодкою. З другої сторони будинку, кудю ми заходили, була лиш перегорода до половини стіни і відчинялася як ворота, до обох сторін шоу. Я зразу подумав, що тут будемо мати досить свіжого повітря, але й холоду нам не забракне. Так воно і справдилося, бо кожний з нас мав на собі легкий одяг і не було чим накритися. Долівка була споряджена з цегли з повибиваними дірами, де стояла холодна вода. Нам наказали швидко заходити до будинку, підганяючи нагайками і лаючи як на худобу, яку зганяють до вагонів. При тому неодному дісталася нагайкою чи палицею, заки вскочив у середину шоу. Загнавши нас у шоу, есмани зарядили усім лягти спати. Я глянув кругом, але не найшов ні одної прічі, чи чогось подібного де можна б лягти, крім цегляної, мокрої долівки. Тоді я вирішив зовсім не лягати а мучитися, на зміну стоячи і присідаючи. Це ж була осіння, холодна ніч, а я був зігрітий недавнім бігом. Я був певний, що коли б я у такому стані ліг на мокру долівку, то зовсім певно слідуєчого дня опинився б у "ревірі", а відтіля дорога вела до крематорії. Цього в той час я ще не знав, але щасливо якось догадався і тим себе зберіг. Про крематорії в'язні ще нічого не знали і на приказ лягати, поклалися на мокру долівку, щоб дещо відпочити. Вони й не сподіялися, що будучи так перемученими негайно твердо заснуть. Коли ж вони від холоду пробудилися, було вже запізно. Простуджені діставали високу гарячку і до двох, трьох днів опинялися у "ревірі", а опісля вже їх ніхто не бачив між живими.

Першу ніч у конц-таборі я переспав стоячи. До цього я zorganizував чотирьох

своїх березівських друзів. Ми сперлися разом плечима в один гурт і так стоячи дрімали. Разом було нам значно легше стояти, а заразом було багато тепліше, чим одинцем. Також, на короткий час, ми усі разом сідали, але тоді холод скоріше добирався до тіла. Так на переміну стоячи і сідаючи, ми діждали ранку. Хоч я і мої друзі були втомлені і невиспані, все таки ми охоронили себе від простуди і евентуальних її наслідків, які вели крізь ревір до крематорії. Як опісля виявилось, більшість в'язнів саме вмирили в такий спосіб. Менша частина була тих, що вмирили при праці природною смертю з цілковитого вичерпання, чи від ударів "капо" при допомозі дрючка, нагайки або лопати. Тут в'язень мав право жити так довго, доки він був здоровий і здібний працювати, але нам завжди давали до зрозуміння, що скорше чи пізніше, усі підемо "на волю крізь комин крематорії" і ми з тим уже погодилися. Так і було б, коли б ще довше потривала війна. Від надмірно важкої праці, цілковитого недоживлення і без належного відпочинку, навіть найсильніші в'язні гинули, як в осені мухи по першому морозі. Перший мій ранок у Авшвіці був подібним до того ранку, коли ми виїжджали з Коломиї, він був захмарений і сіяв холодним дощем. В той час, коли в'язні інших б'локів йшли по каву, а опісля збиралися на площі до апелю, про який ми ще нічого не знали, нас ще ніхто не турбував і не виганяв із шопи. Не мусіли ми робити порядки і стелити ліжок, бо таких тут не було. Ми ждали в шопі і переступаючи з ноги на ногу, заглядали крізь діри у стінах на площу, на тих, що у віддалі відбували дуже важливу у конц-таборі збірку, звану "апель". Як цей апель відбувався, ми ще не мали найменшого поняття, але бачили, що наглядачі, які уставляли в'язнів, досить енергійно справлялися при допомозі палиць і нагайок, чи копанням в'язнів ногами. Опісля вони розділювали в'язнів на менші групи і відводили їх до праці. По відході усіх груп, на площі залишилися досить багато в'язнів, що сиділи, або лежали. Це, як я опісля довідався, були хворі, побиті і ті, що померли підчас апелю. Їх, простуджених і хворих, з високою гарячкою, притягнули чи винесли до апелю, а день був холодний і вогкий. По часі, по них приїхав відкритий віз, що його тягнули два в'язні, кидали туди померлих і відвозили. Куди, ми ще в той час не знали, та скоро прийшлося про те дізнатися. Ми ждали, коли дістанемо якісь харчі і каву. Ждали ми досить довго, та про нас не забули. Спершу ціла громадка, чотири есмани, шістьох поляків-фольксдойчів і дві собаки, прийшли нас привітати. Як я вже згадував, ті поляки, що підшилися за фольксдойчів, були також в'язнями. Це були найгіршого гатунку бандити і тому гестапо радо їх використовувало до всякої брудної роботи, включно з убивствами. Щоб гідно нас привітати, кожний мав у руках чи то палицю, чи гумовий кабель з дротянкою, чи грубий держак від лопати. Есмани з собаками залишилися перед будинком, а поляків-фольксдойчів післали на нас. Вони вскочили у середину будинку і без жодного попередження, чи наказу, почали нас в страшний спосіб бити і калічити. При тому жакливо проклинали польською мовою і грозили нам смертю. Били усіх без розбору, кого попало і куди попало. Найбільше потерпіли німці і хворі, бо сильніші кидалися на всі сторони і обминали ударів. Кого повалили на землю, того копали ногами в обличчя, в зуби, в голову, груди, чи під ребра і де тільки змогли. Дехто бажав проскочити на двір, але вони загородили вихід і продовжали своє бандитське діло. Це, як розказували старші в'язні, вони демонстрували кожній свіжо спровадженій групі в'язнів свою силу, свою безмежну владу над ними і свою до них ненависть. Підчас того нападу було тільки чути глухі удари палиць та

гумових каблів по людських головах і плечах, крик побитих і покалічених, та проклони ватаги напасників. Подібного дикунства я до того часу не бачив на своїй очі. Особливо огидно вразило мене їхнє удосконалене копання лежачих на долівці важкими німецькими черевиками, званими "бергштайгерами", які, як я пізніше довідався, були ними крадені з команди "Канада". В копанні, ті поляки--фольксдойчі були дійсно фахівцями. Опісля, коли я вже там довше побував, я часто бачив, як вони так копаючи, ламали щокі, вибивали усі зуби, ламали ребра та заломлювали грудну клітку. Саме таке стрінуло сімох в'язнів з нашої групи, підчас того першого бандитського нападу на нас, тільки тому, що вони були українці, до яких ті звироднілі поляки чули особливу ненависть. Тих сім побитих і непритомних в'язнів відіслали до ревіру на лікування, знаючи добре, що там скоро з ними справляться і пішлють їх "на волю крізь комин крематорії". На таке поступування допоміжної адміністрації у таборі, як капо, і їхніх помічників, бльокових і "штубових" (кімнатних наглядачів) дозволяла головна гестапівська адміністрація конц-табору. Ото ж ті бандити, за урядовою німецькою назвою: "капо", "оберкапо", "унтеркапо", "форарбайтер", "бльокильстер", "бльоkfюрер", "штубендінст" -чи всякий інший "фюрер", призначені гестапівською адміністрацією конц-табору, мали неограничену владу над такими ж самими в'язнями як і вони, бо вони були рекрутовані з-поміж в'язнів. Тому, що вони як поляки-фольксдойчі, мали вільну руку у своєму поступуванні відносно в'язнів, до деяких груп, чи поодиноких в'язнів вони ставилися краще і лагідніше, а навіть у дечому їм допомагали. Тими упривілейованими групами були поляки і німці. Полякам допомагали як "братам по крові", а німцям з боязні і щоби придобритися. Німці, які перебували у конц-таборі як в'язні, були звичайно карані за кримінальні провини, як убивства, рабунки, знасилування і т.п. , але хоч вони були найгірші бандити, їх трактовано багато краще, як політичних в'язнів іншої національності. Усі вони подавалися як фольксдойчі (поляки, яких предки були німці). Адміністрація конц-табору радо їх використовувала, знаючи їхнє жорстоке успосіблення і робили з них допоміжну службу. Ці бандити із шовіністичним та ненависним відношенням до українців, як я стало спостерігав, не тільки ревню виконували накази своїх хлібодавців, але можна з певністю сказати, що в жорстокості і знущаннях перевищали своїх гестапівських учителів. Гестапівці це знали і дозволяли їм робити це брудне діло, щоб мати менше клопоту. Саме тому, при тому першому нападі на нас, гестапівці стояли осторонь, а били нас лиш їхні вислужники, щоб нас стероризувати і відібрати нам надію на життя.

Як довго тривало те бандитське "привітання", як ми його звали, важко сказати, але у той час мені здавалося, що воно ніколи не покінчиться, хіба тоді, коли уже всі будуть лежати змасакровані і неживі. Остаточно, закінчивши своє нелюдяне діло, кати приступили до виконання слідуючого завдання. Вони приказали нам розбиратися до нага, а коли ми це зробили, вигнали нас усіх на площу і наказали уставитися в ряди, щоб опісля піти до стриження, голення і купелі. Підчас уставлення у ряди, гестапівські вислужники бігали вздовж колони і палицями, чи нагайками били кожного по плечах чи по животі, хто лиш висунувся з ряду. Опісля наказали нам ждати нагими на холодному вітрі і дощі, бо бльок у який нас вели, другі ще не опорожнили. Чи це була правда - сумніваюся. Так ми простояли біля двох годин і тряслися від зимна та "дзвонили зубами". Те чекання на нестерпному осінньому зимні багатьом скоротило життя, бо після двох-трьох днів почали гарячкувати, а опісля слідували, як звичайно - ревір і "з димом

крізь комин на волю". Видно, що остаточно надокучило есманам те стояння, бо загнали нас назад до будинку де були наші речі і зарядили нам зодягнутися. При повороті до шопи не обійшлося без нових побоїв та вигуків "льос, льос ...шнелъ". І знова били усіх куда попало, без причини і без милосердя. Я зразу насторожився і постановив собі, як змога уникати прямих ударів, бо розумів, що це підриває здоров'я. Тому, коли тільки узрів, що палиця чи кабель спрямовані у мою сторону, я відскакував мов сарнюк, коли мисливська собака його гонить. Так і весь мій побут у конц-таборі, я завжди старався, по можності, оминати побоїв. Коли наказали нам одягнутися, не треба було нікого підганяти, бо кожний, до кості перемерзлий, швидко вдягав на себе одяг, щоб дещо завітися. У шопі, хоч було холодно, бо вітер гуляв крізь широко відкриті ворота, але не сіяло дощем із снігом. Посіпаки і бандити відійшли і ми осталися самі. Біля будинку залишився лиш один есман. Залишені в спокої, ми роздумували, що принесе нам кожна слідуєча хвилина у нашому перебуванні в таборі. Я був вдоволений, що можу дещо спочити і відпружити свої нерви. Десь біля полудня, коло нашої шопи зупинився віз, який тягнули в'язні і яким розвозили зупу. Віз цей звали "рольвага ч.2" (в німецькій мові: "Рольваген"). За рольвагою прийшли ще три охоронці, а один із них з грубою палицею, але, як показалося пізніше, ті два другі мали свої палиці сховані на возі. Ми рядом мали підходити по зупу. Ми всі були дуже виголоднілі і кожний спішив як змога, до переду, а більш нетерпеливі почали висуватися з ряду, але загуділи удари по плечах і головах і порядок був наведений. Зупа, якої я одержав одну хохлю, була сірої краски рідина, з кількома крупами, мабуть ячмінними, мала смак гнилої брукви та змерзлої і пригнилої бараболі. Тягнулася вона мов білок невареного яйця і неприємно воняла. Застановлятися над тим усім не було часу і я випив її без найменшої надуми, бо організм розпучливо домагався їди. Сподіятися чогось смачнішого і ліпшого не було надії. Ця одна хохля зупи не заспокоїла мого голоду і у мене зродилась думка спробувати дістати ще одну порцію. Та не був я один, що такого забажав. Було багато таких що подібно думали і вони мене випередили. Вони станули у ряд по другу порцію зупи. Гестапівські посіпаки зразу їх спостерегли і коли в'язні зблизилися до кітла, ті кинулися на них, як скажені собаки, озброєні в палиці і лопати. Подібно, як підчас ранішнього погрому, вони повторили те саме. Аж страшно було глядіти. Мені ще й сьогодні йде мороз по спині, коли пригадаю ті дві події, раннє "привітання" і першу роздачу зупи, бо оце вперше я бачив жахливі побої у конц-таборі Авшвіц-Біркенав. Це був справжній жах і божевілля. Поглянувши на те, мені відхотілося всього, навіть і голод перестав докучати. Крім тієї хохлі зупи нам не дали нічого більше їсти, навіть не дали напиться зимної води. По роздачі зупи, нас загнали до шопи і казали чекати на новий наказ.

Внедовзі прийшли до шопи три вислужники в цивільному і один есман. Нам приказали роздягнутися і бігом вийти на площу. Тут, як попереднього разу, уставили нас в ряди, вживаючи при тому палиць і копання ногами, а опісля загнали до поблизького бльоку, де всіх постригли і поголили. Кожного з нас постригли так, що не залишили ні волоска на голові, а поголили скрізь, де лиш було волосся. Стриження можна було ще стерпіти, хоч ножиці були дуже тупі, але голення було справді жахливе. Бритва, якою голили, була настільки тупа, що лиш частинно підтинала волосся, при тому вимікуючи його з корінням, та часто протинала і калічила шкіру. Хто зойкнув з болю, чи видав якийсь звук, або хотяй скривився, сейчас діставав п'ястуком в лице від доглядача, який весь час

стояв біля фризiera. Майже кожний відходив після голення із скровавленим обличчям, а більшість з додатковими синцями під очима від ударів німецьких чи польських садистів. Так пострижені і поголені, ми ставали в ряди і нагі, ждали на всіх других, з якими ще не впоралися. Тепер холод ще дужче добирався до тіла, бо воно було оголене і поранене. Коли вже нас усіх загнали у ряди, вживаючи попередніх метод, тоді спрямували нас бігом до купальні. Це мене врадувало, бо я сподіявся змити зі себе бруд, засохлу кров ще з попередніх тюремних ран і, може, дещо загасити спрагу. Та скоро показалося, що це не була купіль, а кпини над нами. На нас перемерзлих пустили сильну струю гарячої води, що важко було видержати, а зразу по тім, на кілька хвилин, гарячу пару. Коли ми уже привикали до гарячі, закрили все і вигнали нас на площу, на зимне повітря. Тепер цей холод, дійсно, просякав весь організм, бо уже вечоріло і був приморозок. Багато в'язнів швидко простудилися, так що до двох днів опинилися в лікарні. Це був їхній сумний кінець. По виході з лазні, я також відчув жахливий холод, почав трястися як осиковий лист на вітрі та дзвонив зубами як у лихоманці, зовсім себе не контролюючи. Дякувати Богу обійшлося без перестуди і поганих наслідків. Ми однак мали щастя, що наші "опікуни --садисти" хотіли спробувати, як нагайка оббивається кругом нагого тіла, залишаючи по собі потріскану шкіру, з якої бризкала свіжа кров. Вони бігали довкруги нас, били кого попало і проклинаючи, вирівнювали ряди, вдаряли при тому палицями по плечах і животах. Вони уставляли нас у ряди, знова розганяли, лише, щоб мати нагоду поновити побої. Опісля розставили нас поодинокі на довшій віддалі один від одного і казали бігти першому до останнього, а цей мав вернутися до першого. По дорозі підганяли палицями та нагайками. Так перегнали кожного найменше 15 разів. Це було наше спасіння, бо коли б ми були стояли нагі в одному місці на зимному вітрі і сніжиці, то жоден з нас не був би зберігся від гарячки і запалення легенів. Тим разом муштра і біганина, що тривала біля трьох годин, врятувала нам життя. Та, нажаль, не всі врятувалися. Менше відпорні на холод таки простудилися і по кількох днях пішли "на волю крізь комини крематорії". Задовольнивши досхочу свій садизм, конвоєри наказали нам іти до шопи, вдягнутися, і ждати дальших наказів. Ми радо це виконали і приміщувалися на вогкій долівці, щоби дещо спочити. На дворі вже западала холодна ніч, але я, вдягнений у свій одяг, почувався значно краще, як передше, коли нагим бігав по холодному дощі із снігом, так званій "сніжниці". Здалека, від сторони входової брами неслися звуки маршової музики. Це, як я опісля мав змогу два рази денно чути і бачити, грала таборова оркестра при входовій брамі, коли в'язні виходили на працю і коли верталися у табір, ледви плентаючи ногами з голоду і перевтоми. Саме тепер поверталися в'язні з праці і уставлялися у ряди до апелю, про який, в той час, я ще нічого не знав.

Мої роздумування про маршову музику перервала поява рольваги ч.2, що саме привезла нам вечерю. Тепер нам дали хохлю теплої, мутної води, яку звали чаєм (вивар з листя), 1/16-ту бохонця хліба і кусок маргарини. Я з'їв усе те і дещо заспокоїв свій голод, але все ще мав сильну спрагу, бо нам не давали ні краплі води. По вечері наказали йти в шопу і лягати спати. Ця ніч була набагато зимніша, як попередня, тому я не мав ні охоти ні відваги лягати на вогку і холодну долівку. Ми, з березівськими друзями знова повторили з попередньої ночі стояння і сидження гуртом, опираючися плечима одні до одних. Так стоячки проминула друга ніч нашого побуту у конц-таборі. Хоча ранком дзвонив

"ГОНГ" і було чути свистки у недалеких бльоках, нам ніхто ненаказував вставати і ми все ще стоячи, чи навприсядки дримали. В подібний спосіб у навиприсядки спали й інші в'язні оперті о стіну, але більшість таки лягали на долівку, не зважаючи на наслідки, щоби лиш виспатися і відпочити. Це особливо були ті в'язні, що узрівши безнадійні відносини в конц-таборі, стратили всяку надію на вижиття і постановили, що краще скоріше вмерти, чим мучитися довгими тижнями чи місяцями. Так дримаючи, ми слухали музики, яка пригравала тим в'язням що йшли на працю. На дворі ставало щораз ясніше. Показалося сонце і заповідався погідний, але холодний осінний день.

Нагло при вході до нашого бльоку пронісся пронизливий свист. Це означало, що наш спокій скінчився і нам треба вставати та починати другий день побуту в Авшвіц-Біркенау. Рівночасно зі свистом ускочили до середини бльоку три "опікуни-посіпаки", з прокльонами і криком, почали бити гумовими каблями кого завгодно, і вигнали нас на двір. Цим разом і мені попалося гумовою палицею чи дротянкою, бо проскакуючи крізь двері годі було уникнути того удару. Це була моя перша невдача від виїзду з Коломиї. Коли ми всі вже були на площі, устали нас по десять в одному ряді, при допомозі ударів і копання. Вже сформованих, розганяли а опісля знова уставляли. Таку штуку повторяли десятками разів не жаліючи при тому нагайок. В міжчасі з'явилася рольвага ч.2, що привезла для нас каву (вивар з праженого жолуддя з домішкою жареного ячменю). Нам наказали устатися в ряди і підходити за кавою. Тут знова не обійшлося без побоїв, хоч до того не було причини. Коли ми випили каву, зарядили нам коротку муштру як попереднього дня, а опісля наказали йти в шопу, роздягнутися і швидко вибігти на площу та устатися в ряди по п'ять чоловік. Весь час неслися вигуки "льос... льос" і слідували удари, хоч усі спішили, як могли. Уставлених в ряди, повели нас до бльоку, де працювали в'язні, які були спеціалістами у татууванні. Нас спрямували рядами до кожного з працівників і вони наколювали на лівій руці, між ліктем а п'ястком, подане їм число. В'язні-робітники, які наколювали ті числа, були справжніми фахівцями того діла і робили це дуже вправно. Мені припало порядкове число 159-269. При наколюванні кожен в'язень мусів стояти на струнко і з виразом задоволення на лиці. Коли хтось скривився, або виказав невдоволення, той зразу дістав палицею по голові або по шиї, від садиста-впорядчика. При вибиванні чисел був подібний порядок як при стриженні і голенні. Ті, що перші одержали число, виходили на подвір'я і там, на зимному вітрі, ждали на усіх прочих. По закінченні наколювання чисел, загнали нас у парню. Тут пустили на нас гарячу пару, яка з кожною хвилиною ставала гарячішою і незносною для тіла. Кожний відчував немов мільйони шпильок вбивалися у його шкіру. Цей біль був подібний до того, коли замерзлі пальці вложити до гарячої води. Так нас держали, аж ми добре спотилися, а тоді перегнали усіх до просторого, довгого бараку, де замість вікон і дверей були лише широкі отвори, що спричинювало страшний протяг і холод. Тут держали нас досить довго, мабуть, щоб ми охололи, бо нічого з нами не робили. Ця парня багатьом в'язням швидко скоротила життя і по кількох днях їх уже ніхто не бачив. Ми радили собі, як хто міг, щоб видержати цей холод та уникнути простуди і наслідків, що опісля грядуть. Ми ставали у двох, плечима до себе і так легко ударяли один одного, що б дещо розігрітися. Біля полудня нас вигнали на двір і погнали до нашої шопи, де ми мали одягнутися. При вході до шопи-блоку, почали нас так бити, що

один насакачував на другого, як ті вівці, що їх собаки заганяють у кошару. Били нас з обох сторін входу, а проскочити було важко, бо відкрили тільки половину воріт-дверей. Це було також зроблене з розмислом, щоб більше в'язнів було побитими. Цей образ нагадав мені образки, які я бачив у великій книзі про життя святих, яку мій батько залюбки читав у неділю чи свято. Ті образки представляли пекло, де грішники цілими гуртами, також нагі, смертельно перелякані, старалися втекти від вогню, який з усіх сторін підкладали під них підступні, хитрі та жадні пімсти, вислужники головного сатани. Однак, виходу для них не було, бо вислужники сатани з горіючими вогнями були довкруги них. Подібно було і тут. Перехід був вузький і ми збивалися у купу, а кожний старався не бути крайнім, бо там гестапівські садисти могли найлегше засягнути його палкою, чи каблем. Все одно, годі було оминати ударів. Вкінці наказали нам одягнутися і вийти на площу. Ми швидко кинулися до одягу і в бігу пробували вдягатися, але цей поспіх не поміг. Знова пролунали прокльони, а за ними посипалися удари. У тих садистах мусіла сидіти якась "нечиста сила", або й сам сатана, що підказував їм знущатися над нами. Вони без найменшої причини кидалися на нас як дикуни, і били куда попало. На подвір'ї нас усталили у ряди і наказали чергою по п'ять підходити по зупу, бо саме під'їхала "рольвага ч.2". Цим разом обійшлося без більшого побиття, бо кожний мав досвід з попереднього дня і ніхто не відважився вдруге ставати за зупою, хоч усі були дуже голодні. По обіді нам дозволили увійти до бльоку, і на якийсь час залишили нас в спокої. Цей спокій тривав досить довго і я вже побоювався, щоб не був це спокій перед бурею. Думаю, що й гестапівські посіпаки забажали дещо відпочити, бо коли повернулись, то зразу вигнали нас на майдан і почали муштрувати. Вони ганяли нас кілька годин, придумуючи все щось нового і важкого до виконання. Коло десяти хвилин до вечері закінчили муштру і загнали нас до шопи. Ми були вимучені і спочені, але не було можливості десь сісти щоб відпочити, бо в шопі було мокро і зимно, так як на дворі. Ми весь час ходили і рухалися, щоб не простудитися. В міжчасі приїхала "рольвага" і ми мусіли вийти на двір та уставлятися в ряди. По вечері нас загнали у шопу і наказали йти спати. Як і попередніх ночей, я і мої друзі не лягали, але мучилися стоячи, або навприсядки, спираючися гуртом. Ніч була дуже холодна, але я був так вимучений муштрою, що не зважав на зимно і невігоди, а заснув на кілька годин. Коли усе тіло перемерзло і затерпло від холоду і мокрої долівки, я вставав, як інші в'язні, і проходжувався та рухався, а тоді знова сідав і намагався заснути. Так я вставав і сідав заки діждався ранку. Спершу все повторювалося, як попереднього дня. Цей самий переразливий звук "гонга", свисти бльокових, такий самий рух і біганина в'язнів по площі, крик "опікунів-бандитів" і побої, вимарші поодиноких груп до праці і маршеві мелодії оркестри біля входової брами.

Коли на майдані все спорожнилося, успокоїлося включно з грою оркестри, і замовкли крики, нагло появилися наші "опікуни" з палицями та каблями і повторили сцену жорстоких побоїв з попереднього дня. Я щасливо проскочив ворота і побачив, що "рольвага" з кавою уже нас ждала. Випивши чорну юшку що її звали кавою, ми залишилися на площі на довго-годинну муштру. Тим разом до перфідно видуманих вправ додали ще "скакання жабки". Таке скакання тривало немилосердно довго і ми, перемучені падали на землю, але негайні удари палиць і каблів додавали нам сил і ми продовжували скакати.

Так мордували нас аж до полудня, а перерву зробили лише тоді, як рольвага привезла зупу. Ми були зовсім вичерпані, а спрага докучала більше чим голод. По

обіді дозволили нам дещо відпочати, а опісля прийшов наказ розібратися до нага і вибігти на площу. Знова поспіх, "льос...льос!!!, проклони та лускіт палиць і каблів по нагому тілі. За кілька хвилин ми були знова на зимному вітрі з приморозком, голі і босі, той сам спосіб уставки у ряди при допомозі побоїв, тільки муштра тривала коротше, бо були інші пляни у підступних бандитів, які мали над нами власть. Вони нас дещо помучили, а тоді погнали до лазні. Тим разом купіль була холодна. Я дійсно скористав, бо не тільки помився, але й погасив спрагу, хоч вода не була до пиття. Покупаних, вигнали нас на площу, де ми мали одержати конц-таборовий одяг і взуття-дерев'яки, або як ми їх звали: "голяндські черевики". Коли б були зробили нам гарячу купіль а не холодну, то для багатьох це була б остання купіль і не треба було б давати їм таборового одягу і "голяндських черевиків", бо день був дуже холодний, а вітер ніс із собою клапті снігу. Видача того одягу і дерев'янок-довбанок відбувалася в цей спосіб, що нас гнали палицями і каблями до місця, де на одній купі був одяг, а на другій дерев'яки, "голяндські черевики".

"ГОЛЯНДСЬКІ ЧЕРЕВИКИ" В АВШВІЦІ

Вязні не мали часу, вибрати і примірити одяг чи дерев'яки, коли хотіли уникнути побиття і не задержувати інших, які також утікали від побоїв. Той поспіх був зовсім непотрібний, але наші конвоєри мали у тому свої пляни, про які ми довідалися дещо згодом. Це був підступ, який багатьом в'язням скоротив життя.

Кожний, хто дістався до тих стирт з одягом, хватав що впало йому в руки та швидко відходив, щоб уникнути зайвих побоїв, а щойно опісля розглядав що йому попало. Дуже часто траплялося, що всі речі були за великі, або за малі.

Бувало й таке, що обидва дерев'яки були з однієї ноги. Коли в'язень ще в час зауважив, що дерев'яки були дві праві, або дві ліві і старався їх замінити, то кляті фольксдойчі кидалися на нього як розлючені собаки і він бідняга відходив з покаліченим обличчям, розбитим і закровавленим носом, чи розбитою головою.

Гірше було з тими в'язнями, що по ударі палиці по голові падали на долівку, бо тоді бандити кидалися на них і копали їх куди попало. Вони копанням ломили ребра, відбивали нирки, ранили полові органи, чи заломлювали грудні клітки.

Згаданий спосіб копання лежачого в'язня, був щоденним таборовим явищем і звичайно кінчався його смертю.

Таких скопаних і покалічених в'язнів відтягали на сторону, а видача одягу продовжувалася. По закінченні видачі одягу, побитих в'язнів відсиляли в шпиталь, а відтіля йшла дорога "на волю димом крізь комин крематорії".

Деякі в'язні мали щастя, що похопилися у своїй помилці. Вони не були свідомі того, що те все було саме так придумане, щоб змогти карати і вбивати наївних, які хотіли допасувати собі взуття. Щойно у шопі кожний міг приглянутися ближче своїм "голяндським черевикам" і тоді почалася виміна.

Щасливі були ті, що їм вдалося дібрати собі вигідні дерев'яки. Кому це не вдалося, мусів підкладати кусок м'якого матеріалу в місце, де найбільше його глодало, а головню біля кісток.

Тут адміністрація (читай бандити-доглядачі), придумала нову пастку для нещасного в'язня. Найкраще для такої підкладки у дерев'яний черевик надавався відірваний кусок таборового коца. Отож в'язні відривали такий невеличкий кусок

коца і вкладали в черевик. Вони не знали що за це будуть дуже строго карані побиттям, а то, і смертю. Старших, досвідчених в'язнів не було, щоб остерегли. Вони пішли на працю, або "на волю крізь комин крематорії". "Капо" та його помічники, "бльоковий" і "штубовий", добре знали із свого досвіду, в який спосіб в'язні будуть собі радити. То ж негайно зробили контроль дерев'яків і у кого найшли кусок підложеного коца, кидалися на нього як скажені собаки, бо ж він, за їхніми словами, допустився великого злочину нищив державне майно. По кількох хвилинах цей в'язень -нещасливець лежав непритомний, з розбитою головою, стікаючи власною кров'ю, з поламаними ребрами і вибитими зубами. Такий не лежав довго на долівці, його зразу забирали у шпиталь. У шпиталі, як було говорено, він також не довго побував, а скоро "віддав Богу духа", а тіло забирало "зондеркомандо" (в'язні які відвозили мерців до крематорії). Після тієї контролю загинуло кількох моїх знайомих. Один з них був гарний і здоровий залізничник-машиніст із Снятина, другий, студент родом з Печеніжина, а ще три інші з Березова. Нажаль їхніх Імен я не згадав, бо таких жертв було багато. Ото ж, життя молодій здоровій людині пропадало за маленький кусок старого зужитого коца, якого він змушений був підложити у черевик-дерев'як, бо цей глодав до крові його живе тіло. Подібних хитрощів і злочинних підступів було багато, за які нещасні в'язні платили життям. Мої дерев'яки не були кращі, хоч оба були мірою добрі, однак дуже мене глодали, головне тому, що вони зовсім не погиналися. При повільному ході можна було ще видержати, але тут ніщо не відбувалося повільно. Ми все робили в бігу. Навіть при праці часто вимагали бігти, тому нога завжди мусіла рухатися у дерев'яку, а це здирало шкіру і витворювало болючі рани. Я також мусів щось підложити, щоб не ранити ніг та щоб погоїти уже нагнічені місця. І тут мені пощастило оминати нещастя, Бог не опустив мене. Було кілька днів пізніше, коли я був приділений до іншого ब्लюку, я оглядав свої нагнічені дерев'яками рани, та думав як зарадити цьому лиху. Споглядаючи кругом, чи не знайду чогось, щоб вложити в "голяндські черевики", мій новий сусід, старший уже в'язень-українець з Лемківщини запропонував мені кусок чистої шматини. Ще й перестеріг мене, щоб я не відважився щось інше підкладати, а особливо кусок коца, бо як при провірці знайдуть, то будуть карати. Я з вдячністю прийняв його пораду і може в цей спосіб оминув страшних побоїв, або і смерті. Потім я почав роздумувати, як прикріпити дерев'яки до ніг, щоб їх не згубити в болоті і не остатися босим. Спершу я прив'язував їх шнурком, але скоро дістав досить добрі скіряні паски, що вигідніше держали дерев'яки при нозі під час праці.

"Голяндські черевики", це був один із багатьох обдуманих знущань і винищувань нещасного в'язня у конц-таборі. Ці дерев'яки-довбанки можна було уживати при повільному ході і на сухій дорозі, але тут, у Авшвіці ми все робили бігом і мало було сухих місць. Коли ж терен був мокрий і болотнистий, чи вкритий снігом, тоді не було можливості вдержати довбанок на ногах, бо вони грузли і там, у болоті чи снігу, залишалися, а нещасний в'язень оставався босим. Задержатися та виймати дерев'яка з болота не було можливим, бо, звичайно, працюючий в'язень мав у руках якийсь тягар, якого не міг залишити. Така затримка була б спричинила сильні побиття, а навіть смерть, а загрузлого дерев'яка ледви чи найшов би. Ось, як багато в'язнів залишилися босими і не одержали жодного взуття, тоді, коли стирти добрих черевиків, передше знятих з в'язнів, гнили на дощі. Тому я думаю, що роздача дерев'яків була подумана не з ощадности, а просто, щоб швидше винищити в'язнів. Заразом вони були причиною

страшних випадків, каліцтва і смерти.

На щастя, я скоро познакомився з деякими в'язнями, що працювали в команді "Канада" і мені вдалося дістати добрі, скіряні черевики. Я врешті позбувся своїх дерев'яків і усіх клопотів зв'язаних з ними. Тепер я лише пильнував, щоби шнурівки були добрі і щоб черевик певно держався на нозі, бо це було дуже важливе підчас ходу, бігання і в час праці. Перевірку свого одягу і взуття я переважно старався робити в неділю, яка була вільним від праці днем, та не завжди вільним і не в усіх таборах.

БЛЮК ч.9

По закінченні роздачі таборового уніформу, нас ще довго держали нагих на студеному вітрі, мов би не знали що з нами зробити. Опісля погнали нас, мов худобу, з одного місця на друге, а вкінці загнали у шоу і дозволили нам одягнутися. Одягнувшись, ми подивлялися себе у новому таборовому одязі і дерев'яках-довбанках. По часі прийшов один "есман" з листом і двома помічниками. Вони вигнали нас на двір і за числами вказаними на листі, розділили нас на три групи, та призначили кожній групі інший блок на постійне замешкання. Однак, вони не відіслали нас зразу туди, бо задумали новий, діявольський підступ. За їхнім пляном ми мали перейти до новопризначених блоків аж по вечері, тому загнали нас знова у шоу і казали ждати.

Групі, у якій був я, призначили блок ч.9. і тут ждав нас хитрий, бандитський підступ, який нікому з нас не прийшов до голови. Наші нові "опікуни" були, як ми їх звали, "блоковий", і його помічник "штубовий", яких нам наказали слухати і виконувати їхні накази. Вони нас хитро і підступно підійшли і показалися ще гіршими бандитами, як були попередні.

Приймаючи нас у свій блок, спершу показали кожному в'язневі його прічу, а опісля урядово заявили, що у них, у блоку, є взірцевий порядок і гарне відношення до в'язнів, але і дуже строга кара тим, що не виконують своїх обов'язків та наказів. Цю заяву вони висловили з тим наміром, щоб нас застрашити, та щоб їм краще вдався їхній підлий, бандитський задум, де вони мали б більшу насолоду з нашого терпіння і щоб опісля була добра причина для побоїв. Вони мали у тому досвід і добре знали, що ми дуже спрагнені бо ніколи не діставали холодної води до пиття, ото ж, з "доброго серця" дали нам пити води, хто скільки захотів. Не підозріваючи підступу, врадувані таким добродійним жестом, ми кинулися гасити спрагу і запивалися холодною водою. Коли вони вже нас добре напоїли, сказали нам лягати спати і при тому дали наказ, щоб ніхто в ночі не вставав з прічі і нікуди не вештався, бо буде строго караний. Ми виконали наказ і лягли спати, не здаючи собі справи, яке нещастя нас чекає вночі. Я був вдоволений, що по трьох ночах стояння на ногах і сидження навприсядки, вкінці міг виспатися на сухій прічі, хоч з вошами, блохами та блощицями, тож зразу положився і заснув. Подібно було з усіма іншими в'язнями. Ми заснули твердим сном, бо були виснажені і невиспані. Тільки наші "опікуни", звироднілі садисти, не спали в той час, і мабуть затирали руки з радости, що їм добре повелось у їхньому задумі, і що буде чим потішитися. Вони добре знали, що жоден з нас не видержить того болю міхура, і що будемо вертатися і корчитися як в'юни, і мусить кожен з нас "зробити під себе", на прічі. Вони озброїлися в гумові палиці і дротяні каблі і ждали щоб покарати "проступників", як вони їх звали, які не ждали ранку, щоб вийти

залагодитися, а робили в ліжку... і дійсно, коли по деякому часі вода пройшла крізь нирки до міхура, треба було його випорожнити, бо усе тіло відчувало страшні болі. Однак кожний з нас тямив пересторогу, двічі повторену, що нікому не вільно вставати вночі з прічі. Ми, прямо вилися з болю і крутилися як в'юни, а до лятрини не могли вийти. Мало було таких, що додержали до ранку і не "зробили під себе". Вони дістали свою призначену кількість палиць чи каблів, але були й такі, що уникнули побоїв, бо бандити не додивилися. Я також уникнув побоїв, хоч не видержав болю міхура і випорожнив його. Моїм щастям було, що я спав на найвищій прічі, під дахом будинку. Ото ж, коли мене напав сильний біль міхура, що аж увесь спотився, я зрозумів, що довше не видержу. Я "випорожнився" у свій дерев'як-довбанець і поволі виливав попід дах, на зовнішню стіну бараку. Так мені вдалося тим разом перехитрити "опікунів-бандитів", та уникнути їхніх жажливих побоїв. Такий підступний і підлий плян "привітання" стрівув нас у новому бльоці ч.9.

Садисти мали досить задоволення із свого "привітання" в'язнів у бльоці ч.9, з тих нещасних, яких переловили, особливо на долішніх прічах, так, що вже і не дуже трудилися провірювати верхні прічі. Кожний, що був переловлений, заплатив за те кривавими побоями. У майбутньому траплялися дуже часті побої, але мені в більшості щастило їх уникати. Я завжди старався придержуватися наказів і законів, то і рідше бував караний. Лише тоді, коли була виконувана загальна кара, за спільну відповідальність, або як били в таких місцях, де важко було кудись відскочити. Я ніколи не поважився вкрасти хліба у другого в'язня, хоч який був голодний, бо за те карали смертю. Зрештою, моє сумління ніколи б не дозволило мені скривдити другого в'язня.

Важче було встерегтися від побиття на роботі, бо там били часто і без гідної причини. Там багато залежало від того, яка була праця, хто був той "капо", чи "форарбайтер", а головне, від "есмана", який над усім наглядав. Він звичайно стояв десь на стороні, углядів когось як свою жертву, кликав до себе і бив досхочу. Хоч ми були вже "номеровані" і в уніформах, та були призначені до своїх бльоків, нас ще до праці не гонили, але на апель ми вже мусіли ставитися. З невідомої причини нас так тримали приблизно два тижні і звали це "квартанною". Вправді, щоденно нас муштрували, щоб ми не розлінивилися, а при тому знайомили нас з конц-таборовими законами.

Одного дня, після утавлення нас у ряди і по муштрі-гонитві, "штубовий" навчав нас про конц-таборові закони. Нагло показав нам один з коминів крематорії та спитав, чи ми знаємо що це за комин. Ми відказали, що знаємо. Тоді він пояснив нам з притиском, що це один з коминів крематорії, і що кожен з нас піде "крізь нього, з димом на волю". Ми, очевидно, здвигнувши плечима, прийняли це до відома, бо знали, що ми тут безрадні. По тій науці, загнали нас до бльоку, бо вже вечоріло. Подібний спосіб життя повторявся кожного дня, протягом цілого часу квантанни, яка тривала півтора тижня, з тією самою ранньою муштрою і з таким самим знущанням та побоями. По закінченні квантанни, почали розділювати нас на різні команди та висилати до роботи. Я попав у "бангофкомандо".

АПЕЛЬ У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

"Апель" - це була примусова щоденна збірка всіх в'язнів, у відповідний час, на означеній площі, що її звали "апель пляц". В'язнів уставляли у приписані ряди, числили, і ще кілька разів перечислювали, провіряли їхні числа, голосно викрикуючи, щоб знати хто ще живий, а хто "віддав уже Богу духа", а його тіло ще

дожидає спалення у крематорії. Апелю у конц-таборі Авшвіц, як і в усіх інших конц-таборах, де я побував, це була одна з найважливіших подій і відбувалася невідклично два рази денно, ранком і вечером. Ранній апелю проводився безпосередньо перед відходом в'язнів на працю, а вечірний, по їх повероті з праці до табору. Щоб провести ранній апелю і на час вислати в'язнів до праці, таборова адміністрація наказала будити в'язнів о четвертій годині рано. Будили в'язнів при допомозі "гонга" - великого трикутника зробленого з грубого сталевго прута, по якому вдарили залізним дрючком, а він видавав переразливо-голосний звук, що розносився у ранковій тиші по цілому таборі. На цей звук в'язні зривалися зі своїх пріч і чим скоріше одягалися, бо хто зволікав і отягався, того "бльоковий" приспішив своєю гумовою палицею, або дротяним каблем. Така практика була для в'язнів найбільше переконуюча. Ніхто не зволікав, бо все одно мусів встати і вибігти на апелю, за виїмком, як хтось захворів і не мав сили піднятися навіть під сильними ударами палиці. Але й такий смертельно хворий в'язень не був звільнений від своєї присутності під час апелю. Він мусів там бути під час перевірки і перечислювання в'язнів бо такий безглуздий був наказ таборової влади. Таких винесених до апелю звичайно було багато, і їх клали, залежно від їхнього стану здоров'я. Сильніших клали при кінці рядів, де вони сиділи чи лежали, а дуже хворих, чи тих що уже "викінчувалися", складали біля ब्लюків і там вони ждали на "рольвагу ч.3", яка забирала їх на призначене місце біля крематорії. До самої крематорії могли зближатися тільки призначені до цього працівники. Таке змушування хворих в'язнів бути присутніми підчас апелю, без огляду на їхній стан здоров'я, було придумане лише тому, щоб у цей спосіб приспішити їхню смерть. Коли б дозволили такому хворому полежати якийсь час на прічі, він, хоч у високій гарячці, міг ще побороти недугу і прийти до здоров'я. Коли ж його винесли на холодний дощ, чи сніжицю з морозом і вітром, та поклали на вогку землю, він мусів "віддати Богу духа". Те, що наглядачі говорили, що число присутніх на апелі мусить годитися з числом на їхній листі, не мало жодної підстави, бо чи той нещасний лежав на площі, чи в бараку, вони про нього знали і число було б годилося з листою, і лиш треба було зазначити, що він хворий і не піде до праці. Це було продумане знущання над нещасними, безборонними, хворими, людськими жертвами. Ранній апелю завжди відбувався з великим поспіхом, бо адміністрації табору залежало на тому, щоби в'язні в час вийшли до праці. Спізнення були недопустимі. Коли б при такій кількості людей схотіли перевести докладний апелю, з перевіркою кожного і перечислюванням, то він потривав би до полудня, а вища влада вимагала, щоб праця кожного ранку починалася о 7-ій годині. За спізнення була б покарана таборова еліта-конвоєри. Вони дуже боялися за свою шкіру і вимагали від в'язнів поспіху і гонили ними, виконуючи і перевиконуючи свою норму. Почавши із звуком "гонгу", вони ганяли і кричали мов божевільні, та змушували в'язнів до швидкості. Завданням "капо", "бльокових та "штубових" було, допильнувати швидкий вихід в'язнів на "апелю пляц". Вони кожного ранку вскакували із своєю невідступною зброєю та символом їхньої влади, з дрючками, гумовими палицями і дротяними каблями у руках. Нагайками їм не було дозволено послуговуватися, бо цей привілей належав виключно "есманам" і вказував на безперечну вищість німецької раси над поляком-фольксдойчом. Такий наскок наглядачів був тим небезпечний, що у вузькому проході крізь двері і при великому натовпі людей, важко було проскочити не

одержавши "кілька палиць", і багато в'язнів вибігали на площу з окривавленими головами та обличчями. Я старався, по змозі скоріш усіх вийти на площу і в цей спосіб запобігти побиттю, а це хоронило здоров'я і психічний настрій. Деколи, як я припізнився і побачив, що за кавою уже довга черга, я відмовляв собі тієї закрашеної рідини і виходив на апель без сніданку. На мою думку, втрата сніданку була менш шкідлива для здоров'я, чим жахливі побиття, які часто спричиняли каліцтво, а то й смерть. Хоч я був голодний, за те, постояв спокійно на майдані, на свіжому повітрі, заки вийшли усі інші в'язні і розпочався апель. Правда, що не часто я міг відмовлятися від сніданку, бо і цей вивар приносив організмові якусь користь та піддержував його, але як зайшла конечність, то без вагання я це робив. Щоб не втратити сніданку, треба було дуже швидко вбиратися і "залагодитися", та випередити усіх, стаючи у чергу за кавою. Найважчим у поспіху, був для мене що четвертий ранок, бо тоді мені припадала черга застелити прічу, на якій спало нас чотирьох в'язнів і ми чергувалися у стеленні прічі. На стелення треба було стратити дещо часу, бо воно мусіло бути зроблене після вказівок "штубового", а у неправильному його виконанні, карано всіх чотирьох в'язнів. Коли уже всі в'язні зібралися на площі-майдані, "капо" наказував уставлятися в ряди, по 10 в'язнів у ряді і готуватися до цієї найбільш зненавидженої процедури, до апелю. В момент, коли впав наказ підготовки до апелю, усі "капо" і їхні помічники кидалися на в'язнів і з криком та побоями формували і вирівнювали ряди. Насправді, тут не було що формувати і поправляти, бо відбуваючи цей апель двічі на день, в'язні самі добре знали де хто стоїть і самі вирівнювали ряди, але, щоб не обійшлося без крику і бійки, конвоєри з розмислом робили замішання, розганяли всіх і знова заганяли у ряди, щоб докучити в'язням, держати їх в напруженні і не дати їм відпочити. Тут була завжди нагода бити в'язнів і нищити їхнє здоров'я. А били нещасного в'язня, як лиш висунувся на волосину до переду чи до заду, а то й без причини. Били по животі чи по плечах, по голові, а коли він з переляку поступив дещо задалеко в другий бік, другі били з противної сторони. Щоб оминати таких знущань, я завжди старався чим скоріш вибігти на площу і стати у ряд та прирівнятися до ряду. Однак, мимо всіх старань, не завжди вдалося уникнути удару палиці чи кабля, бо били без причини, лиш для поспіху і страху. Коли ми уже стояли у рядах, тоді підходили до нас з обох сторін "есмани", оглядали нас і числили. Рівночасно перечислювали нас їхні помічники, "капо", або інші з помічників. При наближенні "есмана", падав наказ "міцен аб" (зняти шапки) і ми знімали свої берети з голених голів без огляду на погоду, чи падав дощ, сніг, чи тиснув лютий мороз, чи дув холодний вітер. Цей наказ означав рівно ж, що ми мусіли стояти на струнко так довго, доки "есмани", покінчивши перегляд, не сказали своє "фертіг". Це означало, що апель був закінчений. Після того ми йшли на працю, як це був ранній апель, або у бльок, як був вечірній. По ранішнім апелю кожний спішив до свого "командо" де він працював. Тут знова ми ставали в ряди, але вже по п'ять у ряді, бо так ми відходили до праці і приходили відтіля. "Капо", що провадив командо, зголошував його до "есмана", подаючи кількість людей і куди, та на яку роботу його веде. По такому зголошенні кожне командо відмаршувало до головної брами, бо звичайно йшли на працю поза табір. В часі перемаршу, нас знова числили. Кожного разу, як ми проходили біля "есманів", чи було це на площі, чи проходячи крізь головну браму, чи йдучи з праці, ми мусіли йти на струнко і з відкритими головами. Рівночасно ми держали один одного під раменами і мусіли

мати вдоволений вираз обличчя, бо коли б "есман" зауважив у когось невдоволення, грозила важка кара. Так "радісно і бадьоро" ми проходили завжди крізь головну браму, а опісля, віддалившись від брами, "капо" давав наказ вложити на голови шапки і ми уже йшли вільно. Одним з найважливіших наказів під час апелю було слово "фертіг". Воно означало остаточне закінчення апелю. Не зважаючи на перемучення, на нестерпну погоду і інші причини, без слова "фертіг" нам не дозволено було рушитися з площі ні на крок. Звичайно апель не тривав дуже довго, але часом траплялося, що з певних причин нас держали довгими годинами, а то і десятками годин в холоді і голоді. Такими важливими причинами до здержання слова "фертіг" були: утеча в'язня, або як хворий в'язень десь заховався і там помер. Тоді "есмани" заряджували алярм і починали шукати за пропавшим, а нам залишалося ждати, і нераз, прямо замерзати. По таких довгих стоянні, навіть у тепліші дні, залишалося на площі кілька, а то й кільканадцять мерців і таких що ще жили, та не мали сили куди небудь йти, а у морозні дні таких жертв бувало у трое більше. Чи це було по ранньому, чи по вечірньому апелі, все одно мерці лежали аж до слідуючого ранку, коли приїжджала "рольвага ч.3" і відвозила їх до спалення в крематорії. Хочу без жодного упередження зазначити, що на мою думку, найбільш безпорадними в'язнями у конц-таборі Авшвіц були французи і аж прикро було глядіти, як вони не вміли і не хотіли собі допомогти. Вкрали французові черевики, він виходив босим до апелю, вкрали одяг, виходив до апелю нагим. Коли були сильні морози, він не видержував і замерзав.

Апель був надзвичайно важливий не лиш для адміністрації, але й для нас, в'язнів, бо ми мусіли видержати всякі побої і знущання, які відбивалися на нас як фізично, так і морально. Для мене він був так важливий і небезпечний, що я щоденно молився і просив Бога, щоби апель як найскоріше закінчився, бо збуваючи довгий час на апелі, ми мали менше відпочинку, меншу можливість роздобути кусок хліба, чи що небудь до їди, а у холодні, морозні дні, більшу можливість простудитися і захворіти, що грозило смертю.

ОРКЕСТРА В ТАБОРІ АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

Другого дня по нашому приїзді до Авшвіцу я почув дуже гарну музику. Я хотів переконатися хто це так грає і заглянув крізь віконні отвори в будинку, де ми були приміщені перших кілька днів. Досить далеко від нашої шопи, біля головної таборової брами, я побачив численну групу людей з інструментами, що пригравали маршові мелодії для в'язнів, які спішили до праці, крізь браму, поза табір. Це дуже мене здивувало і заскочило, бо ніяк цього не сподівався. В той час, я ще добре фізично почувався і не був ще затовчений конц-таборними наругами, то з приємністю і насолодою сприймав мелодії що неслися відтіля. Музику я завжди любив, бо перед війною сам грав на клярнеті в оркестрі залізничників у Коломії. Хоч ця оркестра дуже мене цікавила, однак я не старався нікого про неї розпитувати, бо ж і не було кого. Ми всі щойно вчора тут прибули. Аж по кількох днях, я все довідався, звідки ця оркестра взялася, та яке її завдання. Про це розказали мені старші в'язні, які вже довгий час тут перебули. Оркестра ця, як вони говорили, складалася із знаменитих музик і композиторів різних національностей, з країн завойованих Третім Райхом. Вони грали ранком і вечором при головній бамі, коли в'язні виходили до праці і як поверталися до

табору. Підчас дня оркестра мала проби в таборі, так, що музиканти весь час були зайняті грою.

Їхня доля, як оповідали, була також незavidна, бо і їхні ряди проріджувано, деяких старших забирали з оркестри та замінювали молодшими. Тих старших, яких виділили з оркестри, розділювали по командах і заганяли до найважчої праці, де вони, не заправлені фізично до таких брутальних відносин і такого шаленого поспіху, у скорому часі занепадали на здоров'ю і "йшли з димом крізь комин". Я нераз застановлявся, яка була ціль творити таборову оркестру, кому вона була потрібна, та яке було її завдання? Музикантів, чейже, треба було удержувати, дати їм приміщення, кращі харчі чим іншим в'язням, а на працю вони не ходили.

В'язні, які щоденно виходили на працю, вийшли б і без музики, вони змогли б машерувати й під такт ударів палиць по плечах, чи під свист "есманських" нагайок і повернули б з праці в подібний спосіб, отже, яка була ціль існування оркестри?

Застановившись над тим, я дійшов до висновку, що таборова адміністрація створила її на те, щоб, як кажеться: "убити три зайці за одним стрілом". На мою думку оркестра виконувала три завдання:

Своєю грою оркестра мала обдурювати усіх докочличних мешканців і тих, що випадково побували біля табору, чи то в переїзді, чи в урядових справах, як члени різних комісій, або члени добродійних та харитативних установ, що в таборі не так зле, коли в'язні можуть насолоджуватися чудовою музикою. А гру оркестри, у деякі дні, можна було чути на далеку віддаль від конц-табору. Ті, що слухали такі чудові мелодії, навіть не уявляли, що ця музика на те, щоб заглушити жахливий крик і плач кількох тисяч в'язнів, що йшли на страчення, чи то одинцем, чи цілими родинами. А особливо, цілими родинами палили жидів, яких звозили сюди з різних країн Європи, а переважно з Польщі і Мадярщини.

Другим завданням оркестри, на мою думку, було уприємнити життя Гестапівської еліти. Для них оркестра грала твори відомих німецьких композиторів, хоч, звичайно казали їм грати відомі маршові мелодії, які підбадьорювали слухачів і давали надію на перемогу німецького воїна в той час, коли уже всі познаки "на небі і землі" вказували, що упадок нацистів неминучий і, коли, як говорено: "й горобці відспівали їм похоронного марша".

Третім завданням, яке оркестра мала сповнити, це поглумитися над нещасними в'язнями. Ця гра оркестри була таким самим зловим сміхом і глузом над в'язнями, як і ті написи -кличі на брамах табору, що голосили солодке життя і волю для слухняних і пильно працюючих в'язнів. Думаю, що гра тієї оркестри у багатьох случаях спричинилася до смерті в'язнів. Коли ми, вимучені цілоденною працею наближалися до табової брами, оркестра починала грати бадьорого марша і ми негайно діставали наказ йти на струнко, з оголеними головами та веселими обличчями і віддавати дефіляду перед "есманами". В'язні були скрайно перемучені цілоденною каторжною працею, голодні, спрагнені і перемерзлі. Деякі зовсім босі, бо дерев'яки залишились десь у снігу, чи в болоті. Така дефіляда часто не вдавалася, а тоді обурені "есмани" наказували карні побої для деяких в'язнів, що обов'язково кінчалось їхньою смертю. Ця музика табової оркестри нагадувала мені оповідання, які я чув від очевидців, про штучно створений більшовицьким урядом голод в Україні у 1932-33 роках, де загинуло з голоду 7 до 8 мільйонів людей. Опухлі з голоду мешканці міст і сіл умирали тисячами денно, а в той час, крізь радієві голосники, неслася пропагандивна передача, на якій вихваляли веселе і щасливе життя радянської людини, а бадьорі

мелодії оркестри переконували, що справді так гарно жити у Радянському Союзі.

МОЯ ПЕРША ПРАЦЯ В ТАБОРІ АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

За кожний рід праці в таборі відповідало інше "командо". Тих команд у таборі Авшвіц було багато, і одні з них займалися важкою працею інші легшою. Найстрашнішим з усіх команд було "штраф командо" (карне командо). Вони виконували найважчу працю, найбільш небезпечну та шкідливу здоров'ю, і поведінка з в'язнями була там скрайньо жорстока. На першу мою працю мене приділили до командо що звалася "Бангоф командо". Там праця була неймовірно важка і про це командо говорили, що й найсильніші в'язні там не видержували довше, як два до чотири тижні. Багато було в тім правди, бо там в'язні щоденно падали і вмирили, чи то при роботі, чи маршуючи з роботи до табору, а їхні місця заповнювали новими нещасними в'язнями. Я переконаний, що сильна віра в Божу поміч давала силу і наснагу все перебороти. Дехто, читаючи це, може не погоджуватися з моїми переконаннями, але я й не намагаюся нікого переконати. Я лише висловлюю свій особистий досвід і незаперечну Божу поміч у моєму випадку. Доказом цього може послужити це, що на тій праці я видержав не 2 чи 4 тижні, а багато-багато довше, бо повних 23 тижні і то підчас пізньо-осінньої і зимової пори, де голі руки примерзали до заліза. Для прикладу, яка важка була праця при тому командо, скажу, що з 130 в'язнів з якими я почав працювати, на протязі 23 тижнів, залишилося чотирьох нас, "старих ветеранів". Усі інші з того командо, *яке* завжди начисляло однакове число в'язнів, були новики, яких замінювали по 3 до 4 рази, а ті що не видержали, йшли крізь шпиталь, або прямо, до крематорії і "димом крізь комин на волю". Більшість в'язнів, хоч фізично сильних, заломлювалися духово, а тоді вже все було проти них і вони не видержували довше, як 2 до 4 тижні. Праця була важка тим, що весь час ми працювали на дворі, під голим небом, погода була холодна з частими дощами, а опісля снігами і морозами. Ми завжди працювали в тому самому одязі, перемоклому, замерзлому, а висушити не було як. Навіть спати треба було в мокрому одязі, бо роздягнувшись, можна було його більше не побачити. Знаю одне, що коли людина є у безвихідному положенні, а хоче жити, то погодиться з найгіршими умовами і привикне до них, як довго у неї переконання, що це довго не потриває, що прийде зміна. Так було і в моєму случаю. Я завжди вірив, що лиха доля скоро пройде і буде краще. Я вже погодився з важкою працею і її не боявся. Журило мене таборове харчування, яке було дуже марне. Цей харч, що ми його щоденно діставали, в ніякому разі не вистачав для в'язня, який так важко працював. Треба було "організувати" якийсь додатковий харч. В моєму случаї, важка праця мені не дуже дошкулювала, бо я був заправлений до фізичної праці від молодости, а при тому був добре виспортований. Я завжди помагав батькові у його сільсько-господарській праці, а крім цього, знаходив час на спортові заняття як копаний м'яч, плавання, їзду на совгах, бігання, їзду на конях, підношення тягарів, тощо. Усе те було мені дуже помічне, коли у конц-таборі загнали мене до важких робіт. В додатку, я мав практичний досвід, як улекшити собі роботу і в той спосіб заощаджував багато енергії і здоров'я.

Пригадую собі, як нашу, невелику групу в'язнів заставили розбивати величезне

каміння на дрібні куски, які опісля вживали при будові доріг. Нам роздали сплюснені молоти, що самі собою були такі важкі, що ледви можна було їх піднести, а особливо голодному і знеможеному в'язневі. Понеслися крики з прокльонами, а за тим удари палиць, дротянок, чи нагайки "есмана" і в'язні рештками сил вимахували молотами. Я оглянув каміння і вибрав для себе дуже великий камінь, але такий, що він легко коловся на кусні, так як дерево смереки, а опісля, дрібні плитки ломилися від самої ваги молота. Інші в'язні за цей час ледви надщербили свої камені, бо не знали, як камінь уставляти і як його вдаряти. Це лиш один приклад, а їх було багато підчас різних робіт у конц-таборі.

Головним завданням "бангоф командо" було здійснювати літаки з товарних вагонів, нести їх біля 100 метрів у поле і там розбирати на частини, сортувати за вказівками "форарбайтера" і складати у скрині, а опісля знова закладувати у вагони. Ладування скринь з розібраними частинами було значно легше і не так небезпечне, хоч "есмани" вимагали від нас швидкості, бо це був матеріал для будови нових літаків, які ще мали виграти війну. Розкладування, це була дуже тяжка праця, бо треба було цілий літак здійснювати з вагона а опісля нести його на досить далеку віддаль. Літак, хоч і найменший, був дуже важкий, а знедолені в'язні не мали досить сили, щоб його двигати. Людей до тієї праці було багато, але між ними були й такі, що ледви держалися на ногах. Однак "капо" чи "форарбайтер" на те не зважали, лише вигукували "льос - льос" та били і проклинали, щоб швидше нести. Таке несення цілого літака було небезпечне тим, що слабші в'язні, спішучись, спотикалися, а тоді літак падав і вбивав чи калічив тих, що не відскочили на час. Та наглядачі на те не зважали і під ударами палиць робота йшла ще з більшим поспіхом. Коли ж недалеко стояв "оберкапо" (над -капо), або "есман" і приглядався тій праці, а случалося те досить часто, тоді наглядачі лаялися мов божевільні і били всіх без перерви, щоби доказати свою вартість як наглядачів.

Ці вигуки "льос - льос", а при тому побої і прокльони, були невідступними при кожній праці, а навіть в часі відпочинку. Навіть умирати треба було "льос - шнель", а "капо", клякнувши в'язневі на горло, прискорював його смерть під вигуки обурення і прокльонів. У шпиталі теж було "льос -льос", щоби прискорити смерть в'язня трійливими уколами, та й трупи помордованих в'язнів не були звільнені від славного вигуку "льос - льос, шнель..!", бо і з ними справлялися як змога швидко, везли в крематорію, а висока температура вогню скоро спопелила тіло нещасника. Одним словом - тут скрізь панував клич: "льос - льос - шнель!"

Третього дня цієї каторжної праці при "бангоф командо", "капо" кинув в мене важку залізну руру і попав із заду у мою голову. Я пролежав якийсь час непритомний, однак мав щастя, що мене, лежачого, не копали, а то напевно були б поломили ребра і покалічили.

Між нами були в'язні, що походили з територій Радянського Союзу. Це були переважно росіяни, яких ми називали "русаки". Вони, розбираючи літак на частини, часто пробували запалити мотор, але це їм не вдавалося, бо не було бензини. Часом вони находили в літаку деревний спирт, і це їх дуже радувало, бо вони його пили. Від того пиття були опісля погані наслідки, бо деякі сліпли, але це не відстрашувало інших. Ті, що випили менше, тратили зір лиш на деякий час, але ті що випили більше, лишалися сліпими на завжди. їх відсилали до шпиталю на лікування, а відтіля до крематорії. Ці "русаки" часто мене намовляли на "стаканчик" (чарку горілки), але я

завжди відмовлявся, бо добре знав чим це кінчалося.

Само розбирання літаків було, дуже просте, бо ми лише рубали їх сокирами та джаганами на дрібні частини, на лом, а опісля цей метал був використаний до будови нових літаків, чи іншої зброї. Здорова людина, добре відживлена, могла легко виконувати ту працю, але тут були в'язні, що ледве держалися на ногах і самі потребували помочі. Вони не могли подолати цієї праці і не видержували до вечора. Їх забирали і швидко замінювали іншими.

Одною з найбільш виснажуючих робіт в "бангоф командо" було розладовування і ношення великих моторів, здемонтованих з бомбардувальників. Ті мотори були за важкі, щоб кількох в'язнів могли їх нести, а на більше число людей не було місця біля мотору. Ми тягали ті мотори при допомозі грубесних мотузів, до яких запрягалося 25 до 30 в'язнів і так тягли їх на призначене місце. При тягненню мотору, важко було пізнати, хто з в'язнів справді тягне, а хто лише держиться мотуза. Тому "капо", чи "есман", били усіх без розбору, щоб лише робота поступала швидко вперед. Замерзла земля вкрита снігом чи льодом, дуже улекшувала просування такого важкого мотору, зате осінню коли земля була намокла і болотниста, мотори грузли і праця ставала прямо каторжною. Тут дісталось мені не одною палицею, каблем, чи нагайкою, залежно від того хто і чим бив. Відскочити від шнура, щоб уникнути удару, ніяк не оплачувалося, це було б самогубством, бо тоді наглядачі кинулися б на жертву і залишили б її аж тоді в спокою, коли б вона вже зовсім не рухалася. Одиноким виходом було, тягнути доки вистарчило сили, за себе і за другого, ослабленого в'язня.

У тому командо я працював досить довго. Часом праця мінялася на щось інше як розладовування літаків. Кожного дня, у вільні хвилини від праці, я старався запізнати когось із старших в'язнів, щоб дістати пораду як вирватися з того командо і дістатися на кращу роботу. Уже здавалося, що мені тут бути назавжди, бо час минав, а виглядів на покращання не було. Однак, усе на світі має свій кінець - і злидні і добробут, то ж і моїй каторжній роботі у "бангоф командо" прийшов кінець. Мені пощастило дістатися на іншу працю, хоча не була вона мені по душі, зате багато легша. Це була праця при "рольваген ч.3" (ми звали її "рольвага ч.3").

"РОЛЬВАГА ч.3"

"Рольвага ч.3", був дость великий віз, яким возили мерців до крематорії, чи на призначене місце. До самої крематорії ні нашому командо, ні жодним іншим в'язням не було дозволено зближатися. Там працювало так зване: "зондеркомандо" (командо особливих завдань). Робота при "рольвазі ч.3" була для мене дуже немила, але тут не було такого поспіху і обходилося без важких побоїв. Вправді і тут можна було дістати кілька палиць по плечах, але не часто. "Форарбайтерів" не залежало на поспіху, бо за ним ніхто не наглядав. Мабуть уважали, що ця робота не причиниться до німецької воєнної перемоги. Принаймні, я мав таке враження, коли там працював. Наглядач часто показував нам скільки і відкіля забрати трупи, сам кудись відходив, а ми поволі вкидали одного по одному на рольвагу. Звичайно праця починалася по закінченні раннього апелю, коли вже всі інші командо відійшли до роботи. Тоді ми чотири брали рольвагу і під проводом свого наглядача обїздили всі бляхи і забирали тих, що через ніч повмирали і тих, що

після апелю залишилися на площі. Кого ми мали брати, рішав наш "форарбайтер" чи "бльоковий", а ми лише виконували накази. Були випадки, що в'язнь ще не помер і намагався нам щось шепотом сказати, але "форарбайтер" глядів пильно і ми нічого не могли йому допомогти. Коли б не та пильна контроля, ми залишили б бідолаху на місці, та ледви чи він видержав би довше як годину в таких обставинах. Все ж таки, ми задоволили б своє сумління. Ми часом старалися перехитрити "форарбайтера" і казали, що той "музулман" (до краю виснажений - пів-мерлець), ще настільки здоровий, що на нього можна брати харчевий приділ, тоді наглядач дозволяв його залишити.

Ми вкидали на рольвагу досить багато Мерців, бо звичайно то були самі кістяки, покриті тонкою плівкою, що колись була шкірою, а з м'язів не залишилося ні сліду. Коли б я не бачив зблизька і не доторкав такого кістяка, то не повірив би, що щось таке може статися з людиною, що вона могла так похуднути і ще жити і працювати.

На тій праці я був лише два тижні. Тоді мене приділили до іншого командо, яке виконувало різні принагідні роботи в таборі, а головнo, займалося розгортанням попелу з крематорій.

РОЗГОРТАННЯ ПОПЕЛУ БЛЯ КРЕМАТОРІЇ

По двох тижнях праці при збиранні і перевoженню трупів до крематорії, мене приділили до "зондер командо", в якому працювали чотири в'язні. Нашим завданням було розгортати вивезений з крематорії попіл, з якого спершу насипали високу купу, а нам казали розносити цей попіл і засипати ним рови і всякі заглиблення поза крематорією. Мова тут не про попіл з вугілля чи дерева, а попіл з нещасних людських тіл, що повмирали з голоду, з перемучення каторжною працею, з побиття та покалічення, з трійливих уколів у шпиталі - замість лікування. Із зовсім здорових людей, передовсім жидів різного полу і різного віку, які щойно були привезені до табору і з яких лише мала кількість залишалася як пересічні в'язні, що були приділені так як ми, до "зондеркомандо". Усіх інших зразу загазували і палили.

Дуже прикре вражіння огортало мене при тій роботі, та й не лиш мене. Інші, які працювали зі мною, говорили мені те саме. Коли я думав про здорових, молодих людей, щойно привезених у конц-табір, культурних і гарно зодягнутих. Особливо про молодих дівчат, які зовсім не передбачали нещастя, лише справляли на собі багатий одяг, вичісували темне, довге волосся, укладаючи його в чудову фалисту зачіску, що спадала по точених раменах і випрямлених грудях, а по годині з них залишався лише попіл, то дрож проходила усім моїм тілом, а зимний піт виступав на чоло. Ще вчора вони були живі і здорові, з великими плянами на майбутнє, а сьогодні уже горнемо їхній попіл. Їх щастям було, що вони до останньої хвилини не передбачали своєї трагедії, а нам судилося оглядати це пекло щоденно і жити з тим. Я завжди був свідомий того, що сьогодні я розгортаю чийсь попіл, а завтра можуть розгортати мій.

Ця робота впливала на мене погано психічно і я зовсім тратив надію на життя. Коли я побачив, що з моїх друзів із Заболотова, Королівки, Нижнього, Вижного, Середнього Березова та Бані Березової залишилося ледви кількох, а було їх із

самих Березових 23 "леріні" (молодці-гуцули), то я не міг надіятися довше жити, бо і вони були молоді і здорові. Їхніх прізвищ уже не тямлю, за виїмком двох, а це Івана Ключфінського і Степана Арсенича. Ключфінський був один із нашої чвірки, що разом спали на прічі. Він держався досить добре і я залишив його, коли мене забрали з Авшвіцу. Уже в Америці я довідався, що він пережив конц-табір і по війні повернувся домів. Степан Арсенич, хоч був доброго здоров'я і гарної будови тіла, помер після трьох тижнів перебування у Авшвіці.

Працюючи при тому попелі, я весь час молився і просив Бога, щоб мене не опускав і не відібрав мені надії до життя. Я весь час старався заглушити те погане почуття різними гарними думками та мріями про своїх родичів, сестру, братів, про свою дівчину, про приятелів та знайомих. Всіх їх так хотілося побачити, з ними поговорити і тоді пробуджувалося бажання жити. Але попіл, який я горнув, казав мені щось зовсім інше. Хоч і без слів та переконуючо казав: годися з дійсністю! Тому я завжди просив друзів з моїх околиць, що як котрому з них вдасться пережити і повернутися домів, хай перекаже моїм рідним де я загинув. Гірко було думати про те, що коли помру, то й ніхто з рідних, чи друзів, не буде про те знати. Не будуть знати що мене спалили, а попіл розсипали кудись по рівчаках, або відвезли до фабрики, де виробляли штучні погної. Саме там відвозили більшу частину попелу з крематорій Авшвіцу. Те прикре почуття мучило мене безупинно і вже годі було мені з ним боротися, а з кожним днем я почувався все більше і більше обезсиленним тими настирливими думками. Я просто не в силі описати, чи належно висловити, які були мої тогочасні переживання і скільки нестерпних думок пролетіло крізь мою голову за час тієї праці розгортання попелу. Найгіршим було те, що я ночами не міг спати, а це зовсім вичерпувало мої, і так уже знеможені, сили. Передше, коли я ще не працював при попелі, то хоч я знав про те і часто бачив в'язнів при тій праці, мене не огортало то прикре почуття, доки не почав сам тут працювати. Цей попіл мав інший вигляд чим попіл з дерева, чи вугілля. Людські кости не були зовсім перепалені і визирали, мов різної величини листочки, та заглядали з попелу, так, що відразу можна було спостерегти, що це не звичайний попіл, а попіл з людського організму. До нестерпного почуття долучувався ще й прикрий одор попелу, який не залишав мене, ні вдень, ні в ночі. У час спання він спричиняв дивне нудження, подібне, як сморід диму з крематорії, і те почуття я ще відчуваю до сьогодні. Весь час праці при розгортанні попелу, був мені дуже прикрий, бо де я тільки не ступив, чи глянув, скрізь бачив сотки тисяч невинних жертв, що пішли "на волю крізь комин крематорії".

Думаю, що ті страшні психічні пережиття, які я зазнав працюючи при розгортанні попелу, можуть належно зрозуміти лише ті, що мали у житті подібний досвід. По тижневі праці при попелі, мене перенесли до командо, що підготовляло картоплю для таборової кухні.

ПРАЦЯ У КАРТОПЛЯРНІ

Праця при чищенні бараболі для конц-таборової кухні була легка в порівнанні з іншими фізичними роботами, які в'язні мусіли виконувати щоденно. Перш за все, ми працювали під дахом, на одному місці і без зайвих побоїв, як це водилося при кожній іншій праці, де били без причини, щоб тільки бити, бо звироднілі садисти знаходили у тому своє задоволення. То ж дістатися до картоплярні було мрією

кожного в'язня, а особливо, українця. Картоплярня, як і усі інші праці, були в руках поляків-фольксдойчів, які zatrudнювали там тільки своїх людей, а українцві не було й мови туди дістатися. Коли Гестапо поновило терор на українських землях та почало масово арештувати українців і вивозити їх до конц-табору в Авшвіці, деякі з тих в'язнів, з добрим знанням німецької мови, чи може, через якісь попередні знайомства, попали до політичного відділу. Від тоді відносини поляків до українців змінилися на краще, бо всі боялися політичного відділу. Про одного могого приятеля, який працював у "шрайб штубі" (канцелярії), оповідали всякі легенди, як то він щиро допомагав другим в'язням. Як оповідали мені старші в'язні, за його старанням наші політичні в'язні мали два осібні бльоки, в яких перебували разом і тоді вже клятві фольксдойчі-поляки не могли над ними так знущатися. Також численні наші хлопців були приділені до командо з легшою працею і завдяки тому перебороли всі труднощі і вижили у конц-таборі. Коли б не його вставлявання за нами до коменданта, то поляки-фольксдойчі були б може й здійснили свої щоденні погрози, " ...ми вас вшисткіх русінуф-кабануф тутай виконьчими! (ми усіх вас русинів - кабанів тут доконаємо). Саме йому я дуже багато завдячую, бо по всіх тих важких працях на дощі і на морозі, я дістався працювати під дахом, у картоплярні. Тут я був як на відпочинку в порівнанні з попередніми відносинами праці. Я перший раз за перебування в таборі почувався згідно щасливим, бо міг дещо більше зісти і почав прибирати свій нормальний вигляд. Я дякував Богу, та просив Його, щоб допоміг мені на довше тут залишитися. У картоплярні я мав ще інше заняття, а саме, допомагав розвозити зупу для в'язнів, що прибули новими транспортами і були призначені до спалення. Це був перфідний підступ адміністративної влади, щоб перед тим, заки поженуть людей у газівню, дати їм поїсти зупи і в цей спосіб доказати, як ними піклуються і дбають, щоб вони не були голодні. Хоч ніхто з новоприбулих не дивився на ту зупу, але її поява успокоювала їх і затирала всякі підозріння про злі наміри супроти них, бо де ж би давали їсти, коли б їх мали газувати. Логічно, воно так виглядало, а насправді, це був придуманий обман, щоб мати менше труду завести їх у газівню. Часом я працював при "рольвазі ч.2". Це не була моя стала робота, хоч кликали мене туди досить часто. Пригадую собі одну подію, коли я, привіз зупу для транспорту людей, що були призначені до спалення у крематорії і всі вони ждали, щоб, як їм казали, йти у лазню купатися. Насправді їхні наглядачі ждали на випорожнення газівні від попередньо загазованих. Це був великий транспорт жидів з Мадярщини. Тут були люди різного полу і віку, багато було молоді, а особливо гарних, молодих дівчат, які не передбачали, яка жахлива доля їх ждала в дуже близькому часі. Другого дня їх уже не було, лиш неприємний сморід із спалених молодих тіл, розносився по цілому конц-таборі.

Другий випадок із часу моєї праці при "рольвазі ч.2" тямлю лиш тому, що тоді було близько того, що я сам був би опинився у газівні. Коли я, з трьома співробітниками, віз оту смердячу зупу для нового транспорту людей і ми проїжджали біля газівні, я спостеріг, як з дуже великим поспіхом, криком і прокльонами, "капо" заганяли більшу групу (було їх біля 200) різного віку людей, до газівні. Я тим видом дуже перейнявся, так що забув про все і не спотерігся, що стою з відкритим ротом і широко відкритими очима. "Есман", що стояв поблизу мене, закричав, чого я так видивився і чи бажаю йти разом з ними туди, куди вони йдуть. Це, наче пробудило мене зі сну, я швидко відвернувся і чим скоріше

потягнув свою "рольвагу ч.2". Мій зверхник погрозив мені, упіснув та заявив, що я дуже щасливий, бо "есман" міг легко долучити мене до тих нещасних, що йшли "на волю крізь газівню і комин крематорії". Я знаю, що в цей час, не щастя, а Божя опіка була над мною. Від того часу я вже ніколи й не глянув у той бік, коли ми туди проходили.

В картоплярні я працював біля 5 тижнів і підкріпився на силах, бо завжди була можливість щось кращого зїсти.

"РОЛЬВАГЕН ч.1" У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

На п'ятому тижні праці у картоплярні, знова за посередництвом і протекцією згаданого мною друга, (який працював у "шрайб штубі", а якого поляки кликали Бобусь-Богдан), я дістався до праці при "Рольвазі ч. 1".

Це був великий віз, що ним ми привозили до магазину і відвозили звідтіля харчеві приділи, як хліб, ковбасу, цукор, маргарину і інші харчі. При тій праці я уже голодним не ходив, а ще й другим радо допомагав харчами. Коли мене і других в'язнів вибрали до тієї праці, сам командант табору прийшов, щоб нас оглянути. На його думку, ми добре надавалися до розвоження харчів, тільки наказав нас краще підгодувати, щоб ми могли носити важкі "траги" з хлібом і тягти по болоті наладовану "рольвагу". Тут справді треба було бути сильним, бо у двох ми мали брати на "трагу" 500 хлібів на один раз. Цей тягар ми несли і складали на "рольвагу", а опісля з неї несли до магазину і гарно складали на призначеному місці. Почувши такий наказ команданта, наші наглядачі, поляки-фольксдойчі, прямо остовпіли зі здивування, немов дістали по голові тією гумовою палицею, якою так нас били. Вони ніяк не могли зрозуміти, як це сталося, що сам комендант табору нами зацікавився. Вони всі знали, що коли командант кликав в'язня до себе, то це було рівнозначне з його розстрілом, або загазуванням, але, щоб він казав підгодувати в'язня, це у таборі Авшвіц було небувалим. Від того часу поляки-фольксдойчі, як у нас говорилося: "присіли і загнули хвіст під себе". Вони успокоїлися і залишили нас в спокою. Вони боялися за свою шкіру, вважаючи нас за шпигунів, а ми користали з того і вели себе ще певніше, і допомагали не тільки собі, а й другим в'язням, на скільки була змога. Коли я вже відживився, я не боявся жодної, навіть найважчої праці. При тій праці непотрібно було бігати, але треба було солідно потрудитися, бо годі було, як ми звали: "шварцуватися" (викручуватися від праці) і ждати, що хтось другий це зробить. Усі продукти мусіли бути на час доставлені до магазину і там в порядку поскладані. Нам залежало, щоб як найдовше вдержатися на тій роботі, тому ми старалися усе виконати солідно і на час.

Після того, як ми доставили всі продукти до магазину, нас вели на іншу працю, а саме, замикали нас у магазині і там ми краjali хліб і ковбасу на порції, на приділ для в'язнів. Замикали нас тому, щоби ми нічого не винесли з магазину до кухні. Сам магазин був пильнований "есманами", так, що важко було дещо "зорганізувати" (винести). Старші в'язні намовляли нас, щоби ми дещо "зорганізували" для других і для себе, хоч на те треба було ризикувати життям. Ми, хоч із страхом, завжди щось придумали, так, що кілька грубих ковбас, чи інші харчі, опинилися в кухні, а з кухні діставали маргарину, яку переносили для своїх людей у бльоці. Крім "есманів", що всього пильнували, часто приїздив командант табору, щоб дещо

проверити та додати страху робітникам. Однак, без огляду на труднощі і небезпеку, "організування" (крадіж) харчів з магазину постійно відбувалося і навіть, дуже вправно. Воно було небезпечне тим, що котрийсь з "есманів" міг увійти до магазину в невідповідний час і зловити нас на "гарячій", тоді "воля - димом крізь комин" була запевнена. Та довго не було над чим роздумувати, бо тут або зарискуєш і виживеш, або пропадеш. Ми рішили жити, доки нам Бог дозволить.

Наш магазин був відносно великий і розділений на дві частини. В одній частині держали хліб, м'ясиво, ковбаси, цукор та інші харчеві продукти, а у другій були стирти бараболі. Ті дві частини були розділені досить грубими ґратами і там був вхід до каналу з обох частин магазину. У відповідний час ми відкривали ґрати із сторони де були харчі, і там вкладали ковбасу та закривали ґрати. Ті, що приходили по бараболю, були уже про все повідомлені, відкривали ґрати від сторони магазину з бараболею і забирали ковбасу, чи інший харч, що був там вложений. Забрані продукти ховали у "траги" під бараболею і несли до кухні. В цей спосіб ми переносили харчі до кухні, а відтіля діставали інші продукти, якими допомагали потребуючим в'язням у бльоці. Кожне таке "перепачкування" - це була гра з вогнем і з нараженням свого життя.

Одного разу мені було доручено принести бараболю до кухні. Ми, у двійку, несли бараболю "трагою", а під бараболею було захованих 10 довгих і грубих ковбас. Несподівано проти нас з'явився командант табору. Я цілий задеревів, а мій співробітник побілів як папір. Я зразу опанувався і потяг свого сусіду, щоб він опам'ятався. На щастя, командант не дуже нам приглядався, а коли і зауважив наше хвилювання, то мабуть взяв це на рахунок страху в'язня на вид команданта. Той щасливий для нас момент залишився назавжди у моїй пам'яті, бо коли б комендант захотів заглянути у наші "траги", де бараболя була лиш зверху, то ми уже не їли б зупи з тієї бараболі, та ще й потерпіли б ті, котрим ми помагали. Можна сказати, що й на тій праці, над нашими головами висів важкий меч на дуже тоненькому шнурочку, чи навіть на ниточці і кожної хвилини міг впасти на наші голови і їх розчеребити. Будучи свідомим того, наше життя було нервово і непевне, однак ми мусіли так поступати, коли хотіли вдержатися при житті і допомогти другим. В цей спосіб ми помагали багатьом нашим новоприбулим в'язням, котрі ще страждали в жаклих умовах і не звикли до конц-таборового життя. А таких молодих хлопців і дівчат було дуже багато і вони потребували швидкої допомоги, бо заки дісталися на легшу працю, вони морально заломлювалися і кінчали самогубством.

На превеликий жаль, я на тій праці був тільки близько два місяці, але цей час проминув для мене дуже скоро в порівнанні до праці у других командо. Причиною мого звільнення з цієї праці було те, що я був сильний і здоровий, а зайшла потреба використати мене для важкого, а для німців дуже важливого завдання.

"МУСУЛЬМАНИ" У ТАБОРІ АВШВІЦ

"Мусульманами" у конц-таборі Авшвіц називали тих нещасних в'язнів, які були цілковито фізично вичерпані, обезсилені, та виглядали мов людські кістяки, що на них залишилася лиш жовта і тонка плівка шкіри. Їхні голови немов мертвечі черепи, із глибоко запалими лицями і очними ямами, та з божевільним виглядом очей, що весь час чогось шукали. Дійсно, вони весь час гляділи за їдою, не

перебираючи якої вона була якості і смаку. Іншої думки у "мусульмана" не було, як лише, щоби знайти дещо до їдження і заспокоїти нестерпний голод, подібно, як і у більшості інших, виголоджених в'язнів. Часто можна було їх побачити на смітниках біля кухні, чи магазину, де вони намагалися послідовно знайти якусь поживу. Перших "мусульманів" я побачив, як лиш увійшов крізь головну браму до конц-табору. Тоді я ще не зміг їм добре придивитися, бо "есмани" гнали нас від залізничного двірця, побиваючи гумовими палицями і нагайками і цькуючи нас поліційними собаками. Від того часу, кожного дня я мусів приглядатися до тих нещасних "мусульман", яких тисячі були в Авшвіці і у кожному слідуючому таборі, де я побував. Дивитися на них було дуже прикро, бо ці, людські кістяки вказували на будучність кожного з нас -в'язнів конц-табору і на нашу незавидну долю. З фізичної будови того кістяка, можна було додуматися, що колись, це була сильна, здорова і життєрадісна людина, а що залишилося, то ніяк не годен описати, чи назвати. Хто не мав нагоди в своєму житті побачити такого людського кістяка, той і не всілі уявити цей спотворений вигляд людини. Правда, вони у такому стані довго не мучилися. По перше, вони скоро вмирили і часом, підчас ходу. По друге, щоб не збувати на них зайвих харчів, бо користи з них уже не було жодної, таборова адміністрація ініціювала на них, як ми це звали, "полювання". Тоді "есмани" виловлювали всіх "мусульман" і відставляли їх до шпиталю, де по одержанні трійливих уколів, їх везли до крематорії, або вели їх до спеціального блоку, де розстрілювали в'язнів, що чимось провинилися. Там долучували їх до масової езекуції. Стріляли їх пружинними пістолями, бо, за німецьким розумінням, кожний набій підчас війни, був більше вартісний як життя в'язня-- "авслєндєра" (чужинця). Як ми чули, тоді вийшов наказ вищих властей, про заощадження набоїв до пальної зброї. Її тільки можна було видати членам гестапо, таборовій поліції і вищим урядовцям табору. Для покінчення життя "мусульманові" вистарчила пружинна пістоля, бо кому заваджало, як він після пострілу ще дещо помучився.

Згадаю ще один спосіб винищування тих нещасних "мусульманів", що відбувалося хитро і підступно. Підчас апелю виганяли в'язнів на площу і уставляли в ряди, наче до перегляду, чи вимаршу до праці. Тоді "есмани" проходили вздовж рядів і вибирали всіх "мусульманів", як також кандидатів на таких і наказали їм перейти на ліву сторону колони. Тих в'язнів, які займали ліву сторону усталених рядів, поляки-фольксдойчі називали "ліве скшидло" (ліве крило). Після перегляду всіх в'язнів, апель кінчався і всі розходилися до своїх команд, а людей з лівого крила "есмани" кудись забирали. Їхня дорога вела до крематорії, або на розстріл. Одне ми з певністю знали, що куди б вони не пішли, їхня дорога кінчалася за відомим сказанням німецьких наглядачів: "димом крізь комин на волю".

Знаю один випадок, що в'язень був два рази відісланий на ліве крило і він живе у північній Америці до сьогоднішнього дня. Знаю його особисто, та не від нього я це чув, а від його знайомих, що були з ним в одному блоці і разом ходили до апелю. Вони розказували, що "есмани", подумавши що він "мусульман", бо був з природи високий і дуже худий, післали його на лівий кінець колони. Коли він вийшов з ряду і спокійно попр'ямував у вказаному йому напрямі, вони перестали звертати на нього увагу. Тоді він нагло вскочив між своїх друзів у ряд і так залишився живим. Він, просто, спробував щастя, бо коли б його вловили, не мав нічого до страчення.

"Есмани" не дуже то й пильнували "мусульманів", бо знали, що як не сьогодні, то завтра його заберуть. Я не знаю про випадок, де б правдивий "мусульман" вирятувався.

Звичайно "мусульманами" ставали в'язні уже по кількох тижнях свого приходу до конц-табору. Тоді новий в'язень не мав ще знайомства зі старшими в'язнями, які завжди старалися допомогти другим, чи то харчами, чи хоча б доброю порадою та інформаціями, конечними до вижиття у конц-таборі. Новий в'язень був залишений виключно на харчевий приділ, який йому виділили. Крім того траплялося, що інші, несовісні в'язні, викрадали його харчі, чи забирали силою. Тому він скоро підупадав на силах і ставав "мусульманом".

І мені це грозило, що я міг стати "мусульманом", коли б я себе відповідно до цього не підготував. Ще будучи дома, я сподівався, що мене арештують і старався дістати всякі потрібні інформації, що робити, щоб вижити в тюрмі, чи конц-таборі. Опісля, коли мене посадили в тюрму, я набрав ще більше досвіду, як зберегти себе при житті. В першу чергу, я був добре заправлений фізично і незле загодований, бо як каже пословиця: "заки грубий схудне, худий подохне". Тому, я зміг не тільки щасливо перебути важкі відносини коломийської тюрми, але і початки перебування в Авшвіці, доки не нав'язав відповідного знайомства зі старшими в'язнями. Щоби не стати калікою, або "мусульманом", було моєю найважливішою турботою. Будучи дещо відживленим, я зовсім не лякався важкої праці.

Старші в'язні вчили мене що робити, щоб собі в якийсь спосіб допомогти. Вони казали, що я весь час мушу бистро думати і промишляти, а коли є нагода щось "зорганізувати" (красти), то не застановлятися, а користати з нагоди. За ту крадіж з магазину, як кілька барабоць, чи кусок ковбаси, дуже сильно карали і можна було одержати 25 Гумових палиць, а був випадок, що за крадіж двох картонів цигарок, двох в'язнів повісили. Тут був наче клич: "не вкрадеш, не проживеш". Цей клич був мені добре відомий з часів більшовицької окупації Західної України. Я часто чув його від людей, що приїхали зі східних областей України. Вони казали що у Радянському Союзі є така засада, "як не вкрадеш, то не проживеш". Ми їм вірили, бо вони прожили там пів століття і знали тамтешні відносини. Тут, у таборі, я мав нагоду переконатися на власній шкірі і зрозумів, що мусів часом зарискувати, щоб вижити. Найкраща нагода до "організування" була тоді, коли я працював у кухні, магазині, чи при "рольвазі ч.1. До того часу я не мав зовсім нагоди щось придбати, а лише міг вимінювати уже "зорганізовані" кимось речі.

"Мусульмани" були завжди дуже повільні і спокійні, та нікому нічим не загрожували. Вони вже не мали ні сили, ні енергії і були байдужі до всего довкруги. Та, саме тою байдужістю вони часом спричиняли великий клопіт другим в'язням, з якими жили в одному бльоці. Траплялося це головно підчас вечірнього апелю. "Мусульман", передбачаючи свій скорий кінець, виходив завчасу перед апелем і йшов до котрогось з інших бльоків, а найчастіше там, де складали мерців. Там він лягав між трупами і ждав на свою смерть, не бажаючи того, щоб хтось ще над ним знущався. В міжчасі в'язні збиралися до апелю і при численні бракувало того "мусульмана". Тоді "капо" і їхні помічники, скаженіючи, йшли шукати пропавшого, а інші в'язні мусіли годинами стояти, нераз при жахливій погоді, і ждати, доки не приведуть, або принесуть "мусульмана". Нашим щастям було, коли розшуки не тривали довго, і "мусульмана" скоро привели. Зате коли його не могли найти, то не лише, що пропав час нашого відпочинку, але

нам давали ще додаткову карну муштру, за те, що ми його не допильнували. Виправдуватися, що ми тому невинні, не було найменшого змислу, бо це було б лиш наразило на додаткове покарання. Хоч як жалюгідний був вигляд "мусульмана", коли його привели на апель, незважаючи на це "капо" і помічники били його палицями і в бандитський спосіб копали лежачого, так, що важко було на те дивитися. Звичайно, по додатковій карній муштрі, ми відходили до бльоку, а тоді під'їжджало командо, яке збирало хворих і "мусульманів" та відвозило їх до шпиталю, чи до бльоку спеціального призначення, а відтіля до крематорії.

Так жили і кінчали своє нужденне життя в конц-таборі тисячі і тисячі в'язнів, яким дали назву "мусульмани". Я так на те надивився, що ще й тепер, коли побачу дуже худу людину, то зразу пригадується мені "рольвага ч.3" і воскової краски, ходячі кістяки - "мусульмани".

СПРОБИ ВТЕЧІ

За час мого перебування у конц-таборах, я часто був свідком, як немилосердно і по варварськи карали в'язнів, яких вловили і привели до табору, після їхньої невдалої втечі. Таких випадків покарання довелося мені бачити досить багато, але особливо, затямив я перший, що зробив на мене сильне вражіння. Це було третього тижня мого перебування в конц-таборі Авшвіц. Одного дощового і зимного вечора, коли ми довго стояли в рядах і очікували закінчення апелю, нагло по таборі завили сирени. Тоді я дізнався, що сталося щось важливе і нам прийдеться ще довго постояти на тому апелі та мокнути і мерзнути, хоч насправді, ми були уже промоклі "до нитки", чи, як ще говорили, "до останнього рубця". І нам, дійсно, наказали стояти і ждати на вислід погоні за втікачами, на дальші накази, а тим часом густий, зимний, осінний дощ з вітром, сік по нас немилосердно і просякав до кості. "Есмани" і їхні помічники, разом з псами, швидко подалися до того місця, де ми весь день працювали при розладуванні літаків з вагонів. Приблизно по двох годинах, вони з нічим повернулися до табору. Нас держали ще біля 15 хвилин, а тоді заявили, що апель покінчений. Ми перемокли, перемерзли та ледви живі, добилися до свого бльоку. Не проминуло повних два дні, як обох нещасних утікачів привели до табору. Як далеко вдалося їм утекти, ніхто з нас не довідався, про те знали лиш вони самі і гестапівці. На слідуючому апелі, після повороту з праці, нам заявили, що втікачів зловлено і що нікому не пощастить втекти від пильного ока гестапо. Тепер чекає втікачів строга, прилюдна кара і всі в'язні мусять тому придивлятися і затямити, що кожного така кара жде, що захоче втікати. При тому нам пригадали, що не тільки вони будуть покарані, але і їхня найближча родина буде також покарана, яка й не знала про їхню втечу. Чи дійно у такому випадку карали родину втікачів мені не відомо, але в'язні говорили, що гестапо часто примінювало строгу кару і для рідні, щоби застрашити інших і запобігти плянуванню втечі. Були навіть випадки, що привозили когось з родини до табору (звичайно маму, чи жінку) і вішали разом з в'язнем. Спершу тих утікачів-нещасливців карали побоями. Давали їм по 50 "подвійних", гумовими палицями на задницю, але перед тим здійсмали з них штани і били по нагому тілі. "Подвійними" називали тому, що било двох, стоячих по обох сторонах в'язня, а їхні два удари числилися як один. Для того биття був відповідно приладжений стіл. Він мав у долі грубу дошку, яка зміцнювала і його, щоб він не хитався. В тій дошці були вирізані поздовжні отвори, в які в'язень впирав свої ноги. Тоді "капо" і його помічник, ловили в'язня за руки і повертали його 90

ступнів в право, а все тіло нагинали до переду, так, що його груди опиралися на поверхні стола. "Бльоковий" і помічник держали в'язня за руки і тягли його вниз, щоб він весь час був спертий об стіл. В такій позиції він не був у змозі ні ворухнутися, коли йому вичисляли "50 подвійних". Били, як я вже згадував, з двох сторін, а "есман" числив і наглядав, щоб були правильні удари. Ті, що били, мусіли бити відповідно сильно, бо в іншому разі "есман" їх забирав, ставив на їхнє місце других, а їх опісля карали за невиконання наказу. Нещасний в'язень спершу кричав і плакав, та не довго, бо скоро тіло було так порване і побите, що нерви не відчували більше болю і він переставав стогнати. Вигляд побитого був такий жахливий, що важко повірити тому, хто цього не бачив. Він так виглядав, мов би стадо вовків довгий час шарпало його тіло. Однак на цьому гестапівська звироднілість не кінчалася. Збитих і півпритомних в'язнів катюги волікли до головної таборової брами і там вішали за перегнуті до заду руки, так, що вони лиш кінцями ніг могли дотикати землі.

Так вони висіли цілу ніч і слідуючий день. Всі в'язні, йдучи до праці і вертаючись до табору, мусіли маршувати на струнко і глядіти на повішених. Наступного дня після апелю, їх повісили на шибеницях, а нам наказали бути приявними при екзекуції. Їхні тіла висіли ще два дні, а ми мусіли туди проходити і пильно на них глядіти, щоб запам'ятати собі, за що їх вішали.

Всі в'язні знали, що втеча була засуджена на невдачу, та що зловлені були безоглядно жорстоко карані за спробу втечі. Все ж, відносини у конц-таборі були такі жахливі і невиносимі, а воля виглядала так принадно, що, як тільки трапилася нагода то в'язні пробували щастя.

Хоч я все мріяв бути на волі, але мав досвід з попередньої втечі, і знав, що без допомоги інших людей, далеко не зайду і за день-два, мене зловлять і приведуть до табору, а тоді ждуть мене страшні наслідки. Помочі годі було сподіватися від чужого нам німецького, чи польського населення, де знаходилися конц-табори. Опісля, коли я був у Іншому концтаборі в глибині Німеччини, я не один раз мав нагоду до втечі, але завжди був свідомий того, що опинюся серед німецького населення, від якого допомоги не дістану. Я нераз молився до Бога, щоб відвернув мою думку від спроби втечі, бо знав, що це було рівнозначне з самогубством. Я завжди переконував себе, що коли загину, то без зайвих тортур і побоїв, та не на шибениці. Передовсім, я не хотів своєю втечею причинитися до нещастя своїм рідним, які уже і так багато прикрого пережили і перетерпіли. Чи поміг би німецький селянин втікачеві з конц-табору? Ніколи не допоміг би. Це ж не український, побожний селянин, з добрим, людяним серцем, щирою душею та засадами християнської етики, який вгледівши українця в нещасті, чи в потребі, зняв би із себе сорочку, щоб йому допомогти. Він нагодував би, та ще й дав би харчів на дорогу. Знаю це з власного досвіду, коли я втікав від більшовиків. Український селянин вже від давніх часів приймав незнамого подорожнього в себе як свого гостя, і ніколи не відмовив помочі. Ця людяність, є характеристичною ціхою для загалу українців. В цих обставинах я відкидав думку про втечу і тягнув свій каторжний віз без спротиву, хоч у серці кипіла ненависть до моїх гнобителів. Я був свідомий того, що в тій ситуації навіть найменший спротив причиниться до каліцтва і прискорення смерті. Я завжди сильно вірив, що поборю всі негаразди і здоровим вийду на волю.

САДИСТИ ПРИ СВОЙОМУ ДІЛІ

Звичайно, коли "капо" діставали нагану від "есманів", чи то за незадовільне маршування, чи брак строгої дисципліни між в'язнями, прямо з "есманської" примхи, вони тоді скаженіли і немилосердно мстилися на в'язнях. Одним з таких актів пімсти було застосування для в'язнів "карного спорту". Карний спорт зовсім вичерпував із сил уже й так голодних і вимучених каторжною працею в'язнів. Він був пострахом для кожного в'язня, бо слабші часто гинули таки там, під час спортових зайнять, коли "капо" важкими чобітьми допомагав їм піднятися з землі. Дещо сильніші видержували до слідуючого ранку і вмирили при апелі, або підчас праці, коли цей же "капо", чи "форарбайтер", викінчували їх побоями чи копанням ногами.

Тут хочеться згадати два особливо жорстокі і нелюдяні видовища, які глибоко закарбувалися в моїй пам'яті. Хоч обі сцени відбувалися у двох різних місцях і у значнім проміжку часу, але своєю подібністю вказували на те, що підставові вказівки і способи тортур були начеркнуті тим же самим вчителем, гестапом. Перший з тих незабутніх образів звірства людини супроти людини, довелося мені бачити в місяць по приїзді до конц-табору Авшвіц-Біркенау, таки у моєму бльоці ч.9. Другий, приблизно рік опісля, у конц-таборі Дора. Перша подія, так сильно потрясла моїми нервами, що я кілька тижнів не міг себе опанувати, ні за дня, ні в ночі. Я уже побоювався, що заломлюся морально і не видержу у своїй постанові перебороти усі злидні і діждатися вимріяної волі. Цей вияв звироднілого дикунства задемонстрував нам наш бльоковий, який на наших очах, в присутности в'язнів цілого бльоку, побив в'язня гумовою палицею до цілковитої непритомности, залишив його в калюжі крові на долівці і вийшов. За кілька хвилин він появився знова, але уже в товаристві "штубового", а в руці держав велике горня кави. Вони якийсь час були зайняті веселою розмовою, тоді "бльоковий" підійшов до своєї жертви і не промовивши ні словечка, копнув лежачого в'язня під груди, мабуть хотів перекопатися, чи цей ще піднесеться з долівки. Нещасний лише важко застогнав з болю і судорожно здригнувся, мов смертельно поранена звірина. Тоді звироднілий бандит станув ногою на горло лежачого в'язня та продовжував попивати каву, при тому балакаючи і жартуючи зі своїм помічником. Так він стояв, попиваючи каву і розмовляючи, аж нещасна жертва перестала здригатися і дихати. Така нечувана дикунська поведінка людини супроти другої людини потрясла усім моїм еством.

Другий, подібний случай, якого я також ніколи не забуду, відбувся в іншому конц-таборі. Виконавцем його був "капо", який перед обідовою перервою для наглядачів (лиш у деяких таборах в'язні мали перерву, але без їди) так ганяв в'язня при праці, що цей, зовсім вичерпаний із сил, повалився на землю і не міг піднятися. Тоді, звироднілий садист, "капо", скочив на нього обома ногами, почав його топтати і немилосердно копати, куди лиш попало. Безрадий в'язень лише кілька разів глухо застогнав і ледве чутно щось заговорив французькою мовою. "Капо" на те зовсім не зважав. В'язень перестав стогнати, його тіло все ще непомітно здригалось, а уста дещо відкрилися, немов старалися захопити більше повітря. Це вказувало що він ще був живий, лиш не мав сили піднятися. Звироднілий садист, як і у попередньому случаї, залишив свою жертву на долівці, а

сам пішов по каву. Повернувшись з кавою, він негайно підійшов до в'язня і з усієї сили копнув його ногою в живіт, так, що нещасному потекла з уст зелена рідина. В'язень здригнувся конвульсійно і заспокоївся, може й "віддав Богу духа", Але "капо", не залишив його в спокою. Він станув ногою на горло своєї жертви і так стоячи, спокійно попивав каву. Вкінці задоволений своїм вчинком наказав другим в'язням затягти трупа на призначене місце, а сам подався шукати нової жертви.

Подібні образи я бачив колись, оглядаючи фільми з римських часів, коли глядятьор, після переможного двобою, ставав на горло побідженому противникові. Але там був двобій, а не знущання над безборонною жертвою. Застановившись над відносинами в усіх тих конц-таборах де я перебував, я спостеріг, що у кожному з них, наглядачі-садисти старалися додержати кроку у своїх варварських знущаннях над в'язнями, з їхніми побратимами з других таборів, а навіть змагалися за першенство. Головним засобом винищування в'язнів у всіх конц-таборах, які я бачив, була запланована адміністрацією надмірно важка фізична праця, брак відпочинку, недохарчування, безпереривний поспіх, а над усе побої і послідовні вбивства звироднілих наставників. Саме ті, найнижчої ранги адміністративні наглядачі, які хоч і самі були в'язнями, мали неограничену владу над простим в'язнем. Ці, "капо", "бльокові" і "штубові" були панами життя і смерті кожного в'язня. Підчас праці ще часто з'являлися "формани", та "есмани", які менше уділялися в побиттях в'язня, зате часто стріляли за яку-небудь провину, чи і без провини, а просто, щоб нагнати страху другим. Ця згадана таборова еліта прямо купалася у невинній крові тисячів і тисячів споневірених в'язнів. Ці виродки диявола у людському тілі, не вагалися навіть вбивати своїх рідних, чи навіть сойого батька, щоб лише доказати своїм наставникам, які вони їм віддані. Про одного такого виродка - "штубового, молодого поляка-фолькедойча, якого кожний з нас знав і щоденно стрічав, оповідали, що він убив свого батька. Це, як оповідали, було дике і звірське вбивство. Коли ж ще усвідомити, що тією нещасною жертвою був його батько, то ледви чи можна знайти відповідні слова, якими далось б описати і оцінити того виродка людського роду. Причина, яка привела до того нещастя була зовсім не важна, така, що можна було її зовсім легко переочити. Батько був приділений до того ж ब्लюку, де його син був "штубовим". Одного дня, ранком, поспішаючи до апелю, батько досить недбало застелив прічу-ліжко, де спало кількох в'язнів. Це стелення не мало значіння, бо по кількох хвилинах приходили в'язні, що працювали на нічній зміні і лягали спати на тій же прічі . Таку практику застосовували в Авшвіці для новоприбулих в'язнів, заки вони перейшли усі формальності і були розміщені по ब्लюках на більш перманентне перебування. Ото ж, коли батько прийшов вечером з праці, перемучений, голодний і ледве живий, роз'юшений син кинувся на нього і викрикаючи огидні прокльони, почав бити старого куда попало, гумовою палицею, яку він завжди носив при собі і нею гордився. По кількох сильних ударах по шиї і по голові, батько повалився на цементову долівку. Роз'юшеному синові-бандитові, було цього замало. Він кинувся на нещасного батька і, наче правдива звір'юка, зубами перегриз йому горло. Цієї події я особисто не бачив і годі було мені повірити в правдивість тих оповідань, але велике число в'язнів було наочними свідками тієї події і вони всі запевняли, що так справді було.

"ПІПЛИ" У КОНЦ-ТАБОРІ

"Піплями" у конц-таборі називали молодих мужчин, яких звироднілий "капо", або

"бльоковий", що був сексотом, вибирав для себе і з ним жив. Коли такий умово звихнений тип, "капо" чи "бльоковий", в минулому старий криміналіст-бандит, вибрав для себе молодого "піпля", то цей рівно ж набирив великого авторитету між в'язнями і подібно як "капо" чи "бльоковий", був паном життя і смерті для в'язнів. Особисто, я більше остерігався "піплів" чим самого "капо", бо вони, звичайно, надуживали свої привілеї у своїх "любовників" і мстилися на кожному, хто їм з якої небудь причини не подобався. "Піпель" часто видумував різні неправдиві сплетні і підмовляв свого "любовника" "капо" чи "бльокового" проти в'язнів. Вони, щоби задовольнити бажання свого любимця, жорстоко карали невинно обвинувачених. Своїми придуманими і неправдивими доносами, "піплі" не раз причинилися до того, що "капо" чи "бльоковий" післали таких, ним обвинувачених, "димом крізь комин на волю". Часто самі "піплі", які звичайно були дуже молоді, кидалися на старших віком в'язнів мов скажені собаки. Одного разу я був свідком, як "піпель", ще дуже молодий хлопець, бив по лиці колишнього військового старшину, якому було біля 55 літ. Старшина мусів стояти непорушно і зносити біль і наругу, бо знав, що найменший спротив означав певну смерть. Цей старшина за національністю був грек. Таких випадків було дуже багато, бо такий "піпель", збоченець і садист, лише шукав, або і сам провокував, щоб хтось на нього подивився злим оком і тим дав причину до нанесення собі немилосердних побоїв і зневаг. Таких "піплів" було багато не тільки у Авшвіці, але в усіх інших таборах, де я бував. Їхнє відношення до других в'язнів було завжди однаково злосливе, ненависне і брутальне, немов інші в'язні були причиною того, що вони попали у конц-табір і того, що вони стали "піплями".

ВИМУШЕНИЙ СМІХ У КОНЦ-ТАБОРІ

З перших днів мого побуту в Авшвіці, залишилися в моїй пам'яті деякі випадки, що для нас - новоприбулих в'язнів - були тоді непередбаченою новістю, а які для адміністраційних наглядачів були завжди практикованими методами перфідного і злочинного винищування в'язнів. Першим і найбільш злочинним засобом упокорення в'язня, було привітання нашого транспорту, яке відбулося другого дня по нашому приїзді до Авшвіцу, а яке нам справили поляки--фольксдойчі. Воно коштувало життя сімох здорових в'язнів, а побитих і покалічених було більше, чим половина в'язнів цілого транспорту. Слідуюча подія, що залишилася в пам'яті, була купіль в лазні і мундирування, які також потягли за собою жертви в людях. Досить помітне було голення і стриження, де майже кожному підбили доброго синяка під оком, а опісля, підле і підступне привітання нас у ब्लюці ч.9, у Біркенау, де напоїли нас водою і заборонили вночі вставати.

До цих згаданих, запланованих адміністрацією акцій, для швидкого винищення якнайбільшого числа в'язнів, хочу додати ще один, підлий і підступний спосіб плянового убивства в'язнів, якого жоден з нас не додумався. Це був примусовий "сміх". Нас усталили в ряди і казали сміятися. Ми, недосвідчені, думали, що це лиш такий наївний жарт, або кпини наших наставників, бо багатьом з нас уже й жити не хотілося, коли ми тут, у конц-таборі опинилися, а вони кажуть нам сміятися і то щиро, на ціле горло - "від вуха до вуха". Цей сміх тривав досить довго і щораз його казали повторяти, заохочуючи нас при тому вигуками, та вимахуванням палицями і нагайками, однак ще не били, мабуть щоб цей сміх не перейшов у плач. В міжчасі, вздовж рядів проходили ті звироднілі бандити, якими були "штубові", і немов

придивлялися до кожного, як він сміється. На ділі, вони спостерігали, у кого були золоті зуби і записували його число. До всіх тих із золотими зубами вони вночі підходили і їх вбивали, виймали їхні зуби, а вбитих в'язнів забирало команду "рольвага ч.3" і відвозило до крематорії. Ми, наївні, і не думали, чому казали нам сміятися. Про це ми довідалися дещо пізніше, але всеодно, ніхто не міг впильнуватися і передбачити, коли "штубовий" хотів його вбити, бо виснажений цілоденною працею, спав твердим сном. Ось, як хитро придумали падлюки "сміх" у Авшвіці і хоч він не викликав найменшого підозріння, однак спричинив смерть багатьох в'язнів.

"БОМБАРДІРОВКА" У ТАБОРІ АВШВІЦ

"Бомбардіровка" - це назва, якою в'язні-росіяни називали їхній спосіб наглого наскоку на тих, що розносили зупу для в'язнів. Цей напад, був найбільш нечесним способом "організування" (крадjenня), бо кривдив інших в'язнів і шкодив їм на здоров'ю. Для рознесення зупи з кухні до бльоків було спеціальне команду. Крім людей, що несли котел із зупою, а було їх звичайно 6-8 чоловік, біля них йшло ще двох, або трьох наглядачів, як охоронців. Вони були озброєні в дручки і палиці. Їхнім завданням було запобігти нападів "бомбардіровщиків", на котел із зупою. Ті напади добре вказують, які невідраді були умовини у конц-таборі, коли група в'язнів-"бомбардіровщиків" наражували своє життя за хохлю смердячої рідини, яку звали зупою. Коли взяти під увагу, що такий напад грозив страшним побиттям напасників, а часом і втратою їхнього життя, коли в той саме час, найшовся якийсь "есман" із зброєю і рішив стріляти до втікачів. Сам задум "бомбардіровки" був дуже нечесний, бо після такого нападу і забрання частини зупи з кітла, другі в'язні діставали гіршу зупу, бо, щоб була приписана мірка для кожного, "штубовий" доливав до кітла води і в той спосіб залагоджував справу. Та "русаки", як ми називали москалів, не зважали на те, що кривдили інших, а лише дбали за свій шлунок. Були випадки, що підчас таких нападів обійшлося без поважного побиття, але в більшості, нападаючі відходили з порозбиваними головами, поламаними руками та ребрами, покровавлені, а до того, часто без здобичі, без зупи. Такий напад відбувався з блискавичною швидкістю. Непасники прибігали до кітла, в бігу начерпували зупу в "котьолки" (посуди) і швидко втікали, при тому випивали зупу підчас бігу, щоб не прийшлося її віддати. Траплялося, що підчас такого нападу багато зупи розіллялося по землі, по болоті. Тоді охоронці казали її визбирувати і частинно помішану з болотом, вкидали назад до котла. Ці напади були практиковані виключно у таборі Авшвіц, бо опісля, по інших таборах, я того ніколи не стрічав.

При тій нагоді, згадаю про ще більш нечесні напади "русаків" на поодиноких, слабих фізично в'язнів, "мусульманів". Вони насакували на таких безсилах, відбирали у них хліб чи зупу і втікали, не зважаючи на те, що той нещасний "мусульман" через брак поживи зовсім певно не діжде слідуєчого дня. Такі напади "русаки" звичайно проводили у двійку. Один атакував свою жертву з переду, а в міжчасі другий виривав у нього зупу, чи хліб і оба чим швидше втікали. Нещасний "мусульман" звичайно й не дуже боронився, бо в дійсності, не мав сили і лише безрадно здвигав плечима. Він, часом уже не мав сили й крикнути, щоби другі прийшли йому з поміччю. Найчастіше такі свої напади "русаки" скеровували на французів, які, в таких випадках ставили найменше опору, навіть

ті, що виглядали ще сильними. Так оті "паразити"-москалі, наживалися добром слабшого за них товариша недолі, та часто спричиняли його смерть.

КОМАНДО "КАНАДА"

Мрією кожного в'язня у конц-таборі Авшвіц, було дістатися на працю до командо "Канада". Завданням цього командо було відбирання нових транспортів в'язнів, які щоденно, а то, двічі і тричі на день надходили з усіх країн Європи, де лиш сягнула жорстока, кровава і безпощадна рука німецького Гестапо. В часі мого побуту в Авшвіці ті транспорти приходили переважно з Мадярщини. Вони заразом були найчисленнішими, а люди, що їхали тими транспортами, були в більшості багаті мадярські жиди. Вони везли з собою різного рода дорогоцінності, як гроші - золоті доляри, брилянти, золото і інші вартісні речі, а брали все те з собою тому, бо вірили, що підкупившись тими речами, зможуть улегшити собі перебування в таборі. Місцеві Гестапівці, звідкіля ті люди походили, за відповідним підкупством, дозволяли їм брати усе дорогоцінне, що вони лише собі забажали, вдаючи при тому великих добродіїв, а в дійсности, лише зтирали руки з радости, що стільки майна легким способом дістанеться в німецькі руки. Гестапівці обдумали хитрий обман. Вони наказували арештованим писати листи до рідних під диктат, в яких запевняли, що в Авшвіці не є так зле, хоч треба дещо працювати, але було б краще, коли б були гроші, або якісь дорогоцінності, бо при їхній помочі можна було б оминати все лихо. Ці листи читали багаті мадярські жиди і слідувачі арештовані старалися брати з собою все цінне, що могло б у таборі пригодитися до підкуплення наставників. Коли вони приїхали до Авшвіцу, їм забирали усі приватні речі, включно з грішми, золотом і біжутерією і обіцяли, що все буде повернене після залагодження таборових формальностей. Їх забирали "есмани" до призначених їм бльоків, а їхнім майном, для облуди, займалися одиниці з відзнакою "Червоного Хреста", чи іншої званої харитативної організації. Для старих, хворих і дітей був призначений лікар, який зразу ними заопікувався і забирав їх для перевірки здоров'я, звідкіля вони вже не поверталися, а йшли "димом крізь комин крематорії", попереду всіх, з ким вони приїхали. Першою, а заразом останньою формальністю для приїзших, була "купіль" у газівні, звідкіля везли їхні тіла до крематорії. Усе майно загибших сортували, пакували у скрині і відсиляли до магазину, а опісля таємно забирали в безпечне місце, відоме лиш їхнім довіреном. Речі, які уважали непотрібними, палили. Усю ту працю виконувало командо "Канада". Для робітників того командо найбільше побажаним були харчі, які новоприбулі привезли з собою, хоч був наказ споживчі продукти палити. І дійсно, дещо палили, а дещо "організували", хто коло того працював, включно з наглядачами. Лише "есмани" були більше заінтересовані в брилянтах, золоті і дорогоцінностях. "Організування" тих речей робітниками командо "Канада", було строго заборонене, однак, в'язні мусіли наражатися і красти для "есманів", які того від них вимагали. Щойно по повороті до табору, "есмани" забирали ці речі від в'язнів, бо тоді вже вони не були контрольовані. Було й так, що сам "есман" щось вкрав і давав "капові", а цей давав "мусульманові", щоб цей переніс до табору, а за те мав дістати миску зупи. Коли його переловлено, тоді "капо", старався його вбити, щоб цей не виявив, хто йому ті крадені речі передав. "Мусульман" не міг відмовитися від наказу "капо", щоб

перенести крадене, бо боявся пімсти. Він радше ризикував життям, а за те міг дістати зупу, чим бути побитим і умерти голодним. Як оповідали мені ті, що там працювали, "організували" усі, включно з комендантом табору, про що міг свідчити його дарунок, неоціненої вартости намисто для дочки маршала Герінга. Про цей дарунок в'язні оповідали різні цікаві історії, або про те, що кілька разів до року, сам шеф гестапо, Гімлер, приїжджав до Авшвіцу, щоб одержати дорогоцінні подарки від коменданта табору.

Такий славний розголос здобуло собі командо "Канада", що ним, а радше його цінними речами, поцікавилися "наймогутніші" в той час німецького жорстокого та кривавого правління. Ці німецькі верховоди вже нагарбали усього по достатком, бо зграбували цілу Європу і частину Африки, але німці, все ще були захланні і ненажерливі і хотіли більше.

ПРОМІНЕНТИ У КОНЦ-ТАБОРІ

Тих в'язнів, що мали в таборі кращу, легшу і чистішу працю, або які загалом не працювали, називали "промінентами". Одні - це були звичайні канцелярійні працівники, або робітники в магазинах, які, там працюючи, мали кращі зв'язки і знайомства, а тим самим і легше їм вдавалося щонебудь "зорганізувати". Другі - були ті, що їхнім зайняттям було бити, калічити і вбивати інших в'язнів, таких же як і вони. Ці другі мали всього із достатком, бо для них залишалося усе з тих, яких вони повбивали і вислали "на волю димом, крізь комин крематорії". І першим і другим жилося дуже добре, в порівнянні з іншими в'язнями. Вони ніколи не голодували, не мерзли, не падали при праці і не були биті і калічені. Однак і вони не були певні свого завтрашнього дня, у тому жахливому конц-таборі Авшвіц-Біркенав. В таборі Авшвіц часто бували несподіванки. Деякі "проміненти" не мали ще закінченого слідства, а коли випало, що в міжчасі, суд засудив їх на страту, або призначив їм кару тяжких робіт, то мимо того, що вони вірно вислугувалися німецькій владі, під час апелю вичитували їхні номери і, або відставляли їх до робочих командо, або забирали до бльоку ч.11, де, до кількох днів, під "стіною смерті", їх розстрілювали. Божа справедливись все одно досягла їх. Пригадую один случай, а всі ми були того свідками - коли поляк-"штубовий", під кінець апелю викликав числа в'язнів, та уставляв їх на "ліве скшидло" (ліве крило), а при тому, кожному нещасному, договорював огидні прокльони, а при кінці прочитав і своє число. Він нагло замовк, а його лице побіліло мов сніг. Він, лиш стулив кілька разів повіки, завернув блудно очима і приступив до тих, яких перед хвилиною з такою наругою обкида поганими словами. Тоді повільно відійшов на "ліве крило", відтіля до бльоку ч. 11, та "димом крізь комин на волю".

ПРИГОДА З ГІТАРОЮ У КОНЦ-ТАБОРІ БІРКЕНАВ

Одної неділі після полудня, приблизно по двох місяцях мого перебування у конц-таборі Авшвіц-Біркенав, усі в'язні сиділи і направляли свій нужденний одяг, бо лише тоді була можливість привести його до ладу. Нечайно зайшов до нас "бльоковий" і спитав, хто з нас вміє грати на гітарі. Я, не передчуваючи якоїсь у тому біди, зголосився до нього, бо справді, затужив за грою на гітарі і захотів нагадати собі ті часи, коли ми пригравали на Гітарі і співали наші чудові мелодії. "Бльоковий" поглянув уважно на мене і

пішов за гітарою. За кілька хвилин він повернувся і я дуже здивувався, побачивши у його руках дуже гарну гітару, яка нагадала мені мою. Моя радість тривала дуже коротко, бо "бльоковий", коли вручив мені гітару, сказав, щоб я добре це затамував, що коли б я урвав одну струну, тоді мушу попрощатися з моїм життям, бо кожна струна в тій гітарі є дорожча за моє життя. Це мене так неміло вразило, що відхотілося мені і торкнутися цієї гітари, але у тому моменті, я з'ясував своє прикре положення і зрозумів, що коли б я тепер відмовився від гри на гітарі, мені грозили б побої і копання ногами, чого я дуже вистерігався. Я зрозумів, що зовсім нехотючи, попав у біду і мені не залишилося нічого Іншого сказати, як: "добре". Нараз, прийшла мені до голови спасаюча думка. Я взяв гітару в руки, провів легко пальцями по струнах і заявив "бльоковому", що я не можу на ній грати, бо вона настроєна на "іспанський стрій", а я можу грати лиш на "східному строю", або як його часом звуть - "російським строю". Я додав, що перестроїти гітари я не зумію, бо то є дуже важко. Це, очевидно не було правдою, але допомогло мені позбутися зайвого клопоту, або й якогось підступу з боку "бльокового", бо і таке було дуже правдоподібне. Коли я ближче приглянувся тій гітарі, то завважив, що струни були старі і поржавілі і могли легко порватися, а тоді мене ждали немилосерні побої і знущання. Від того часу, я ніколи не згадав кому небудь, що вмію грати на гітарі.

ТОРГІВЛЯ БЕЗ ГРОШЕЙ

Людина, якій постійно грозить голодова смерть і вона всеціло намагається вижити, продумує різні способи, які допомогли б їй це мізерне життя продовжити. Одним з таких засобів була торгівля без вживання грошей. Її придумали в'язні, щоби дещо придбати і перебороти голод. За такий обмін товарами бралися звичайно ті в'язні, які ще не втратили надію на поборення всіх злиднів і знущань, і які вірили, що ще колись діждуться бути вільними. Саме ті в'язні придумали торгівлю, щоби здобути те, що в даний час було для них найбільше потрібним для вижиття. Вправді, тут не йшлося про якісь видумані речі, щось вибагливе, а тільки про просту життєву konieczність як кусок хліба, кусок маргарини, папіроси, тютюн, або шось з одягу, як сорочку, штани, черевики, светер чи якусь нагортку. Це була виміна одного безвартісного товару на такий же другий, але для в'язнів, воно мало велику вартість. Ця торгівля відбувалася у вечірню пору, після апелю, у довгому бараку де була лятрина, місце де в'язні залагоджували свої фізіологічні потреби.

Після апелю в'язні заходили до лятрини і там разом виконували два завдання. Вони, залагоджуючися, шепотом питали один другого, що йому потрібне і домовившись таким способом, робили виміну. Відважніші ходили вздовж бараку і голосно питали в'язнів: "кому папіроси, кому табака -тютюн, кому кусок хліба, маргарини, светер, сорочка ???" і тим подібне. Все те відбувалося дуже швидко, і спритно, бо часто до бараку вскакував "капо", а тоді треба було вміло проскочити крізь двері, щоби не дістати палицею, дротянкою, або каблем по плечах, по шиї, чи по голові. При тому уважати, щоб не втратити придбаного товару. В той час багато в'язнів виходили з лятрини з розбитими головами та побитими лицами і це звичайно траплялося тим, що не мали нічого спільного з виміною товарів, а прийшли до лятрини за своєю фізіологічною потребою. Ті нещасні звичайно себе менше пильнували, а в критичній хвилині, не мали досвіду як повести себе, щоб охоронитися від побоїв, а бандитам--капо, зовсім не залежало кого вони б'ють. Їм це робило велику

приємність, що кількох в'язнів пішли з порозбиваними головами, а усім другим вони нагнали доброго страху.

Товар що йшов на виміну, був звичайно "зорганізований" підчас праці, особливо у командо "Канада", але був і товар, який передавав "капо" та його помічники через своїх довірених, які міняли за побажані для них товари, як горілку, тютюн і папіроси. Вони, натомість, оферували харчеві приділи, які нечесно дістали по померлих в'язнях. Тих приділів вони набирали доволі багато, бо в ночі були часті випадки, що перетомлені в'язні вмирили, а їх подавали ще за живих, доки не доставлено їхні тіла до крематорії. На тому торзі й мені довелося "понюхати" кабля, чи палиці, але я тим не зражувався, бо більше зло було б стати з голоду "мусульманом" і піти у крематорію, чим перетерпіти кілька ударів. Проміняти на харчі було для нас найбільше корисним, бо це була для в'язня найбільш дорогоцінна річ. Торгівля такими, "зорганізованими" речами, відбувалася лиш у конц- таборі Авшвіц-Біркенав, а у жадному іншому таборі, де я перебував, таке не практикувалося, бо не було чим торгувати.

Нагромадилося стільки мерців, що не було змоги їх спалити в крематорії...
...їх спалювали на площі позаду крематорії.

СВЯТКУВАННЯ НОВОГО, 1944-го РОКУ

Святкування Нового 1944-го Року залишилося в моїй пам'яті на завжди. Це було особливе святкування, якого я більше, будучи у конц-таборі, ніколи не переживав. Того дня ранком, після відбуття апелю, я пішов до "бангоф командо". щоб почати працю при розладовуванні літаків, де я вже працював довший час. Мене, однак, приділили до іншої групи 30 в'язнів, що мали розладувати два тягарові вагони, кожний виповнений 600 міхами цементу, і зложити мішки в магазині. Ця праця не була б надто важкою для такого числа в'язнів протягом цілого дня. Однак пляни "есманів" були інші. Це був Новий Рік, який вони вже почали зустрічати попередньо" ночі, солідною п'ятикою, а сьогодні мріяли її продовжувати, щоби весело провести час. Тому вони постановили нашу працю закінчити за половину дня. Щоби добитися вчасного закінчення розладівки вагонів, біля нас появилася група п'яних "есманів" з нагайками і спеціально витренованими собаками, які справді зуміли довести нас до одчаю. День був холодний і політав сніжок, що дуже утруднювало ношення важких міхів з цементом. Грунт під ногами був слизький і легко було посовгнутися і впасти разом з тягарем, а бандити-есмани лише на те ждали. Вони кидалися на нещасливця, що впав і били його до непритомности. Якщо він не гинув на місці під ударами нагайок і покусанні собак, то зовсім певно вмирав по трьох днях. Таку запевнену смерть того дня одержали передовсім усі фізично слабші в'язні, які повалившись на землю, під вагою цементу, були добиті нагайками наглядачів і копанням важкими чобітьми, де лиш попало. Звичайно при цьому слідували вигуки і прокльони, та безуспішне намагання змусити жертву встати з землі до дальшої праці.

РОЗЛАДОВУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНИХ ШИН

На слідуєчий день після того пам'ятного Нового Року, мене призначили до одної з двох невеличких груп в'язнів, які мали виконати важку і дуже небезпечну роботу. Перша група пішла розладовувати дерев'яні "швелі" (підклад під шини), а

друга, яка була зложена з 14-ти в'язнів, до котрої і мене включили, мала виймати з вагонів важкі, залізні шини і складати на вказане місце. Це був матеріал для прокладення залізничної дороги, до новозапляненого летовища. Ця праця була небезпечна тим, що шини були дуже важкі, а в'язні були перемучені і обезсилені, а наставники вимагали поспіху, хоч не застосовували побоїв. При ношенні шин треба було, щоб усі працювали солідно і чесно, бо в противному разі, шина випадала з рук і спричиняла покалічення, ламання ніг, а навіть і смерть. При тій роботі не можна було -- як ми звали, "шварцуватися" (не вив'язуватися солідно), і вдавати, що несеш, а в дійсності, полягати на других, бо саме це спричиняло нещасливі випадки. Навіть "есмани" ставилися до тої праці більш поважно і не змушували в'язнів до бігу, як при інших роботах. Вони знали, що тут ніхто не побіжить, бо впаде придавлений шиною. Нажаль, між в'язнями були такі несовісні, що не дбали за других, а старалися лиш вдавати, що вони несуть, а насправді хотіли відхилитися від двигання. Коли я завважив, що не всі солідно прикладаються до несення, я попросив "форарбайтера", щоб розділив нас на дві групи, а тоді прилучився до робітників, яких я знав, що вони солідно працюють. "Спекулянти" пішли в другу групу. Нам носилося без великого зусилля, а "спекулянти" пригиналися, аж шина впала їм на ноги і деякі з поламаними ногами, опинилися в шпиталі, а опісля в крематорії. Тому, що багато в'язнів були покалічені, а не було ким замінити, нас відіслали до попередньої роботи, розладовувати мішки з цементом. Тут знова понеслися відомі вигуки: "льос...льос... шнель!!!", збільшилася біганина і побої втомлених в'язнів.

ПРИГОТУВАННЯ ПЛОЩІ ПІД БУДОВУ ЛЕТОВИЩА

Як затямився мені цей Новий Рік 1944, так і залишився в моїй пам'яті його перший тиждень. Місяць січень був дуже холодний, із сильними морозами і вітром, який ще гірше обнизив і так уже низьку температуру, і сильно дошкулював в'язням, вдягненим зовсім невідповідно на такі морози. Щоб при такій температурі працювати цілий день, треба було бути краще відживленим і краще одягненим, чим це було у нашому случаї. Третього дня по Новому Році, коли температура у затишку доходила до - 25 ступнів Цельсія, "есмани" висортували досить велику групу в'язнів з "бангоф командо", біля 50 люда. Я туди попав. Вигнали нас далеко за табір, на рівне, широке, заоране поле, вкрите снігом і льодом, і наказали нам його вирівняти та підготувати під будову летовища. Нам роздали звичайні лопати, хоч добре знали, що, на тому замерзлому ґрунті ми лопатами нічого не зможемо вдіяти. Відносно того летовища, то кожний з нас знав, включно з наглядачами, що воно ніколи тут не буде будуватися, що усе те лиш звичайна "брехня" (лож), а нас привели тут тільки тому, щоб ми, перебувши весь день на відкритому полі на морозі і вітрі, замерзли на смерть, бо користі з нашої роботи не було жодної. Лопатами, які нам роздали, ми лише згортали сніг, а замерзлого ґрунту й не рухали. До такої роботи нам потрібні були джагани, щоб спершу зрушити землю, а щойно тоді згортати її лопатами. "Есмани" бачили і знали, що праця зовсім не поступає до переду, що ми нічого не всилі зробити, і вони не змушували нас до більшого зусилля, та і не звертали уваги чи ми працюємо чи лиш стоїмо, а лише держали нас цілий день на нестерпнім вітрі і морозі, щоб в цей спосіб нас доконати. Більш ослаблені в'язні по двох-трьох годинах стояння, падали на землю і вже більше не

підносилися. Вечером ми несли їх до табору, хоч самі виголоднілі і перемерзлі до кістки, ледви волочили ногами. Я старався хвилинами щось робити, щоб тільки розігріти тіло, хоч ніхто й не наказував і не гонив до праці, але воно мені не велося, бо скоріше мучився і цілковито вичерпувався із сил. Під вечір температура дуже знизилася і холод немилосердно докучав. Ні "есмани", ні "капо", нічого не казали і не били тих, що лежали на землі, бо знали, що побої до нічого не доведуть. Тому дозволяли їм спокійно лежати і замерзати на льоду вкритій землі. "Есмани" ходили безперервно кругом групи, сердилися і проклинали, що через нас мерзнуть, але не зупиняли праці, а радше безділля. Якщо добре пригадую, то вже першого дня з нашої групи, замерзли 7 чи 8 в'язнів.

Так ми виходили на поле кожного дня, до кінця тижня і бездільно стояли на морозі і вітрі, бо працювати було неможливо. Думаю, що ця робота була придумана лиш на те, щоб нас в цей спосіб винищити. Я мав щастя, що як працював при ношенні міхів з цементом, "зорганізував" один такий порожній мішок і вбирав його під верхній одяг, але завжди старався, щоб ніхто не завважив, бо відобрали б, та ще й була б кара. Це я придумав уже передше і воно мені помагало не лиш проти холоду, але й охороняло від ударів палиць, каблів, чи нагайок. Вірю, що цей мішок вр'ятував мене від замороження на праці в полі, де стільки в'язнів не вижило. Також в подібний спосіб я охороняв ноги від зимна, обвиваючи черевики папером і лахами, які вдалося мені дістати. Йти до праці з обмотаними черевиками було недозволено, але там, у полі, ніхто на те не звертав уваги. В черевики я також напихав паперу, скільки можна було, і так запобіг відмороженню. Без тих, примітивних штучок, я ледви чи був би вижив.

МОЇ НЕДІЛЬНІ РОЗДУМУВАННЯ У КОНЦ-ТАБОРІ

Неділя у конц-таборі була днем вільним від праці і в той день ми мали змогу дещо відпочити та зробити щось для себе, як справити одяг, взуття, попрацювати білля, помитися і поголитися, та, як нам дозволили, написати до родини листа. Звичайно, цей лист був написаний лише в кількох реченнях, а саме: "я живий і здоровий, маю все, що мені потрібне, але пришліть пачку сухарів". Так, звичайно, кожний раз я проводив неділю, а коли все залагодив біля себе, помагав лругим в'язням при направі одягу чи взуття, які або не зміли, або не хотіли самі цього робити. За те вони давали мені щось до їжі, чи дещо, що я опісля проміняв на їжу. При таких зайняттях я мав час роздумувати над відносинами в таборі, над долею всіх в'язнів, включно з таборовою "елітою", та над умовами їхнього життя. Тоді я виразно бачив дві скрайності між в'язнями того табору. Важко було повірити, що таке в таборі можливе, хоч усі ми щоденно це оглядали власними очима і були при здорових змислах. Одні з тих в'язнів, а були ними поляки-фольксдойчі, як вони себе називали, коли б захотіли сказати правду про своє життя у Авшвіці, то мусіли б признати, що воно для них було краще чим на волі. На волі, з їхньою бандитською вдачею, вони до суспільства не підходили і не змогли б завести чесного родинного гнізда, не надавалися до чесного виконання обов'язків і солідної праці. Вони зі своєю звироднілою природою, мусіли б кривдити свого ближнього і вкінці потрапити в тюрму. Тут, у таборі, вони були панамі ситуації. Злочинна німецька влада збагнула і сподобала собі їхню садистичну вдачу, і з вдоволенням зробила їх адміністративними наставниками над іншими в'язнями, надаючи їм необмежені права і привілеї рішати, кому з в'язнів дозволять жити, а кого захотять убити. Тут вони мали

нагоду задовольнити свої садистичні пристрасті, знущатися над другими в'язнями, а особливо над українцями - як своїми ворогами, як вони завжди висловлювалися і підкреслювали, а які супроти них у тому конц-таборі були зовсім безборонні, бо таке було зарядження головної таборової німецької влади. Усякий, хоч би найменший спротив тим посіпакам, був караний смертю. Такі ж відносини і були в усіх інших конц-таборах де я бував, бо таке зарядження було видане командою Гестапо для всіх таборів. Ото ж ті "можновладці" найнижчої ранги у конц-таборовій адміністрації, мали добре відживлення, теплий одяг і взуття, не були гнані на важкі роботи, ніхто ними не гонив і не бив їх. Навпаки, вони це виконували і служили вірно німецькому Гестапо. Вправді і вони мали працю як наглядачі, але це зайняття не було до порівняння до важкої, каторжної роботи, яку виконували десятки тисяч в'язнів, які працювали у найбільш небезпечних і шкідливих для здоров'я умовах, де щоденно крім легших каліцтв, були десятки страшних, смертельних випадків. Між каліцтвом а смертельними випадками не було, вправді, жодної різниці, хіба те, що покалічений ще два-три дні мучився, заки його потягли у крематорію. До всіх негод, які в'язні переносили щоденно, як бруд, голод, холод, каторжну працю і побої, долучилися ще різні важкі недуги, які щоденно косили велику кількість в'язнів. Деколи смертність між в'язнями доходила до такого неймовірного розміру, що команда, якого завданням було забирати померлих, не встигало із своєю роботою і людські тіла лежали скрізь, на площі, під бльоками і куди лиш глянеш. Були між ними і такі, що ще чуть-чуть рухалися, та ніхто на те не зважав і забираючи, кидали їх усіх в один віз. Тоді "капо" збільшували число робітників при командо "ролвага ч.3" і ті скидали мерців позаду крематорії і там, наскладаних на стирту, палили.

Адміністрація табору журилася таким нагромадженням померлих, які довго лежали неспалені, бо грозила пошесть, яка могла не тільки масово захопити в'язнів, але і поширитися на таборових працівників.

РОМАНСИ У ТАБОРІ АБШВІЦ-БІРКЕНАВ

Хоч які страшні і незносимі були життєві обставини у конц-таборі, а все таки траплялися в'язні, які й тут думали про "романси" з жінками-в'язнями, яких тут було багато тисяч. Ці мрії - залицяння, справді, були лиш у думках і на віддаль, крізь густі звої колючого дроту, бо жіночий табір був ним відгороджений від мужеського табору і туди заходити було строго заборонено. Такі романтичні думки, властиво, снували лиш ті в'язні, що мали легку працю у харчевих магазинах і були добре відживлені і не перетомлені. Тисячам інших в'язнів, такі "романси" не були в голові, хоч усі ми в більшості були у розквіті своєї молодости, а вона, наша молодість, безповоротно пропадала під "есманськими" нагайками і гумовими палицями їхніх звироднілих вислужників-помічників. Коли тут у таборі я зачував про "романси" молодих в'язнів, хоч були вони на віддаль і лише в уяві, то це було для мене не дивне. Але коли я бачив старших віком в'язнів, які в тутешніх жахливих умовах думали про якісь залицяння, то це для мене виглядало смішним явищем, як і смішними являлися ті люди, що про таке думали. У тому пеклі на землі і в час безпереривних намагань і боротьби за кусок запліснілого хліба, чи у вдержанні себе при житті, такі, нереальні мрії і намагання нав'язати якісь "романси", були безглуздом абсурдом. Тут боротьба за кусок хліба займала стільки людських зусиль, і була набагато важливіша, чим нереальні задоволення,

за які грозили важкі побої, коли б садист переловив в'язня на спробі нав'язати розмову з будь якою жінкою, яка близько нього працювала, бо це було строго заборонене. Однак не всі придержувалися того розпорядку, за що часто підпадали під нагайку "есмана", чи кабель, або лопату "форарбайтера", та все одно, пробували і не каюлися. Пригадую історію одного такого "жениха"-в'язня, старшого вже віком, бо понад п'ятьдесятку, який, на своє нещастя дуже залюбився у гарній, молодій циганці. Залюбився він з "віддалі" і весь "романс" та любовний флірт відбувався з віддалі. Циганка перебувала в осібному секторі, який був відгорожений кільчастими дротами, де виключно держали жінок-циганок. Він, коли лиш була змога, використовував по кілька хвилин, щоб поглянути на свою вимріяну циганку, та перекинутися кількома словами, як не було в поблизу "есмана", або якогось іншого його поплентача, бо тоді кара була б запевнена. Чи та любов була обопільна, важко сказати, але я сам не раз бачив, як та циганка виходила під огорожу, коли тільки цей романтик там з'являвся. Блукаючи біля огорожі він завжди старався перекинути їй дещо, "зорганізованого" ним у магазині, де він працював. Цю передачу він робив досить спритно. Йдучи вздовж дротів, він опускав дану річ крізь штанку на землю і легко копнув її ногою так, що вона опинилася по другому боці дротів. Не зупиняючися, він йшов повільним кроком далше, а в тому часі циганка підходила з противної сторони, спритно підбирала підкинену річ, а заховавши її в глибоких морщинах своєї довгої і широкої спідниці, ставала оподалік від огорожі і ждала на його поновне зближення до дротів. Коли старичок упевнився, що ніхто за ним не слідкує, повертався назад під дроти, ставав проти циганки і з віддалі любувався її постаттю. Вона вдячно усміхалася за одержаний подарок і дякуючи, посидала йому рукою поцілунки. Усе те було виконане з великою обережністю, щоб не звернути уваги інших, чи то в'язнів, чи наставників, що часом стояли оподалік. Відходячи, він відповідними рухами просив її, щоб показала йому свої стрункі і "чудові" ноги, як він їх називав. Вона і те робила, не спротивлялася і гірко всміхаючися, підносила спідницю вище колін і показувала йому свої ноги. Думаю однак, що вона те робила тільки задля того хліба, ковбаси чи цукру, які він підкидав їй під дроти. Також, він часто передавав для своєї "вимріяної циганочки", різні харчеві продукти, через своїх добрих знайомих, які мали право заходити до жіночого табору, у зв'язку із своєю працею. За таку прислугу він їм солідно платив, бо виконання такої передачі було зв'язане з великою небезпекою, а у випадку переловлення, була строга кара. Залюблений старичок не жалувал нічого для своєї красуні і нічого не боявся, а та плятонічна любов, хоча безнадійна, безкорисна і небезпечна, не опускала його через весь той час, який ми його знали. Він часто розказував кожному, хто лиш захотів його слухати, про її надзвичайну красу, про її поставу, чудові очі і ноги, та й загалом, уся його думка і фантазія були лиш нею охоплені. Ми часто, як між нами говорилося, "мали з нього, велику потіху" і насміхалися з його наївності, бо ж їхній "романс", по суті, був зовсім безглуздий і зовсім не реальний. Більша частина його говорення про його любов до циганки, була лиш його власна фантазія і мрія. Тих видуманих романтичних оповідань я наслухався доволі, бо був час, що ми собі сусідували. Він спав на прічі, що була поблизу моєї і часто, у вечірню пору, приходилося мені слухати його оповідань, звичайно таких, що уже кількакратно повторялися. Він у своєму захопленні вже й не пам'ятав, що знова розказував ті самі, видумані ним, романтичні пригоди, при яких я остаточно засипляв. Сам він,

можна б сказати, був навіть досить бридкий, низького росту і фізично знедолений. Одну ногу мав ушкоджену і дещо коротшу за другу, тому, коли кудись спішив, то колихався і налягав, немов йшов по дорозі з частими вибоями. Це однак, не здержувало його ходити вздовж дротяної огорожі біля циганського табору і виглядати своєї "вимріяної циганочки", як він її звав. Думаю, що він, нещасний, сильно переживав і плакав, коли гестапо ліквідувало весь циганський табір і всіх, подібно як жидів, спалили в крематорії. Про це я довідався вже пізніше, коли був у конц-таборі "Ерліх", від друзів, яких привезли туди з Авшвіц-Біркенау.

ЦИГАНСЬКИЙ ТАБІР У АВШВІЦ-БІРКЕНАУ

Одна досить велика частина конц-табору у Біркенау була призначена циганам. Цей циганський табір сусідував з нашим сектором табору, але був відгороджений три метровою стіною густого, колючого дроту, з протягнутою електричною напругою у висоті 3000 вольт. Там були згуртовані цигани з різних, підкорених німцями, країн Європи, а також були і цигани з Німеччини. Їх привозили до конц-табору цілими родинами, бо німецька влада уважала, що вони були непотрібними, небажаними і шкідливими для суспільства "Нової Європи", яку Гітлер надумав будувати. Однак тому, що багато з них були німецькими горожанами, їх зразу не знищували, а обіцяли їм, що вони будуть працювати по військових фабриках а поки що, мусять жити у конц-таборі і чекати на свою чергу до виїзду на призначене місце. Так вони там жили в страшній нужді і свого призначення до праці ніколи не діждалися. У Авшвіці їх до праці не брали, а що тут даром нікого не годували, то довго їм не прийшлося ждати, щоби піти "на волю крізь комин крематорії". Скільки було всіх циганів, важко подати докладне число, але було говорено, що було їх біля 25 тисяч.

Живою залишилася лиш одна, дуже гарна, струнка циганка-красуня, яку, як було говорено, врятував один в'язень, що працював у "шрайб-штубі" і був її добрим знайомим. Усіх інших гестапівці загазували і спалили.

НАПАДИ В'ЯЗНІВ-РУСАКІВ

Хоч як безоглядно, нетолерантно і жорстоко поводитися "есмани" та їхні наглядачі з в'язнями у конц-таборі Авшвіц -Біркенау, все ж таки адміністрація дозволяла всім в'язням діставати з дому, від родини, харчеві посилки, які ми, в'язні, звали "пачки". Такі "пачки", подібно як і листи, можна було діставати не більше як два рази місячно, але деякі в'язні, особливо французи і італійці, діставали "пачки" дуже часто. Не завжди, однак, вони користали з тих посилок, бо інші, несовісні в'язні, а саме "русакі" - як ми називали москалів, нападали на них, відбирали у них "пачки" і тікали.

Найчастіші напади русаків відбувалися на французів, бо вони знали, що там не буде жодного спротиву і успіх крадіжкі був майже запевнений. Нещасний пограбований француз, лиш викрикував щось, для нас незрозумілого, і вимахував руками, але не пробував доганяти втікачів і відібрати від них свою посилку, "Русакі" оправдувалися тим, що французи і італійці мають усього доволі, бо часто дістають з дому допомогу. Ті виправдання "русаків", були безпідставні і не находили виправдання чи попертя між іншими в'язнями, бо це була приватна

власність тих, що посилки одержали, та в даному случаї, і французи і італійці були в такому самому положенні як усі інші в'язні. Вони були більше культурні і менше агресивні, а при тому й дуже безраді у критичних случаях. Може колись і траплявся випадок, що хтось інший, а не "русаки", нападав і рабував "пачку", але я про те ніколи не чув. Зате всі говорили про напади "русаків" і остерігали других перед ними.

Треба відмітити, що ті напади на "пачки" не були випадкові чи принагідні, але заздалегідь передумані і добре зорганізовані. До такого нападу звичайно забирався трьох або чотирьох "русаків". Коли француз чи італієць, одержав посилку -пачку і ніс її до себе, до бльоку, на "штубу" (місце де спав), згадана ватага бандитів-русаків, розставлялася так, що він мусів біля них пройти. Коли це було в вечірню пору, звичайно після апелю, тоді один із "шайки" (ватаги), мав завдання у відповідному моменті загасити світло, а другі в той час швидко справлялися з "пачкою". Вони виривали її власникові з рук і перекидаючи один другому, втікали і ховалися у заздалегідь означеному місці. Коли цей напад відбувався за денного світла і не було можливості вилучувати світла і робити це в темноті, тоді "русаки" застосовували іншу методу, яка була більш людяна, бо тоді і власникові щось з тієї пачки залишилося. Отож вони ставали у трійку, у відповідному місці, кудю француз чи італієць мусів проходити з одержаною посилкою і буцім то, починали голосну розмову, щось дискутуючи і при тому вимахуючи руками, щоб усі, що довкруги звернули на них увагу, а zarazом відвернули від того, що саме мало статися. Четвертий з тієї банди йшов прямо на надходячого з "пачкою". Коли вони стрінулися, він сильно вдаряв по посилці і тим несподіваним ударом вибивав її з рук власника. "Пачка" падала на долівку і усе з неї розсипалося. Тоді "русаки" переривали свою "інтересну дискусію" і чим скоріш спішили помагати збирати розсипані куски різних лакомих подарків. При так учинній допомозі, власникові мало що залишалося з оригінальної посилки, а чемний француз ще й дякував бандитам за поміч. Ті напади, як я вже зазначив, були майже виключно скеровані на французів і італійців, бо на нас, українців і на поляків, "русаки" не важилися нападати, хиба, що случилася якась виїмкова нагода. І ми, і поляки, скоро розправлялися з тими бандитами, як вони собі на те заслужили. До одного, досить поважного зудару між нами і "русаками" дійшло по кількох тижнях нашого побуту в конц-таборі Авшвіц-Біркенау. "Русакі", мабуть, хотіли переконатися, яка буде наша реакція, як вони нападуть на котрогось з наших друзів, а рівно ж, чи зможуть на нас жирувати і обкрадати нас, так, як інших в'язнів. Зудар між нами був так сильний і поважний, що у висліді, по обох сторонах було кількох здорово побитих, покалічених і покровавлених, а одного "русаків" віднесли до шпиталю і від того часу його уже ніхто не бачив. Він зовсім певно, ще того ж дня, дістав "путівку" (російське на: спрямування) у сторону крематорії. Тоді "русаки" на власній шкірі переконалися, що не виплачується нас нападати, бо ми можемо себе оборонити, а якщо зайде конечність, то і їх заатакувати. Відтоді вони на нас не нападали і не пробували відбирати хліба чи посилку-пачку, а лише заздрим оком гляділи на кожного з нас, хто одержав посилку, чи десть роздобув щось з харчів. Час до часу хтось з наших в'язнів дістав посилку, але в порівнанні до французів чи італійців, це було дуже рідко. За весь час мого перебування у конц-таборі Авшвіц-Біркенау, я одержав з дому три дуже солідні посилки, але ні разу "русаки" не пробували мене напасти, коли я ніс їх до бараку.

Одну з тих посилок я дістав на сам Свят-Вечір. По апелі, вечором, я приніс "пачку" до своєї "штуби" і почав думати, що з тим усім робити, чи ждати до завітрянного дня - Різдва Христового, чи відсвяткувати Свят-Вечір таки сейчас. Щоб уникнути зайвого клопоту і не журитися переховуванням усього, що я дістав з дому, а особливо запобігти крадіжки зі сторони "русаків", я рішив відсвяткувати таки цього вечора. Для більшої святковости, та щоб уприємнити святочний час для моїх друзів, я запросив їх до себе, щоби спільно засісти до Свят-Вечері зготовленої з усього, що було в моїй посилці. Хоч не було в нас святочного стола застеленого скатерттю із сіном на ньому, з доданими господарськими знаряддями і частинами кінської упряжі, як це робив мій батько, не було у нас в куті "дідуха" з пшеничного снопа, та все одно ми відсвяткували цей Свят-Вечір побожно і гідно. Святочний стіл в нашому случаї заступала "пріча", де я поклав усі присмаки з моєї посилки. Тоді ми всі станули біля "прічі", помолилися, побажали собі усякого добра, кращого майбутнього, а особливо кріпкого здоров'я, щоб видержати цей каторжний час і повернутися щасливо домів. Опісля ми розділили все, що було в посилці, по рівній частині на кожного, і споживаючи, пригадували і розказували собі, як ми святкували будучи ще вільними, у своєму домі. Деякі друзі старалися розвеселити нас своїми дотепами, веселими жартами та приказками. Вечір проминув скоро і дружньо, а з посилки не лишилося ні кусочка. Я мав правдиве задоволення, що ми, друзі, гідно відсвяткували навечер'я Різдва Христового і що не мусів журитися, що "русаки-паразити" можуть напасти і мене пограбувати. Одного з учасників того Свят-Вечора я стрінув, будучи вже на волі, спершу в Європі, а опісля стрічав його в Америці. Він також переїхав сюди, і спершу оселився біля Бостону, а потім переїхав до Сан Гозе, Каліфорнія. Цим моїм приятелем був др. В. Оренчук. На превеликий жаль, жодного більше з в'язнів-приятелів, учасників тодішніх святкувань, мені не довелося відшукати. В цей Свят-Вечір, "русаки", яких було в поблизу декілька, лиш час до часу зазирали заздрісними очима, мов голодні вовки, але до нас не зближалися. Вони між собою щось гуторили, думаю що там й сипалися в нашу сторону відомі російські оклепані фрази і прокльони, але ми того не чули, бо вони стояли осторонь від нашої "бенкетуючої" групи. За моєю оцінкою, яку я зробив обсервуючи "русаків" кожного дня, протягом довшого часу мого перебування разом з ними в контаборі, вони були негідні до співжиття, найгіршого роду самолюби, не відчували найменшого співчуття для слабших, чи терплячих, в поведінці дуже незгідливі і неправдомовні, і вороже наставлені до всіх інших національностей. Мене інші в'язні завжди остерігали, щоб бути з "русаками" обережним і я їх вистерігався, але й не боявся, бо почувався фізично сильним.

Подібних, але більш небезпечних "приятелів" ми мали між деякими поляками. В більшості вони були вправді поляки-фольксдойчі і хоч займали найнижчі адміністраційні місця, все одно, їхня влада була необмежена, але були і звичайні в'язні-поляки, які почувалися дещо безпечніше під крилом своїх побратимів-наглядачів і робили нам, українцям, великі пакости. Вони ще до того часу були засліплені тим велико-польським шовінізмом, який плекала польська влада підчас окупації Західньо-українських земель до Другої Світової Війни і я переконаний, що багато наших в'язнів у конц-таборах були б пережили усі страхіття таборового режиму, коли б не ті наші "брати-слов'яни". Відносно "русаків", то мушу сказати, що їх, на щастя, у таборі Авшвіц не було багато, але і та невеличка група досить утруднювала нам, і так уже нестерпне конц-табірне життя. Не було їх багато у

таборі тому, що усі цивільні росіяни втікали на схід, ще до часу, заки німці зайняли їхні терени, а військовиків, яких німці брали в полон, звичайно винищували заки прийшлося відвезти у конц-табір. У Авшвіці, як було говорено, свого часу було біля 45 тисяч воєнно-полонених і в більшості це були політруки і комісарі, що на фронті були пострахом кожного червоно-армійця. Вони гнали вояків до переду і розстрілювали кого завгодно, за власним рішенням. Вони були панами життя і смерті кожного вояка чи старшини. До тих воєнно-полонених, в'язнів табору у Авшвіці, німці примінили такі репресії, що вони, майже усі, скоро вигинули.

Я знав тільки двох з них, а це Мішу і Сашу, бо якийсь час ми працювали у тому самому командо. Вони запевняли мене, що в тому числі воєнно полонених, яких німці знищили в жорстокий спосіб у таборі Авшвіц, було багато вояків різних національностей, а не лише росіяни, політруки і комісарі. Вірю, що там було багато українців, бо більшовики забирали всіх молодих з наших земель, як узяли мене і мого молодшого брата.

Висказані мною думки, як про поляків, так і про росіян, не відзеркалюють якогось упередження чи політичної ненависти до тих народів. Це лише ствердження факту, як вони вели себе у конц-таборі, особливо супроти нас, українців.

Щоби не сказати правди, як я це зробив, я був би змушений мовчати, а всякі прихильні завваги про тих слів-в'язнів, були б лиш неправдою. "Русаки" не були для нас, українців небезпечними, бо вони не мали попертя в начальстві, як мали поляки. Вони були лише тим шкідливі, що крали де і що попало, і не пожаліли найслабшого і найбільш нещасного в'язня - товариша недолі.

"ЗОНДЕРКОМАНДО" У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

В'язні, які працювали в "зондеркомандо" (особливе командо), були призначені виключно до газування людей у газовій камері і спалювання мерців у крематорії. Газова камера була влаштована на взір великої лазні і своєю структурою нічим не відрізнялася від купальні-лазні, за виїмком, що по відкритті кранів, крізь рури йшов трійливий газ, а не вода.

Протягом трьох до п'яти хвилин усі, яких туди загнали, були загазовані на смерть. "Есмани" казали в'язням, що їх ведуть до купелі, заки вони будуть призначені до бльоків на постійне перебування.

У газівні були також водні проводи, що дійсно доставляли воду і, як говорили ті що бачили, ця вода часом скапувала, мовби крани не були добре докручені. Є здогади, що це було роблене для облуди тих, які там входили. Для відвернення усякого підозріння, щоб запобігти паніці, бо коли загнані туди люди, занюхали запах газу, попадали в божевілья, деякі кидалися об бетонні стіни, били в них головами, кровавили себе, часом й смертельно себе калічили, а опісля, з рочерепаними головами лежали на бетонній долівці, заки ще газ був включений. Різні люди, по різному сприймали страшний шок зрозуміння надходячої і неминучої смерті. Думают, що й тому вони довели туди воду, щоб змивати долівку і стіни по таких, непередбачених случаях закровавлення її, як рівнож, що б не залишилося чогось підозрілого, коли приведуть слідуочу групу смертників.

Камера була докладно ізольована, щоб не було чути тих розпачливих голосінь і криків нещасних жертв, та божевільного плачу з благаннями рятунку. Ті голосіння можна було, ще часом, почути в кінцевих хвилинах, коли останні жертви ще

заходили до середини камери, але тоді не було вже змоги завертати, бо сейчас замикалися важкі, залізні двері.

До остаточного замкнення дверей ще чути було жахливі крики загнаних туди людей, але вигуки робітників "зондеркомандо"¹, які разом з "есманами" заганяли нещасних, частинно заглушували цей плач своїх братів по крові, бо працівниками в "зондер командо" були виключно жиди. Рівночасно із закриттям дверей, водні крани виключали воду, а відкривалися газові курки, і з усіх сторін розносилося переразливе шипіння виходячого трійливого газу. В цей час, напевно, вся газівня була переповнена страшним криком і благаннями рятунку, але на зовні не було чути нічого, лиш може з найближчої віддалі, та туди нікого з в'язнів не допускали. Мимо всього, вістки про ті страхіття, божевільні крики, плач та благання рятунку, діставалися в якийсь спосіб до в'язнів та розносилися по всьому таборі і кожний добре знав, що у газівні діялося. Газування більших груп людей відбувалися дуже часто, бо великі транспорти ново-арештованих надходили один за одним. У "зондеркомандо" були zatrudнені виключно молоді і здорові жиди. Мужчин інших національностей, як твердили старші в'язні, там зовсім не було, хіба, що хтось попав там через помилку, або через якийсь припадок. Їх вибирали що дня, по кількох з кожного ново прибулого транспорту, бо завжди треба було мати деяких дюдей в запасі, до заміни, яка відбувалася що три місяці. Отож, в'язні, які попали до "зондеркомандо", працювали лиш три місяці, а опісля їх газували, але не у газовій камері, а в особливо злагоджених вантажних машинах, а потому їх спалювали, а на їхнє місце приходили другі. Чому саме, їм було визначено працювати в "зондеркомандо" лиш три місяці, я ніколи про те не довідався, але думаю, що на те була якась важлива причина.

Усі працівники "зондер командо" у конц-таборі Авшвіц жили в бльоці ч.11. Я деколи бачив їх але з дальшої віддалі, хоч їхній бльок був лиш через дорогу від мого бльоку. Бльок ч.11, був ще окремо відгороджений високим муром, так, що годі було побачити з ближчої віддалі кого будь, що там жив. До того бльоку не вільно було нікому заходити, лиш деяким вибраним, авторитетним особам, що мали на те дозвіл. В'язні, які працювали в "зондеркомандо", були бережені "есманами", як вдень, так і вночі, їм не було дозволено ні з ким стрічатися, ні розмовляти. Ця заборона була для того, щоби ніхто з посторонніх не міг довідатися, що там робилося з невинними людьми, як їх газували, як опісля спалювали у крематоріях, та, як кидали в огонь маленьких дітей, ще живих, яких навіть не хотіли газувати, чи то зі старшими членами родини, чи в осібній групі.

Ті в'язні, жиди, які працювали в "зондеркомандо", усе те бачили і добре знали методи і деталі масового ліквідування невинних людей. Тому таборова адміністрація після трьох місяців їхньої праці у тому командо, усіх їх ліквідувала, щоб не залишилися наочні свідки того неймовірного злочину. В іншому случаї, вістки про нечувані злочини у Авшвіці, могли продістатися з табору у вільний світ, що для німецького Гестапо було крайньо не бажаним, а то і дуже шкідливим. Такі вістки швидко змобілізували б опінію Заходу проти того варварства, а також, опінія всесвітнього жидівства могла негативно вплинути на й так уже, незavidну ситуацію Третього Райху на терені Європи, коли б світове жидівство було докладно поінформоване, яка доля стрінула їхніх одновірців у таборі Авшвіц-Біркенау. У той час ще ніхто у вільному світі не вірив, що німці допускаються таких страшних злочинів супроти людства.

Щоби заперечити таким вісткам, висилано листи, писані з конц-таборів, жидівськими в'язнями під диктат гестапівців до своїх рідних і знайомих, до різних країн Європи та до Америки і Канади, в яких вони описували досить сприятливі відносини у конц-таборі Авшвіц. Вони писали, що вони є разом з родиною, що всі добре почуваються, що їм було дозволено усе з собою забрати до табору і тепер мають від того велику користь, лиш що вимагають від них дещо фізичної праці, на яку вони не нарікають. Ті листи були часто висилані до зазделегідь заадресованих місцевостей уже після смерти автора листа. Цей спосіб висилання листів був дуже хитро продуманий. По перше, вони переконували читача, що в таборі не так уже зле, а по-друге, коли цей лист був висланий кілька місяців по смерті його автора, то читач листа був впевнений, що автор усе ще живе і навіть не дуже нарікає.

Тому, хоч і деколи просякали правдиві вістки про страшне, вандальське, поступовання німців з в'язнями конц-табору, про масове і щоденне газування цілих новоприбулих транспортів жидів з родинами, то ті вістки викликали сумніви і недовір'я і часто приймалися, як звичайна, анти-німецька пропаганда. Це й було головною причиною, що відповідні чинники не надто прикладали зусиль, щоби в якийсь спосіб тому запобігти і змусити німців припинити ті масові вбивства. Гестапо це добре розуміло і тому так пильно, вдень і вночі, стерегло робітників "зондеркомандо". Помимо тієї стислої контролю, старші в'язні в якісь спосіб зуміли порозуміватися з працівниками "зондеркомандо" і вістки про звірства і злочини німців над невинними людьми, ширилися поміж в'язнями табору, і продиралися поза табір, у світ. В той час я багато наслухався тих страшних оповідань про газування і масові вбивства виконувані "зондеркомандо" за наказами гестапо, але ніколи не мав нагоди, славити Бога, зблизька оглянути газівні, ні тих людей, що їх виносили по газуванні, чи спалювали в крематорії. Одиноким раз, коли я працював при "рольвазі ч.2", як ми розвозили зупу, я завважив з віддалі, як групу людей заганяли до будинку де находилася газівня і коли я, перестрашений, на це задивився, "есман" з криком спитав мене, чи хочу йти з ними (про те я вже згадував). Деякі в'язні, однак, мали нагоду перекинутися кількома словами з молодими жидами-в'язнями, які працювали в "зондеркомандо" і питали їх, чи вони знають, що їх остаточно чекає. Тоді деякі говорили, що вони знають і що їх уже давніше остерігало англійське радіо, але більшість з них у це не вірили. З Англії навіть повідомляли про деякі конкретні факти, скільки жидів було уже спалено у Авшвіці. Інші жиди, що діставали листи від рідних чи знайомих, що були передше арештовані і перевезені до конц-табору в Авшвіці, перечили тим повідомленням, доказуючи, що воно не так зле, як вістки з Англії подають. Ото ж, як говорили ті молоді в'язні-жиди, кружляли дві, противорічні собі, інформації і годі було зміркувати, кому вірити. Звичайно вірили своїм рідним і приятелям, але коли приїхали сюди, то зразу переконалися де була правда. Тоді було вже запізно, щоб якимось рятуватися. Робітники у "зондеркомандо" мали багато кращий харч, чим інші в'язні. Вони могли їсти усього досхочу, а навіть діставали горілку і пиво, як рівно ж під достатком папіросів і тютюну. Та дбайлива опіка, яку їм уділяла адміністрація, була на те, щоб держати їх у добрій фізичній кондиції, щоби вони могли скоро і справно виконувати свої обов'язки як спалювання мерців і напів-мерців, кидати дітей в огонь, чи, разом з "есманами" заганяти людей у газівню. Тут, швидкість у спалюванні людських тіл була конечна, бо нагромаджувалося стільки трупів, що грозила пошесть для всього табору, а то і довколишніх

місцевостей поза табором Звичайні, виголоднілі в'язні, ніколи не змогли б подолати тієї роботи, яку виконували добре відгодовані працівники "зондеркомандо".

Тут треба було мати силу, щоби заганяти до газівні людей які часом сильно опиралися, або швидко носити мерців і складати їх на костирі до спалення. Коли був надмір людських тіл до палення, робітники "зондеркомандо" складали їх спершу на одну купу, перекладаючи кожную верству трупів верствою дерева, так, аж до самого вершка стирти. Величина такої стирти була, приблизно, 10 квадратних метрів, а височина сягала від 6 до 7 метрів, а то і більше, залежно від кількості, нагромаджених мерців. Коли та стирта була уже викінчена, поливали її ропою і підпалювали. Тоді робітники переходили в друге місце і починали у цей же спосіб укладати другу стирту. Звичайно, заки спалилася перша стирта людських тіл, друга стирта мусіла уже бути готова до підпалення. По скінченні другої стирти, усе повторялося як з першою - поливали її ропою і запалювали. Тоді повертали до місця, де вигорів уже перший наклад, згортали і забирали попіл та рештки людських костей і починали укладати слідуєчу стирту. Так йшла ота праця "зондеркомандо"¹ цілими тижнями, місяцями, а то і роками. За деякими інформаціями і обрахунками, на цих допоміжних стиртах (бо головне спалення відбувалося у крематорії) було спалено більш чим один мільйон людей. Хоч в'язні, що працювали в "зондеркомандо" були дорбе годовані, однак ніхто з в'язнів з інших командо, не завидував їм і не хотів би бути на їхньому місці. Усі робітники "зондеркомандо" знали, що термін їхньої праці лиш 2 - 3 місяці, тоді їх замінять другі, а їм простелиться дорога " крізь комин на волю", так як було з тисячами їхніх попередників. Новоприбулі молоді люди заступлять їх, і будуть виконувати усе те, що робили їхні попередники. Будуть заганяти людей у газівню, будуть спалювати мерців та кидати дітей живцем в огонь, і все інше, що їм накажуть наглядачі. Про в'язнів того командо оповідали, що були випадки, коли вони мусіли палити своїх рідних, як батька, матір, жінку та діти і робили це без спротиву, хоч знали, що і їхньому життю не більше залишилося як два місяці. Я завжди дивувався, що такі молоді і здорові мужчини не здобулися на якийсь обдуманий і добре zorganizований спротив, бо ж вони не мали нічого до страчення, хиба, ще короткий час гіркого пониження і сорому, а вмираючи, могли взяти із собою ще кілька десятків гестапівців.

Самозрозумілим було, що звичайні в'язні з інших командо, ніяк не могли б спротивлятися і начати якийсь бунт, бо були так виголоджені, що ледви держалися на ногах. За весь час мого перебування в Авшвіці, такого спротиву ніхто не піднявся зробити, але оповідав мені мій друг, що перед самою евакуацією табору, коли уже зближались туди радянські війська, працівники "зондеркомандо" підняли бунт, саме у день, коли їх мали загазувати і спалити. Вони відмовилися увійти у вантажне авто, яке буцім то мало їх десь перевезти, а в суті справи, у ньому газували людей. Вони зазделегідь зуміли придбати якусь зброю (мабуть за золото), а решта зброї відібрали сторожі-"есманам", яких повбивали, кинули саморобну бомбу в одну з чотирьох крематорій і розвалили її, а свого "оберкапо" кинули живого в огонь. Коли справилися із сторожею у Біркенав, вирушили до головного табору Авшвіц, що був віддалений лиш кілька кілометрів.

Хтось заалярмував адміністрацію табору і проти бунтівників виступили всі резервові частини охорони і деякі військові одиниці. Повстанців окружили між

Біркенав і Авшвіцом і там, по героїській боротьбі, усіх їх повбивали. Це, як я довідався, мав бути одинокий фізичний спротив, з цілого процесу винищення жидів, а було їх там знищено, за деякими обчисленнями, біля 4 мільйони осіб.

Крім газування людей і палення мерців, працівники "зондеркомандо" мали ще деякі додаткові зайняття. Після загазування в'язнів, вони мусіли переглянути усіх мертвих і перевірити, хто мав золоті зуби. Як у кого такі були, вони мали їх виймати. Вони мусіли також обстригти всіх мерців, хто з них мав довше волосся і зберігати волосся і щойно тоді забирали тіла до крематорії. Працівники "зондеркомандо" різнилися від усіх інших в'язнів табору одягом, що був у синьо білі, з гори до долу, паски. Фізична різниця між робітниками "зондеркомандо" а звичайними в'язнями була очевидна, бо перші були добре відгодовані, кремезні і молоді, а другі більш подобали на "мусульманів" - виголоджені, вихудлі і безсилі, хоч більшість з них були ще молоді. І одним і другим кінцевий етап їхнього життя, стелився "димом крізь комин на волю".

ЖІНОЧИЙ ТАБІР У АВШВІЦ-БІРКЕНАВ

Концтабір Авшвіц-Біркенав, був відомий і тим, що крім в'язнів-мужчин, мав багато в'язнів-жінок. Точну кількість в'язнів-жінок годі подати, бо вони, подібно як і мужчини, часто були перекидані, чи то до інших конц-таборів, чи до більших промислових центрів, які домагалися здорових і безкоштовних робітників до всяких найважчих, найбільш небезпечних і шкідливих здоров'ю робіт у фабриках, куди не хотіли післати німецького робітника, хоч він міг бути вивінуваний у відповідний виряд для безпеки здоров'я. Для конц-табірних в'язнів, не-німців, начальство не давало жодного охоронного виряду, ні для мужчин, ні для жінок. Для них не було ні газмасок, ні окулярів, чи хоч би примітивних рукавиць, щоб охоронити руки. Знаю це з власного досвіду, бо коли працював під час сильних морозів при ношенні металевих тягарів, при верченню скал у тунелях, де в'язень без маски на устах не видержував довше як один місяць, чи при зварюванні заліза, де в'язні до трьох тижнів зовсім сліпли, однак, ніхто з начальства й не думав нас такими речами вивінувати. Я мав таке щастя, що мене часто переносили з роботи на роботу і те мене рятувало. В протилежному случаю, було б так, як з іншими в'язнями, що відходили у шпиталь, а опісля у крематорію. Подібно було трактовано і в'язнів-жінок. Як було говорено між в'язнями, жіночий табір начисляв 30 до 40 тисяч в'язнів. Жіночий табір, займав велику частину території конц-табору у Біркенав і був віддалений і відгороджений кільчастим дротом від мужеського табору. Заходити до жіночого табору мужчинам було строго заборонено, а навіть невільно було заговорити до жінок, коли доводилося працювати близько себе, на тій же роботі. За недодержання того наказу, строго карали. Причиною такого наказу було те, щоб затаїти вістки про відносини та життєві умовини в обох таборах. Однак, помимо усяких заборон, вістки продиралися до обох таборів, і одні і другі докладно знали про життєві відносини і про всякі надужиття таборових властей над в'язнями.

Коли я працював у картоплярні і при "рольвазі ч.2", я часто їздив із своєю "рольвагою" до жіночого табору, бо часом треба було щось туди доставити, або з відтіля забрати. Тоді я не один раз допоміг знайомим жінкам, чи дівчатам, доставивши їм захований мною хліб, ковбасу, чи маргарину. Ми мали умовлені знаки і придумане місце передачі і завжди нам вдавалося. Побуваючи у тому жіночому таборі, я мав нагоду побачити на власні очі, серед якої крайньої нужди і голоду ті жінки проживали.

До тих обставин і злиднів, у яких ми проживали, я вже привик. Це мене так не вражало, як пригноблююче ділало на мене подібне до нашого, нужденне життя жінок. Зовсім інакше сприймається чиєсь оповідання про нещастя другого, ніж як ти побачиш це горе на власні очі. До того часу я ніколи не усвідомлював собі, що ті молоді, гарні, тендітні і ніжні, та переважно інтелігентні жінки, могли б жити у такому огидному таборі, в такій крайній нужді, і весь час зносити такі наруги, зневаги і побої від своїх "капіц" (зверхників-жінок) та "форарбайтерок", які, якщо не перевищили мужчин-"капо", садистів і бандитів - наших наглядачів, то зовсім певне, у нічому їм не поступалися в своїй жорстокості. Коли я оглядав сотки разів, як били мужчин у нашому таборі, то це вже мене не разило. Я до певної міри з тим зжився та й привик до того, бо і на своїй шкірі це переносив. Нераз зимою дрож проходила моїм тілом, коли я бачив, як били когось дуже жорстоко, до неприємності, до сильного покалічення. Важко було глядіти, коли жертва вже не могла підвестися з землі і обливалася власною кров'ю. Такий вид пригноблював мене і завжди налітали думки, що це сьогодні йому, а завтра попадеться мені. Все ж я старався з тим помиритися, бо знав, куди я попав і що це не тільки мене, але й мільйон інших жде така доля.

Коли я побачив як били жінок у їхньому таборі, коли спостерігав їхній нещасний вигляд, то це було для мене щось нового, зовсім незвичного, щось потрясаючого, що сколихнуло усім моїм єством. Думаю, що мене це більше пригнітило, чим мої перші дні у конц-таборі Авшвіц, коли я вперше зрозумів свою безнадійну і невідкличну долю у тому таборі. Хоч проминуло уже стільки літ, ті почування все ще й тепер відзиваються у мені, коли часом бачу горем прибиту жінку, подібно, як на вид дуже худой людини пригадуються мені конц-табірні "мусульмани".

Принагідно, одна з жінок оповіла мені переживання жінок в перші дні побуту в таборі. Однією, з більших і наглядно безсоромних наруг над нещасними молодими, соромливими жінками, було практиковане конц-табірною адміністрацією стриження і голення жінок, та ще й фризieraми-мужчинами. Це було насильство і злочин, що важко подумати і описати. Голови тих жінок стригли машинкою, подібно як мужчин. Звичайно машинка була дуже тупа, щоб завдати їм як найбільшого болю. Голили скрізь, де лиш було волосіння, або й не було. До фризieraні жінки заходили зовсім голі. Фризieraми, звичайно, були поляки-фольксдойчі, люди найгіршого покрю, "міське шумовиння і батяри", як їх загалом звали. Вони були визуті з усяких людських почувань, встиду, чи співчуття, навіть для найбільш нещасної і пониженої людини. Ті фризieri дуже брутально відносилися до тих чесних та соромливих дівчат, що часто вміляли від встиду, а також вульгарно висловлювалися про них. Саме стриження, це була сцена тортур і знущань, що виконувалися за вказівками влади табору, обов'язково тупими приладами. Кожна жінка чи дівчина по такому стриженню і голенню відходила нервово вичерпана, в сльозах і з каплями крові, що спливали з покаліченої шкіри.

Такий вигляд нещасних і безборонних жінок вповні задовільняв садистів-фризieraів. Вони з одушевленням, на закінчення своїх подвигів, ще більше дошкулювали своїм жертвам безсоромними жартами і заввагами. Крім образливих словних наруг під час голення, жінки мусіли зносити важку зневагу свого тіла, якої допускалися фризieri-мужчини, надуживаючи привілеї свого "фаху", за підтримкою таких же, безсоромних садистів-наглядачів. За найменший спротив жінок в обороні свого тіла від рук нахабних фризieraів, наглядачі строго карали

безжалісними побоями, а фризієри ніби то оправдувалися, що так їм краще працювати і що вони можуть скорше виконати їхню працю.

Це оправдання не мало жодної підстави, але було згідне з вимогами адміністрації, яка давала фризієрам і наглядачам вільну руку в їхньому поступуванні з в'язнями обох статей, і всі їхні вибрики були не лише прийняті з одобренням, але і з повним вдоволенням. Так звані наглядачі порядку, у їхньому розумінні були на те, щоби знущатися над безборонними жінками та змусити їх погрозами і побоями до виконання всіх наказів, які давали садисти-фризієри, чи ще гірші за них, "есмани" і "капіці". При голенні долішньої частини тіла, фризієри мали досить високу лаву, уставлену здовж цілої фризієрні, на якій уставляли жінок у найвигіднійшій для себе позиції і повертали ними, як лиш захотіли. їхні накази мусіли бути виконані негайно і невідклично, бо як було згадано, всякий спротив був негайно караний, а наказ все одно мусів бути виконаний. Тому ті, що скоро зрозуміли, що проханням чи спротивом тут нічого не вдіють, лише наразяться на побої і покалічення, виконували всі накази без спротиву і так оминали постійних фізичних знущань, ушкодження здоров'я і швидкого відходу на "волю крізь комин крематорії". Тих, що ніяк не годилися з нахабністю наглядачів, а чинили спротив і попадали в гістерію, чи мліли, швидко привертати до порядку, але рівночасно, прискорювали їхній відхід до крематорії

Жінок-в'язнів у Авшвіці, подібно як і мужчин, вживали до всяких робіт, навіть важких і дуже небезпечних. Крім цього уживали їх у великій кількості до різnorodних наукових дослідів та експериментів у шпиталі та "Науковому інституті", який мав там свою лабораторію і численний склад наукових працівників. Це були досліді, які у вільному світі робилися на морських свинках, щурах, мишах та крілях.

Німецькі науковці і дослідники робили ці досліді безпосередньо на живих людях, але не німцях. Багато таких експериментів робилося для запотребування військового командування, для різних воєнних потреб. Робили також експеримент штучного запліднення, бо хотіли, як тоді говорилося між нами, створити нового німецького "іберменша" (над-чоловіка).

Тих "іберменшів" Гітлер задумав продукувати масово, і тому, як було говорено, лікарі-науковці робили інтенсивні експерименти над тим, щоб жінка родила по двоє - троє дітей зразу. Ми часто жартували, що німці мусіли придумати щось такого, щоб масово родити дітей, бо вони боялися, що до кінця війни їм уже зовсім не стане мужчин і їхня раса пропаде на протяг століть. Вони мабуть не знали, що вояки окупаційних армій, можуть радо допомогти їм у відбудові німецького "іберменша", хоч не блондина із синіми очима, а чорношкірого і з чорним закрученим волоссям. Чи воно так сталося? Побачимо, майбутність покаже. Газети подавали вістку, що у першому році після закінчення війни, в Німеччині народилося біля 50 тисяч муринят, а про білих жодної згадки не було, але думаю, що і їх не brakло, лиш не знаю, чи мали червону зірку на чолі.

Наскільки їм вдалося довести такі експерименти до успішного кінця, мені не відомо, бо це мене в той час дуже мало цікавило. Знаю, що усі ті нещасні жінки і дівчата, на яких ті досліді відбувалися, йшли "крізь комин на волю", а на їхнє місце приходили нові жертви, яким стелилася та ж сама дорога, як їхнім попередницям. В цей спосіб німецька влада виконувала два, догідні собі, діла, а саме, протягом довгих років розвивала і поглиблювала свої наукові надбання,

експериментовані на живих людях, і zarazом позбувалася невинних для себе жертв-свідків.

Ще тільки одна країна зуміла виконувати подібні дослідження в такий самий дикий спосіб, а це був Радянський Союз. Знаю, що там зуміли швидко із здорової людини зробити її божевільною і запроторити в психіатричну лікарню, звану "психушкою". По такому експерименті, відомо, що йшли інші дослідження по різних засекречених лабораторіях, вживаючи живих людей, але все те було хоронене строгою таємницею.

Про німецькі експериментальні дослідження у конц-таборах, світ, зовсім певно, був би нічого не знав, коли б німці були виграли війну. Усякі неморальні дослідження були б і надалі велися, тільки тоді для іншої мети, а саме, щоб так контролювати психіку підбитого народу, щоб німецький "іберменш" міг спокійно і безтурботно над ним панувати на довгі тисячоліття.

Життя пересічної людини іншої національності, як у німців, так і у більшовиків, було варте менше чим життя кріля, щура, чи морської свині. Німці плянували, що після виграної війни, з українців і інших народів створять собі робочу силу, знищать в них всякі національні почуття, і вони у беззастережному послушанні, підкоряться їхнім наказам.

Більшовики, під покривом комунізму, хотіли стерти з лиця землі українську націю і перетворити усіх своїх громадян на радянських людей, тобто росіян. Їхні пляни вилиняли на папері, як і укази їхніх попередників, російських царів, і ніколи не вдалося їм здійснити їхніх ганебних задумів, як це не вдалося і кровожадним німецьким нацистам.

КОНЦ-ТАБІР БРУТІК

Коли німці побачили, як американсько-англійське летунство нищило їхні фабрики і усю воєнну промисловість своїми безупинними налетами, а тим самим, відбирало всяку надію на успішне ведення дальших воєнних операцій, почали міркувати, як захоронити свої фабрики від всецілого знищення. Далі ведення війни у такій нещасливій ситуації було неможливим, а про капітуляцію нікому не вільно було й думати. Тому їхні інженери придумали побудувати додаткові фабрики в тунелях, під високими, скalistими горами, що тяглися вздовж західної німецької границі над рікою Рен (Райн). Для виконання свого плану німецька влада потребувала багато робочої сили. Праця при верченні і довбанні гранітних скель була дуже небезпечна і шкідлива для здоров'я. Щоби при тих роботах не гинули німці, вони силою вербували людей з України і інших окупованих ними країн, як рівно ж, в'язнів з різних конц-таборів. Вони мали, в жахливих обставинах, видовбувати в гранітних горах гігантні тунелі, і там вміщувати фабрики воєнної продукції, сподіючися, що там бомби їх не знищать. Ото ж усі приміщення на фабрики були роблені руками нещасних конц-табірних в'язнів і примусово привезених робітників-невільників. Вони майже всі тут масово гинули не витримуючи незносимих обставин праці, а на місце погиблих приходили нові в'язні, яких було багато по конц-таборах Третього Райху.

Будову тих тунелів і площ, чи будову фабрик у тунелях, за їхніми жахливими умовами праці, можна порівняти до будови колишньої російської царської столиці - Петербургу. Подібно як ця клята царська столиця була побудована на

костях українських козаків, так і тут, при будові тунелів і фабрик (а було їх збудовано, за деякими обчисленнями, біля 320), гинули сотки тисяч робітників, по більшості привезених з України, і в'язнів німецьких конц-таборів. Різниця була лише та, що в Росії козацькі кості ще й до сьогодні біліють у багнах довкруги Петербурга, а тут усіх, що загинули, ми власноручно зносили до табору і складали біля крематорії, де не встигали їх палити. Гинули вони масово від надмірно важкої праці, поспіху, перевтоми, а особливо від цілковитого недоживлення і браку лікарської опіки та гігієни. Саме конц-табір у Авшвіці був одним з тих що піддостатком доставляв фізично сильніших в'язнів до будови підземних фабрик-сховищ. До одного такого транспорту, що начисляв 2-тисячі в'язнів, попав і я.

З початком липня, 1944-го року мене перевезли з конц-табору Авшвіц-Біркенав до іншого конц-табору, що звався "Брутік". Це був малий табір, що був положений у високих горах, поблизу ріки Рен, недалеко від Люксембургу. Тому що табір був окружений горами, промені сходячого сонця заходили туди досить пізно, бо щойно біля десятої години ранку. Тут німці задумали видовбати великий тунель, завдовжки трьох миль, і там вмістити фабрику для виробу усякого рода аmunіції і запальників для бомб, Саме тут примістили нас усіх, дві тисячі в'язнів з Авшвіцу.

Цей табір, в порівнянні з табором Авшвіц, був під кожним оглядом дуже, а дуже бідний. Бараки були старі, з дірливими дахами, де в час дощу вода протікала до нутра бараку і заливала прічі та всю долівку. Солома на прічах була зовсім перетерта і перегнила, бо в час кожного дощу замокала, а опісля смерділа плісню і гнилизною. Крім цього, увесь табір був завошивлений і в додатку були ще блохи та блощиці в таких кількостях, що важко собі уявити. Воші і блохи мандрували свобідно по долівці коли вона була суха, а після дощу багато тої насікоми топилося і з водою спливало в рови. Думаю, що вони радше нападали одні на одних і так живилися, бо у таборових мешканців-в'язнів не було чого нассатися.

При тому приділі харчів, який ми діставали, вимучені 12-ти годинною важкою працею, доконані додатковими карними вправами по 2-3 години денно, ми були виснажені до краю. Наші м'язи з кожним днем щораз то гірше висихали, а то й зовсім зникали з браку мінімального відпочинку. З тим і кров кудись зникала, на що вказував воскової краски вигляд обличчя і усього тіла у кожного в'язня. Праця при верченні тунелів була невимовно важка і особлизо небезпечна. Кожного дня і на кожній зміні траплялися страшні випадки каліцтва і смерти. Покалічених відсиляли до шпиталю, а звідтіля, звичайно, дорога вела до крематорії. Луже рідко якийсь щасливець вернувся із шпиталю здоровим, і лише тоді, коли покалічення було легке. Перш за все, кожний знав, як лікують у тому шпиталі, та як піклуються в'язнями. Тому в'язень з легшим покаліченням старався, щоб його туди не спрямували. Коли через недогляд рана забрукалася і створилася інфекція, а в'язень дістав гарячку, його відсиляли в лікарню. Тоді уже було запізно його рятувати, а щоб він довго не мучився і не забирав даром місця, лікарі допомагали йому вмерти при помочі трійливих уколів. Часто в'язні вмирили не від покалічень, а лише з перевтоми, недоживлення та браку відпочинку. Великий, повітряний "бор" (свердл, що вертить діри у скалі), тряс в'язнем, який ним працював по 12 годин денно. Після того наглядачі зарядили ще кількагодинну карну муштру, замість кінцевого відпочинку. Дальше слідували удари палицями,

чи дротяними каблями, по голові і плечах. Навіть найсильніші цього не видержували і зразу падали, або залягали слідуючого дня при праці. Деякі в'язні, під побоями "есманів", знесилені падали на землю, і ще старалися підвестися, але тоді слідувало копання їх ногами, що наглядачі залюбки виконували.

Такий рід покарання в'язнів був практикований вислужниками у кожному таборі, де я перебував. Більшість в'язнів по таких побоях таки на місці вмирали, а тих, що змогли ще підвестися, приділювали на якийсь час до легшої праці. Це продовжило їхнє існування ще на кілька днів довше, але остаточно, таки "віддали Богу духа", а тіло відійшло у крематорію. Тих, що з землі не підносилися, відтягали на сторону, а ми повертаючи з праці до табору, мусіли забирати їх із собою.

Праця при будові тунелю виглядала ось як: ми вертіли в гранітній скалі діри, закладали туди динаміт і вибухами розбивали скали на дрібні куски. Ми накидали ті гранітні куски на спеціально до того зготовлені візки і вивозили з тунелю на призначене місце. Шалений поспіх, який від нас при тій роботі постійно вимагали, спричиняв масові нещасні випадки. Адміністрація табору не тільки хотіла як найшвидше збудувати тунель і фабрику, але zarazом бажала позбутися всіх в'язнів, щоб не залишилися живі свідки, які могли б сказати світові правду про ті страшні і нечувані в історії людства злочини і вбивства. Ці злочини, яких німці допускалися над іншими народами тільки за те, що вони не годилися з нищівною і грабіжницькою політикою Німеччини на території їхньої батьківщини. У відношенні до жидів, тільки за те, що вони були семітської раси і членами народу який Гітлер засудив на фізичне знищення, де б вони не були і де сягала його диктаторська влада.

Адміністрація кожного конц-табору рекрутувалася з німців найгіршого покрою, кримінального елементу, "вуличного шумовиння". Подібно у рядах Гестапо були переважно люди, яких місце було в тюрмі, а не на волі. В додатку, дали їм необмежену владу над життям мільйонів людей, яких вони без причини масово арештували, мучили, і вивозили у конц-табори, де наглядачами над в'язнями були їхні досконалі вислужники, поляки-фольксдойчі. Усі вони оправдували своє нелюдське поступування з в'язнями і намагання їхнього фізичного знищення тим, що в'язні являлися докорінними ворогами Великонімеччини. Крім того "Фюрер" заявив, що всі вороги мусять бути стерті з лиця землі, але спершу треба їх використати як робочу силу, щоби заощадити німців від важких і небезпечних робіт, а які мали сповняти роллю наглядачів над новітніми невільниками.

Такої важкої праці як при повітряних "борах", важко уявити. Це була машина, яка страшним гуком прямо глушила людину, а невинне трясення доводило до божевілля. Коли я вертався до табору після 12 годин праці при "борі", то ще довгий час не міг опанувати трясення усього тіла. При тій роботі в'язні спершу глухли, а незабаром гинули, як мухи осінню, після приморозку. Одиноким щастям було те, що при будові тунелю були інші роботи і нас часто кидали з одної на другу, що давало нам деяку передишку і можливість підкріпитися. До цього, думаю, треба було мати щастя і Божу опіку.

Найбільш дошкульним при кожній праці, навіть як вона не була важка, був шалений і безнастанний поспіх, який швидко вичерпував наші сили. Усі в'язні годилися з моєю опінією, що той поспіх в роботі дуже нам шкодив і нас, практично, добивав. Я не боявся важкої роботи, якщо не вимагали від мене надмірного поспіху, але коли почали мною ганяти, то часом боявся чи зможу видержати.

Перші дві-три години праці кожного ранку, я видержував зовсім добре та й не мусів відпочивати, хоч би і при найтяжчій роботі. Згодом починали мліти руки і трястися ноги, і я мав вражіння, що ось-ось упаду. Тільки страх перед жорстоким побиттям, а то й каліцтвом, держав мене на ногах і додавав сили. Зимою, коли я мав на собі більше одягу, а під ним ще підложені паперові мішки від цементу, тоді я був радше згідний дістати дві палиці чи нагайки по плечах, але все таки здержатися від поспіху і кілька хвилин відпочити, заки "капо", чи "форарбайтер, прискочив до мене з криком та побоями. Цей короткий відпочинок давав мені видержати до кінця робочого дня. Гірше було, коли "капо" підбігав і копав мене ногами, бо тоді була небезпека, що він міг мені щось пошкодити. Звичайно я дуже того вистерігався, хоч не все вдавалося і я затямив це з власного гіркого досвіду. Таке копання в'язня було для нього найбільш небезпечне, і звичайно кінчилося його смертю. Копання завжди залишало поважні наслідки ушкодження поодиноких органів у людини і заломлювало в'язня психічно. Коли він зрозумів, що є тілесно ушкоджений, то й сам бажав умирати, щоб закінчити нестерпимі муки і вкоротити біль, голод і невгаваючі побої наглядачів.

Деякі в'язні, які потерпіли поважні тілесні пошкодження від побоїв, чи нещасних випадків під час праці, самі захотіли йти до шпиталю, хоч добре знали, що відтіля не було надії вийти здоровим, а слідуючою зупинкою була крематорія. Це, менше-більше рівнялося з самогубством, лише підхід і психічне наставлення до нього було інше. Той, що кидався на електричні дроти, вже був твердо рішений вмерти і знав що заки туди дійде, його зовсім певно застрілять сторожі. Цей, що йшов до шпиталю, то в ньому завжди ще була маленька надія, що може так зле не буде, може він натрапить в шпиталі на добру людину - лікаря, чи обслугу - що займеться ним і допоможе йому видужати та повернутися до здоров'я. В дійсності, це була лише мрія, бо у тих шпиталях такі людяні лікарі дуже рідко траплялися, хіба, як там працював якийсь чужинець, а не німець. На шпитальну обслугу важко було надіятися, бо вони робили за наказами. Якщо наказали їм дати в'язневі укол, вони його давали, не знаючи, чи воно хворому для виздоровлення, чи, щоб прискорити його відхід до крематорії і звільнити місце слідуючому нещасникові.

Одного разу мене приділили працювати помічником для електричного споювача (зварювач-"велдер") заліза, людини цивільної - не в'язня. Праця не була важка, але дуже шкідлива на очі і звичайно кожний споювач мав спеціальні темні окуляри, які хоронять очі перед надмірно ясным світлом електричної іскри. Без такої охорони доводилося швидко тратити зір. Споювачі-велдери мали потрібні окуляри, а в'язням, які біля них працювали і у всьому їм допомагали, ніхто й не думав таких дати. Були випадки, що в'язні, які були довше на тій праці, зовсім сліпли. Тоді їх відводили до іншої праці, а їхнє місце забирали другі. Осліплі не довго мучилися, бо "капо", чи "форарбайтери" зовсім на те не зважали, чи їм було важко виконувати працю на рівні з другими. Їхній садизм і в тому случаї находив насолоду. Вони зовсім не співчували нещасним, били їх, гонили ними, як і другими, і доводили їх до цілковитого фізичного вичерпання і каліцтва. Звичайно, слідуючого дня після апелю, їх відсиляли до шпиталю, до лічення, а там уже знали, що з ними мають робити, як їх лічити, щоб не було більше з ними клопоту. Думаю, що й мене така доля ждала, бо там ніяк не зміг би охоронити зору, коли б я був довше залишився на тій роботі, але Бог дав, що мене перекинули на іншу працю і

так врятували мені мій зір і моє життя. Як помічник споювача-велдера я працював коротко і дуже вистерігався звертати мій зір прямо на ясне світло полум'я, все таки мої очі зазнали тимчасового пошкодження, яке після деякого часу уступило, так, що я почав зовсім добре бачити і перестав відчувати болі.

При будові тунелю і конструкції фабрики, ми працювали на дві зміни, кожна по 12 годин на добу. Мені припало працювати на нічній зміні. Коли ми приходили з праці, нам часто не дозволяли зразу йти спати, а виганяли нас на карний спорт, який забирав 2-3 години часу і при тому наш "бльоковий" та "штубовий" заповідали і грозили нам, що всіх нас тут "викінчать"!!!. Це нам нагадувало, як нас карали у Авшвіці за якусь провину, а тут це водилося без ніякої нашої провини, лише для задоволення садизму наглядачів, які з замилюванням бавилися нашими терпіннями.

Карний спорт переводили садисти в цей спосіб, що виганяли нас на площу, яка була вкрита дрібними камінцями і там ганяли нами мов собаками, а самі ходили поміж нами і били куди попало, по плечах, по шиї і по головах. Опісля ми мусіли скакати жабки, плазувати на ліктях і колінах, качатися по камінню, бігати, лягати і вставати, і так воно тягнулося, що здавалося ніколи тому не буде кінця. Коли ж наші гонителі-бандити остаточно задовільнилися нашими муками і побачили, що ми сильно впріли, тоді казали нам роздягатися і йти під ледяно-холодний гірський душ. По такій зимній купелі, завжди кількох в'язнів прощалися з життям.

Крім того часті кари і побої стрічали нас за придумані недотягнення, як приміром, за незадовільно застелені прічі. Деякі в'язні не могли більше терпіти таких нелюдських відносин і рішали втікати з табору. Такі втечі ніколи не вдавалися, а зловлених спершу немилосердно били, а опісля "з парадом" вішали, а ми мусіли всі стояти "струнко" і глядіти на переведення езекуції. Тут такі "паради" відбувалися досить часто. Пригадую, як одного разу вішали дванадцять в'язнів, і кожного з особливою церемонією, так, що заки повісили останнього, прийшов час йти до праці, без хвилини кінцевого відпочинку.

Іншим разом вішали сімох в'язнів, а опісля чотирьох, а по одному чи по двох, то досить часто. Дуже багато відпочинкового часу пропадало нам через "мусульманів", що після праці не поверталися до табору, а ховалися в тунелі, між пачками і там ждали на свою смерть. Поки їх наглядачі не найшли, нам не дозволяли вийти з тунелю, а друга зміна, що приходила на наше місце, не могла увійти до тунелю. Коли вкінці, "капо" найшов такого "мусульмана", він бив його, доки цей не "віддав Богу душу", тоді притягав його до нас, щоб при відчислюванні усе годилося, а опісля ми забирали його із собою до табору. Та це не відстрашувало інших від спроби заховатися і, або вмерти на місці, або, хай би їм "капо" поміг "розпрощатися з цим світом". Коли людина є виснажена до крайности, вона стає зовсім обоятною до свого оточення І самотнім їй бажанням є десь заховатися щоб її не ганяли, не били, і щоб вона могла дещо спочити заки прийдеться їй вмирати, подібно, як голодний мріє ще раз перед смертю наїстися. Знаю це з власних переживань, бо часто мріяв про одне і про друге.

Праця при будові тунелю і фабрики, була однією з найважчих каторжних зусиль, яку ми - в'язні конц-таборів - виконували, бо майже все ми робили голіруч, без належного приладдя і без охоронного одягу. Подібно я мав нагоду оглядати у фільмах з давніх Фараонських часів, чи часів Нерона.

Вимір тунелю, який ми провечували, був на 20 метрів широкий, 20 метрів

високий і біля трьох кілометрів довжини Таку, гігантну масу скали, провертати, розсадити вибухівка ми, полупати на дрібні куски і вивезти візками поза тунель було, для виморених голодом в'язнів, понад міру. Це була справжня каторга! Та на тому не кінчалося, бо коли ми заключили працю над спорядженням тунелю, вирівняли стіни і долівку, нам наказали довбати додаткові заглиблення на 3/4 x 1/3 метра широкі і 1/4 метра глибокі, для прокладення залізних траверзів. Це робилося великим, сталевим "майзлем" (долото) і важким молотом. Таких заглиблень ми видовбували дуже багато. Коли ж, після такого, цілонічного зусилля, замість кінцевого відпочинку, "капи" казали нам ганяти у ними придуманому карному спорті і не дозволили щобудь з'їсти, то зовсім природно, що люди мусіли численно вмирати, як від якоїсь пошесті.

Перший тунель ми побудували протягом трьох місяців. У тому часі, від надмірно важкої праці і незносивого поспіху та браку відживлення, з понад двох тисяч залишилося нас живими, докладно 146 в'язнів, а всі інші фізично чи ментально не витримали, а їхні тіла, як звичайно, забрало "зондер командо" у крематорію, яка тут також працювала солідно і бездоганно. На місце загиблих привезли нових в'язнів-каторжників, щоб продовжати діло, яке ніколи не кінчалося.

Коли я побачив, що при такій важкій праці і при такому відживленню, я тут довго не витриму, я почав промишляти і видумувати різні, допоміжні заходи. Я змркував, що і з найгіршої біди можна видобутися, якщо хитро "вживати свою голову". Мій новий задум полягав у тому, що я час до часу віддавав свою останню порцію маргарини чи "кінської ковбаси" "штубовому", а він, коли нас били, мене дещо поминав, а коли й вдарив, то без питомого замаху і притиску. Я мав ще один спосіб, щоб його підкупити, а саме, час до часу я діставав дещо тютюну від цивільного німця, з яким я працював. Цей німець підчас праці був моїм зверхником, а тим самим був паном мого життя і смерті. Хоч він знав, що я не курю, давав мені тютюн, бо знав, що цей дарунок може мені пригодитися у важких хвилинах. І дійсно, так воно було. Тим тютюном я з'єднав собі "штубового", який був дуже "важливою особистістю" в конц-таборі. Штубовий почав мені довіряти і давав мені різні речі, як черевики, светери, пояси та інше, щоб я у того цивільного німця вимінював на харчеві продукти. Більшу частину тих роздобутих харчів, я віддавав "штубовому", але й мені дещо з того залишалося. З цього "гандлю" (торгівлі), ми всі три були задоволені, а особливо я, бо це держало мене при житті. Правда, це було ходження по "тонкому леді", бо коли б "есмани" мене переловили, то я міг заплатити своїм життям. Однак я був у такому скрутному положенні, що для мене не було вибору. Не промишляючи, я був засуджений на певну загибель, а торгуючи, все таки була можливість, що не вловлять мене і я виживу. Отож, я вибрав цю другу можливість, став промишляти, "гандлювати" і ризикувати життям, рівночасно, рятуватися від неминучої загибелі. Щастя мені сприяло. За весь час, коли я був у тому конц-таборі, ніхто мене не вловив і я остався живим, бо не зійшов на "мусульмана" та мав настільки сили, щоби витримати на цій, каторжній праці.

Цей, німець-цивіль, старший, шістдесятилітній, був добре фізично збудований і носив виплекані, довгі, дещо рудаві вуси. З першого погляду я замітив, що він якийсь інший від других зверхників в час праці, якого, до того часу, я між німцями не стрічав, хоч по правді, я й небагато їх бачив. Я не помилився. Він справді виявився людиною з добрим серцем і виrozumінням. Він співчував

нешасним в'язням і глядів на них із жалем, як на нещасних, запроторених мучеників, а не як на ворогів, які повинні бути знищені.

Ті німці, що я їх бачив, коли ще був на волі, в більшості це були ненажери, завжди голодні і ласі на їду і грабунок. Ті, яких я пізнав у конц-таборі, були садисти, бандити ментально звихнені виродки. Таку саму опінію мали про німців усі мої друзі, з якими я часто про це дискутував, вони поділяли мій погляд. Тямлю, ще будучи на волі, спостерігаючи поведінку німців, ми до них примінили нашу пословицю: "голодний, як вовк", але опісля я переконався що та пословиця була б більш влучно звучала: "голодний, як ненажерливий і захланний німак". Вони й війну розпочали тому, що захотіли загарбати добро цілої Європи, а Україна була для них найбільш приваблива, бо там їх манив білий, пшеничний хліб, м'ясо, яйця, солонина і масло. Всі вони, будучи в Україні, як перші слова української мови, засвоїли собі: "кура" (курка), "яйка" (яйця) та "масльо" (масло). Де тільки вони прийшли це були їхні перші вивчені слова, це була їхня мрія, їхній ідеал. Коли вони вступили на землі Західної України, уже тоді бачили всю Україну, як свою колонію і то не на століття, але на тисячоліття. Кури, яйця, масло забирали в українського селянина, де лиш трапилася нагода, хоч той селянин, уже й так був передше пограбований більшовиками, та й ледве сам міг прожити і вижити родину. Та цим німці не переймалися і брали останнє. Такі дрібні рабунки робили нижчі шари німецького суспільства, як прості вояки чи нижчі урядовці. Верхівка і уряд вели рабунки широкого закрою. Вони грабили і вивозили до Німеччини все, що представляло собою якусь цінність, як залізо, мідь, і іншого роду метали, історичні пам'ятки, образи, скульптуру, церковні дзвони, дерево на матеріал, а не забували вивозити і український чорнозем. Все те везли товаровими поїздами, днями і ночами, щоб якнайшвидше усе те награбоване довести до Німеччини. Все те я оглядав щоденно ще на волі, бо в моєму селі була залізнична станція, де безпереривно навантажували довжезні (по 50-60 вагонів) товарні поїзди загарбаним українським майном, яке привозили з-над Дністра, з Поділля, а також з моїх околиць, з Покуття. Те все я оглядав крізь вікно моєї кімнати в будинку пошти, де я працював. Подібні місцевості, де на залізничних станціях наладовували поїзди всяким майном і цінностями, як було усім відомо, були розкинені по всій території України. Ці поїзди безпереривно прямували на захід, з награбованим добром, до захланної Німеччини. Подібне діялося, як я довідався уже будучи в конц-таборі, і в других країнах Європи, де лиш ступив чобіт німецького вояка та де запанувало німецьке насильство.

Вершком німецького грабунку було те, що крім матеріальних цінностей і земних викопалин, вони ще змушували населення давати живу робочу силу - безплатних робітників, новітніх невільників, яких примусово вивозили як "контингент". Вони згори повідомляли кожную громаду, скільки робітників вона обов'язково мусить доставити. І їхали довжезні поїзди, кожний по 50-60 вагонів, один за одним, як у день так і ніччю до Німеччини. Так вони їхали не тижнями чи місяцями, а цілими роками, а в тих товарних вагонах, сотки тисяч молодих людей, сам цвіт української молоді, краса і будучність свого народу - хлопці і дівчата. На них ждала в Німеччині найважча робота, бо це - для німців були обоятні люди, "Остарбайтери" (робітники із східної Європи), а вартісними вони були лише як робітники-невільники. Ті "Остарбайтери" звичайно працювали в копальнях, сталеварнях, в хемічних фабриках та по сільських господарствах, як помічна сила у

"баверів" (селян-господарів). Цим останнім було ще не найгірше, бо не голодували, зате працювати мусіли дуже важко і багато годин денно, від світанку до пізньої ночі. Щоб громади на території України виконували німецькі накази і визначили відповідне число молоді - "контингенту" до праці в Німеччині, Гестапо за допомогою поліції робили "облави" (окруження) по містах і селах, і в той спосіб виловлювали молодих людей. Вони часто ловили хлопців і дівчат по вулицях і дорогах, а навіть заходили до церков і там їх виловлювали. Часом бувало, дорогою, чи міською вулицею, їхало вантажне поліційне авто, а коли побачили прохожу молоду людину, задержували машину, вискакували і забирали її з собою. Такі "полювання" на молодих людей відбувалися по всіх містах і селах України. Коли вони уже заповнили вантажне авто вловленими, тоді везли їх на залізничну станцію і запихали ними товарні вагони. Від того виїзду до Німеччини міг звільнитися тільки той, що мав виказку праці, коли він, чи вона, працювали для важливого для німців уряду, чи якогось воєнного підприємства...

Цей старший, вусатий німець, про якого я уже дещо розказав, своєю поставою і своїми вусами завжди нагадував мені мого батька, якого я любив над життя. Мій батько був надзвичайно добрий і лагідний для нас, дітей і старався дати нам, що тільки було в його спроможності, а саме відповідну освіту, фах-ремесло, та солідну підготову до життя. Своїм добрим приміром він намагався виховати нас на чесних і примірних громадян нашої батьківщини - України. Сам він був чесною і характерною людиною, а при тому щирим патріотом свого, українського, народу. Він ніколи не жалувал ні труду ні грошей на громадські цілі. Був дуже активний в часі кожних виборів та всяких здвигів і маніфестацій, що відбувалися в Коломиї чи у Станиславові, а навіть у Львові. Любив співати і знав багато українських народних і патріотичних пісень. Його найбільш улюбленими піснями, були: "Гей, у лузі червона калина" і "Не пора, не пора". Він любив музику, хоч сам грав тільки на сопілці, але грав дуже гарно і з чуттям, якого цей інструмент вимагав Сопілка, це народний інструмент, споряджений з дерева, дуже поширений на Гуцульщині, але і на Покутті можна булс часто почути гру на сопілці, особливо, як один з інструментів селянської народної оркестри, побіч скрипки, цимбалів . бубна. На сопілці гарно виходили сумні, тужливі мелодії хоч добрі музики і веселої вміли заграти. Ще малим хлопцем я не раз вслухувався, як у теплі, літні, місячні ночі, нісся селом голос батькової сопілки.

Мій батько дуже не любив "москалів" і тих, що за кусок "гнилої ковбаси", підчас виборів віддавали свої голоси на урядову листу за вказівками окупанта українського народу Мої родичі, батько і мати, були дуже працюючі і ощадні, а при тому батько був дуже розсудний і опанований, і ніколи не падав на дусі, коли сталося якесь нещастя, чи заскочила його якась погана вістка. Пригадую собі випадок, як у нас, в хаті, згоріла досить велика сума грошей, за які мій батько мав купити 25 моргів доброго, орного поля. В той час батько був в місті і коли приїхав додому, мама, з плачем і в розпуці, кинулася до батька, щоб сповістити про те велике нещастя. Батько ні на хвилину не дав пізнати по собі якогось зворушення, хоч ця вістка, зовсім певно, сильно його торкнула, але, зовсім спокійно, сказав: "згоріли, то згоріли, того не завернеш. Будемо обоє знова працювати і старатися, і ще нам Бог допоможе". І дісно, коли за кілька років відбувалася "парцеляція великого, панського маєтку, батько закупив кусок поля і лісу, та ще й у дуже догідному місці, над річкою і близько битого шляху, загально званого: "цісарською

дорогою".

Коли я працював із згаданим, вусатим німцем, я завжди старався, коли лиш склалася нагода, нав'язати з ним розмову. Він з кожним днем все більше і більше розговорювався, а я, користаючи з того, оповідав йому різні пригоди з мого життя. Коли я зміркував, що перед ним можна відкритися з деякими моїми думками, то я йому вияснив, що я був зовсім невинним, коли мене арештували і завезли у конц-табір. Що, у нічому мене не звинуватили і не сказали ні мені, ні моїм родичам, за що мене арештовано і ув'язнено, а просто взяли так, на злостний донос. Я йому сказав, що тепер мушу без причини терпіти і каратися по конц-таборах, доки не прийдеться загинути. Я розказував йому, що від першої хвилини, коли я його побачив, він видався мені дуже схожим на мого батька, котрого я дуже любив, а котрого арештували разом зі мною. Опісля нас розділили, заки кинули у в'язницю. Я оповів йому, як гестапівці не дозволили нам попрощатися з моєю мамою, а коли мене і батька розділили, то також не дозволили до себе зблизитися і сказати останні слова прощання. Він уважно слухав мого оповідання, але не сказав ні словечка. Однак ця наша розмова мала на нього деякий вплив, бо від того часу він перестав мене підганяти при праці і був до мене більш толерантний. Він часом навіть дозволив мені відпочати, що для мене було дуже важливим і корисним.

Щоби не "впадало в око" і не збудило підозріння, що старий німець добре відноситься до мене і дозволяє мені часто спочити, він мені підказав, щоб я йшов залагодити свої фізіологічні потреби, а сам ставав, щоб мене пильнувати. Ми виходили з тунелю і йшли на поблизуке поле, яке прилягало до гори, в якій ми довбали тунель. На тому полі росла бруква, якою годували худобу. Я, чи то залагоджувався, чи лиш вдавав, що залагоджуюся, але мав змогу відпочити на свіжому воздуху і заразом обережно вимикав для себе одну чи навіть дві брукви, ховав під одяг і вертаючись до тунелю, забирав їх із собою. Німець глядів чи хтось не надходить, бо він зовсім певно догадувався, що я роблю. Опісля, коли не трапилася нагода з'їсти брукву підчас праці, я старався перенести її до табору, і тут ділився зі своїми друзями. Цих кілька хвилин відпочинку і ця свіжа, здорова і солодка бруква, було надзвичайно помічним для мого здоров'я, а смакувала вона, як щось найкраще що я їв у моєму житті. Думаю, що та бруква мала незвичайну відживчу вартість, бо я швидко повертав до сил і прибував на вазі. Мені пощастило досить довго працювати для того німця, а за той час він мені дуже в дечому допоміг.

Одного разу, мені припало весь день працювати до колін у воді, а це вже була пізня, зимна осінь і я перестудився. Другого дня мене вхопила гарячка і я почав сильно кашляти. Так я мучився весь слідуєчий день. Третього дня не покращало, гарячка не уступала, і я не переставав кашляти. Вкінці я вже кашляв кров'ю, а помочі годі було сподіватися. Мене турбувала настирлива думка, що приходить мій кінець, що уже прийдеться марно пропасти, попрощатися зі світом. Я ніяк не міг йти до праці, бо гарячка разом з невгавачим кашлем зовсім мене вичерпали з сил, а залишитися в бараку як хворий, вимагало негайно йти до лікарні. Це означало піти туди, з відкіль ніхто вже не вертається. З лікарні дорога вела до крематорії і "димом крізь комин на волю". І дійсно я вже не бачив жодного порятунку. Я був свідомий свого безвихідного положення, але заразом був безпорадний і лише залишилося мені молитися і просити Бога, щоб якось допоміг мені, щоб

не дав загинути. Бог мене вислухав : допоміг мені, бо ось, нечайно, зайшов до мене той старий німець-цивіль і приніс мені якийсь дуже добрий лік, що дуже швидко поставив мене на ноги. Гарячка відійшла і кашель перестав мене мучити, а на слідуючий день, я почувався зовсім краще. Третього дня я вже міг продовжати свій "гандель" разом з німцем і ми були приятелями решту часу мого перебування у тому нещасному таборі Брутік. Тут я мушу признати, що цей табір, Брутік, я пережив тільки завдяки тому, цивільному німцеві. Два дні перед тим як мене, і багато інших в'язнів мали перевезти до табору "Дора" старий цивільний німець уже знав про це і тоді ми розговорилися дещо більше як звичайно. В нашій розмові, не знаю чому, він признався мені, що він не є повнокровним німцем, а лише виріс, і все своє життя прожив між німцями, спершу в Австрії, а згодом у Німеччині. До Австрії приїхав з родичами малим, 11-ти літнім хлопцем. Походили вони з Галичини, із села Вербіж біля Коломиї. Його родичі були українці, як він оповідав, і він сам почувався українцем, хоч за всі ті довгі літа, відколи родичі помирали, він ніколи не чув більше української мови і тому зовсім її забув. Одне, що залишилося в його пам'яті, це молитва, яку він часом відмовляв. В Австрії його родичі жили на передмісті Відня і там працювали. Коли йому було 15 років, помер його батько. Щоб допомогти матері він дістався на працю при залізниці. Два роки по смерті батька, померла його мати і він залишився лиш один, маючи 17 років. Тоді він почав сам за себе промишляти. Довший час він жив у тому ж помешканні, де передше жили родичі і працював на своїй роботі. При війську він ніколи не служив, бо потребували його там, де він працював. Тому в час Першої Світової Війни, він увесь час працював при залізниці. На 26-му році життя оженився з німкою, якої родичі жили в корінній Німеччині, в тій околиці, де він живе й тепер, і мали велику господарку. По кількох роках перебування в Австрії, вони переїхали до її родичів, до Німеччини і помагали у веденні господарства. Після смерті родичів перебрали господарювання на себе. Їхніх синів жінка виховала в німецькому дусі, і він теж прийняв німецьке горожанство і змінив своє ім'я і прізвище, з Івана Берези на Йоган Бірке. На кінець він шепнув мені, що помимо всіх тих змін, він серцем і душею залишився українцем, хоч про те ніхто не знає.

Тоді стало мені ясно, чому він так добре відносився до мене і навіть врятував мене від неминучої смерті, коли обдарував мене тим лікарством, яке врятувало мені життя, хоч я й не звертався до нього за поміччю. Я був дуже, дуже зворушений і врадуваний, що відкрив свого сусіда, українця, серед безоглядних і ненависних для мене, німців. А в дійсності, він був моїм сусідом, бо Вербіж, де він народився, був віддалений від мого села, Добровідки лиш дванадцять кілометрів. Я щиро дякував Богові, що дозволив мені стрінути такого доброго чоловіка, що був моїм наставником при праці, який не тільки не знущався над мною, а ще й врятував мене, коли я був у смертельній небезпеці.

Цей німець-українець, сказав мені, що він дуже тішиться, що зміг допомогти своїй людині і саме такій, котра цю поміч конечно потребувала але, zarazом додав, що він мусить бути дуже обережний, бо довкруги є злі люди. Я потакнув йому кивком голови і не переставав працювати. По кількох хвилинах він знова відізався і продовжав своє оповідання, що тепер, на старі літа, він знова залишився самотнім, бо оба його сини були вбитими. Старший син згинув в часі окупації Франції, а молодший впав в бою проти більшовиків на східному фронті, десть біля

Сталінграду. Жінка з туги за синами померла півтора року тому. Я помітив, що коли він те все розказував, він дуже хвилювався, але я не міг знайти слів, щоб його потішити. По хвилині, щоби лише щось сказати, я заявив, що він щасливий, що ще сам живий і здоровий, бо таких нещасть тепер мільйони по цілому світі, а всьому винна війна. Це його не дуже переконало і не піднесло на душі. Він якийсь час мовчав і завзято працював, а опісля знов відізався, і сказав, що може тим малим вчинком супроти мене, хоч в деякій мірі направить перед Богом ту кривду, яку він зробив тим, що його син пішов воювати на Україну і там напевно допустився надужиття і злочинів супроти рідного йому по крові, місцевого населення, як це робили німецькі вояки. По правді, син воював проти більшовиків, але не за визволення України, а для нового, на тисячоліття запланованого поневолення її німцями.

Мені хотілося потішити його в якийсь спосіб, та я не міг знайти відповідних слів. Вкінці сказав, що на мою думку, він нічим не провинився супроти українського народу тим, що його син пішов там воювати, бо батька ніхто не питає коли забирають сина в армію. По друге, син воював проти московських більшовиків, які є смертельним ворогом України, а чи допускався його син злочинів проти українського населення, про це він нічого певного не знає, лише догадується. Якщо є якась його провина в тому, то це те, що не зумів своїм синам вщепити того, щоби вони шанували нарід, з якого походив їхній батько. Він задумався і знова вмовк і решта часу при праці проминула нам на мовчанці. Слідуючого дня ми працювали разом і він постійно старався мені в дечому допомогти, але у таку розмову, як попереднього дня, ми більше не заходили. Одного дня, перед закінченням праці, він сказав мені, що на слідуючий день багато в'язнів, і я між ними, будуть перевезені до іншого табору. Він рівно ж заявив, що йому дуже жалко, що ми розстаємося і може ніколи вже себе не побачимо. Він також хотів себе виправдати перед мною, що він не має ні можливостей, ні жодного впливу, щоб мені якось допомогти, щоб я щасливо переборов, вижив, та діждався кінця війни, який уже недалеко.

Відходячи, я сказав, що до часу, доки я його пізнав, я ніколи не повірив би, щоби в конц-таборі, знайшовся німець, який мав таке добре серце і людські почуття, у відношенні до мене - до в'язня і чужинця, як він це виказав. Тепер я переконався, що я дуже помилявся. Так ми розійшлися...

Вістку, що нас перевозять до іншого табору, я відчув, як прямий удар гумової палиці по голові. Мене це дуже пригнобило, бо я знова йшов у невідоме, де нічого доброго не міг сподіватися, а все, що мене стріне в майбутньому, буде гірше, як звичайно буває на нових місцях. Та вибору нам не було і ніхто не питав нас, чи хочемо йти в новий табір, чи ні. Ось, і моя радість, що я відкрив в особі німця свого сусіда з рідних сторін, та ще й українця, тривала дуже коротко, бо лише два дні. Слідуючого дня німці перевезли мене і багатьох інших в'язнів, до конц-табору "Дора", а мій приятель і неоцінений для мене опікун, Йоган, залишився у конц-таборі Брутік.

КОНЦ-ТАБІР "ДОРА"

По закінченні будови гігантного тунелю-печери у таборі Брутік, нас - горстку оставших ще живими - перевезли до конц-табору Дора. Тут я стрінув свого

приятеля з Авшвіцу, з яким ми спали на одній прічі, і який не тільки що щиро мене привітав, але дуже багато мені допоміг у тому таборі. Він був у конц-таборі Дора найнижчим помічником адміністрації, а саме "штубовим", але був чесний і людяний, і завжди хотів віддячитися мені за прислуги у конц-таборі Авшвіц. Думаю, що так захотіло Боже Провидіння, бо саме в тому таборі я дуже потребував помочі, а особливо у перших днях і тижнях мого перебування. Я вірив в те, що Бог подвійно нагороджує за кожне добре діло, зроблене для свого ближнього. Важко мені вгадати, чи без помочі того згаданого знайомого я пережив би ті важкі початкові тижні у тому, новому для мене, таборі. Чи зміг би я тут побороти всі ті життєві перешкоди, голод і недостаток, та брак усього кінцевого для вижиття, людині. Конц-табір Дора був дуже, а дуже бідний, під кожним оглядом, в порівнянні до інших таборів. Праця тут була неймовірно важка і довга, бо дванадцять годин на добу, з нестерпним поспіхом та без належного відпочинку і харчування. Відпочинкова перерва під час праці тривала лише пів години, і це без дозволу дещо перекусити, чи хоч напиться води. Тому, в час відпочинку, ніхто й не глядів за водою, а кожний лягав де міг і старався задрімати, щоб тим дещо підкріпитися.

Праця тут виглядала для мене важчою, як усі попередні, тому, що я був дуже вичерпаний і не було що їсти та не було нагоди роздобути харчів. В перших днях усе видавалося мені дуже безвиглядним. Я підупав на здоров'ю і не мав жодних зв'язків, щоб якось собі покращати відносини. Однак я не тратив надії, а старався якось собі радити. Саме в тому часі, я стрінув мого знайомого з Авшвіцу, який прийшов мені з допомогою. Він мав знайомства з цивільними німцями, з якими я разом працював і ми почали "гандель" - виміну різних речей, як светери, убрання, черевики, за хліб і інші харчі. З тих вимін мені завжди дещо лишалося і не тільки дозволяло мені підкріпити моє здоров'я, але й давало надію і насагу даліше боротися з усім лихом, щоб вижити.

Повернулася надія що все мине, і голод, і каторжна праця, бо почали надходити вістки, що війна кінчається і що я, при Божій помочі, діжду дня, коли буду вільний. Яким скарбом для людини є бути вільною, лише той зрозуміє, хто ту волю стратив. Я весь час щиро молився до Господа Бога, дякував Йому за кожний щасливо закінчений день і просив, щоби дозволив мені пережити слідуючий, щоби дав силу видержати голод, холод і наруги садистів. Чим ближче видавався мені той кінець війни, про який в'язні весь час говорили, чи радше, перешіптувалися між собою, тим сильнішим було бажання жити і діждатися хвилини визволення. Це визволення було б нагородою за всі ті пережиті терпіння і наруги від таборової адміністрації та всіх їхніх вислужників, від найвищих до найнижчих. Але ця мрія була лиш міражем, бо хоч війна добігала до кінця, однак це діялося дуже повільно, а особливо для нас, в'язнів, які з кожним днем підупадали на силі і здоров'ю і багато з нас ішли "димом крізь комин на волю".

Подібно, як у конц-таборі Брутік, так і в конц-таборі Дора, ми працювали при будові тунелів, чи радше, величезних, заглиблень у підніжжях скалистих гір, де мали бути приміщені фабрики зброї і літаків. Хоч війна ще велася з повним завзяттям, але німецьке командування уже відчувало критичний брак кожного роду зброї, запаси якої швидко зуживалися, а нове постачання не надходило. Німецька воєнна продукція, як доходили до нас відомості, була зредукована до мінімальних розмірів, а всі більші і важливіші фабрики літаків, танків та всякої воєнної

промисловости були цілковито знищені частими, добре плянованими і успішними бомбовими атаками американського летунства.

Всяка відбудова понижених об'єктів не давала жодної користі, бо безперервні налети альянтського летунства постійно нищило відбудоване. Це довело до того, що німецьке командування постановило будувати фабрики для продукції воєнного арсеналу у підгірських тунелях і печерах, щоби вороже летунство не могло їх засягнути. Думка не була зла, але рішення для будови продукції такого масштабу наспіло багато спізнене і неспроможне для реалізації. І фабрики, які продукували усяке знаряддя, і машинерію для спорудження таких об'єктів уже не існували, а ми працювали старим і зужитим знаряддям.

Врешті, німецькі війська уже були настільки розгромлені і здеморалізовані безупинним наступом альянтів, що не були в змозі ставити опору, лише відступали на всіх фронтах, "відв'язуючися" від ворога. На західному фронті, де від шостого червня успішно наступали британська і американська армії, спротив німецької оборони з кожним днем малів, бо як зачували тут у конц-таборі різнонаціональні в'язні, німецьке військо вимучене і здеморалізоване довгою і безвиглядною війною, немов вичікувало скорого закінчення війни. Вони бажали, щоб остаточно прийшов кінець цьому безглуздому борицтву, до якого вели засліплені партійці, які ще звеличали свого "фюрера", та вірили в його наказ "боротися до останнього чоловіка". Ті передсмертні судороги конаючої німецької воєнної потвори, спричинили лише дальші масові жертви в людях, як серед війська, так і серед цивільного населення. І одні і другі дуже добре розуміли своє безвиглядне становище, але стероризовані партією і Гестапом, покірно вижидали розв'язки.

У конц-таборі, хоч як невідкличними були, і поразка на фронтах і цілковитий розгром Третього Райху, відношення конц-табірної адміністрації до в'язнів зовсім не мінялося. Засліплені гестапівці дальше вірили в непомильність свого "фюрера" та в обіцяну ним секретну зброю, яка мала б змінити хід воєнних подій і перерішити остаточний вислід війни в користь Німеччини. Вони дальше знущалися та фізично винищували невинних в'язнів-каторжників і виснажували їх смертельно при тяжких підземних роботах, без належного відживлення і відпочинку. Вони, до останніх днів свого кровожадного панування, держалися тієї самої засади супроти в'язнів, а саме, щоб їхнє життя зробити їм найбільш терпким і невиносимим, та щоб максимально використати їх як робочу силу. Можливо однак, що вони плянували на далеке майбутнє, що як ще колись Німеччина опиниться в подібній ситуації, то вже все буде споруджене тими невольничими руками, яких вони мали піддостатком, а в майбутньому, ледви чи будуть їх стільки мати.

Коли ми приїхали до конц-табору Дора, я довідався, що тут дуже багато підземних тунелів і фабрик уже споруджених, а лише кілька проектів ждало викінчення. Однак усі, хто про те говорив, годилися з думкою, що вся та будова дуже спізнена, щоб врятувати Німеччину від грядучої катастрофи. Фабрики були готові, однак бракло сирівцю для продукції. Тут, під тими суцільними гранітними скелями, було виготовлено 320 величезних тунелів та заглиблень-печер у яких фабрики до недавня працювали як в день так і вночі, доки їм доставляли сирівець. Вони продукували всякого рода зброю, далекосяжні ракети, літаки бомби та підводні міни.

Подібно, як і в других конц-таборах, робітниками при лупанні і свердленні скал під будову фабрик, були табірні в'язні і "контингент", тобто люди, примусово привезені з різних кутків Європи, а передовсім "остарбайтери" з України. Були тут і політичні в'язні, які в різний спосіб противилися окупаційній політиці Великонімеччини. Умовини праці тут, як і в інших конц-таборах, були жахливі. Як оповідали мені старші в'язні, тут були і такі робітники, що жили в тунелі весь час і роками не виходили звідтіля і не бачили сонця, а коли остаточно вийшли з тунелю, то сонце їх осліпило.

Всі тунелі були приблизно того самого виміру, а саме 20 метрів широкі і 20 метрів високі. Мали форму великої печі. Внутрі була запроваджена подвійна залізнична дорога, так, що з одної сторони поїзди заїжджали під саму фабрику і доставляли сирівці, а по другій стороні уже ладували готовий до вивозу продукт. Робітники працювали тут день і ніч, бо не було дозволено хоч на хвилину задержати продукцію. Усіх змушували до шаленого поспіху з надією, що Німеччині ще вдасться виграти війну. Тут, як оповідали старші в'язні, була така каторга, якої ще й світ не бачив, та яку важко описати. У своєму маленькому розмірі, цей табір перевищав своєю жорстокістю, правдиву "тюрму народів" - Росію, яка славилася тим, що була неперевершеною у творенні незносимих обставин для в'язнів. Однією з найтяжчих робіт при будові тунелів, чи підземних печер, було верчення в гранітних скелях. При тій праці, за оповіданням в'язнів що там працювали, ніхто не міг видержати довше одного місяця. Таке "командо" до верчення скелі складалося з 20-ти в'язнів. Вони діставали великі повітряні бори, у які вкладалося 6 метрів довгі, залізні свердли, якими виверчували 6 метрові діри в скалі. Підчас верчення творився пил змеленого граніту, а коли таких 20 свердлів працювало в один час, то хмари пилу закривали увесь простір. В цьому саме була велика небезпека для здоров'я, бо тим пилом в'язні дихали протягом 12-ти годин праці, день за днем, і тиждень за тижнем. Цивільні німці були забезпечені відповідними масками, а в'язням не дали нічого. По кількох тижнях легені такого нещасливця були так обліплені гранітним пилом, що зовсім переставали працювати і такого в'язня відсилали до лікарні. Однак і в лікарні не могли йому допомогти, хіба скоротити його муки. На тім воно й кінчалося, що вкоротці відсилали тіло до крематорії, яка в тому конц-таборі працювала без перерви і на дві зміни. Другі в'язні, що змогли дістатися на іншу працю, часом жартували, кажучи: що з того, що вони мали гранітні груди? Все одно вмирають як і ми, що маємо звичайні. Та не тільки легені були пошкоджені тим гранітним пилом. Цей пил був скрізь - в очах, в ухах, в носі і по цілому тілі. Позбутися його було, прямо, неможливо, бо не було відповідних купелей, а навіть де добре помитися.

Після завершення верчення 20-ти дір, в них закладали динаміт і розривали скалу. По розриві ми відсували відламки каміння на бік, а другі в'язні збирали їх на візки і вивозили з тунелю та висипали біля гори, на призначене місце. Ми знова ставали на свої місця і продовжали вертити нові діри в скалі. Так поступала праця повних 12 годин. О 12-ій годині півночі ми мали півгодинну перерву, бо тоді цивільні робітники і наші "форарбайтери" йшли їсти і спочивати. Я також старався використати той час на відпочинок і зразу йшов туди, де було більше свіжого повітря. Там я лягав на видному місці, клав під голову кусок гладкого каменя і негайно засипляв. Як настав час йти знова до праці, "капо", чи "фор-арбайтер" не потребували мене шукати, а тільки крикнули, чи копнули ногою і я зразу був на

ногах, як опарений, бо знав, що значило отягатися, чи спізнатися.

Ті обставини і ця праця, дуже мене пригноблювали, бо я був свідомий того, що коли тут довше працюватиму, то марно пропаду. Я весь час молився і твердо вірив, що Бог мене не залишить загинати. При будові цих тунелів, чи вглиблень - печер дуже часто траплялися нещасні випадки, але ніхто на це не звертав жодної уваги і не старався тому запобігти. Тільки ще дужче підганяли, щоб скоріше і скоріше виконувати завдану працю. Я був свідком багато разів, як біля мене відривалася, від гранітної стіни, велика кам'яна плита, чи округлиста брила і нараз було кількох вбитих, або важко поранених. Я боявся такого критичного поранення, але Бог мене від того охоронив. Я все надіявся на Бога і просив Його, щоб хоронив мене від каліцтва і не позбавив надії перенести усі терпіння щоби Всевишній додав мені сил усе те лихо пережити, бо, коли б прийшла знеохота, то й фізичні сили мене опустять, а бандити "капо", чи "форарбайтери" лиш на те чигають і зразу добивають людину. Часто людина сама шукає способу скоротити свої муки і якимось із собою покінчити. Коли насувалися мені погані думки, щоб якимось закінчити ту безнадію і ті муки, то я зразу щиро молився до Бога і відкидав їх. Я переконував себе, що я вже так багато витерпів і переніс стільки зневаг і побоїв, що жалко все те змарнувати і піддатися. Тут мушу сказати, що сильно вірю в те, що ніхто інший, а Бог мені допоміг, що я не довго працював при верченні гранітних скель, а лише два тижні. Знайомих тут я не мав, то хто ж міг за мною вставитися?

По двох тижнях верчення скали потрібно було знайти когось, вміру сильного, щоби на плечах носив до гострення, та з поворотом до місця праці, ті важкі залізні свердли, що ними вертіли граніт. Хоч як важкі були ті свердли, все таки краще було їх носити, а при тому, час до часу бути на свіжому воздуху, чим стояти на одному місці і вертати - вертати в безконечність і весь час вдихати вбивчий, гранітний пил. Так я ходив з тими свердлами на плечах туди і назад, як ведмідь у клітці, але це давало мені надію, що я видержу і переживу ту каторгу. Вже на волі, коли я часом пішов з моїми дітьми до зоологічного городу і оглядав звірюку, що ходила з одного кінця клітки до другого і назад, мені став перед очима конц-табір Дора, а я був тією звірюкою. Я загороджений колючими дротами, мріяв про волю, та носив важкі свердли туди і назад.

Крім праці при ношенні свердлів, мене ще приділювали до інших робіт, як до збирання і вивоження дрібного каміння, яке ми опісля розгортали на схилі гори, чи до допоміжних сполучачам-велдерам, але уже ніколи більше не приділяли до верчення граніту. При сполучанні заліза я працював не дуже радо, бо, як я вже згадував, ясне світло сліпило очі і була небезпека постійного осліплення, а те означало швидку смерть. Мені і тут щастило, бо вкортці мене взяли знова до ношення свердлів і при тій роботі я працював найдовше. Вона держала мене при житті, а радше та можливість час до часу захопити в груди подих свіжого повітря.

Одного разу, підчас того, як я вивозив з тунелю дрібне каміння, "капо" копнув мене в полові органи і сильно їх покалічив. Біль був так несамопитий, що мені зовсім потемніло в очах, я перестав віддихати і присів до землі. Та це тривало лиш момент. Я негайно підвівся, знаючи добре, що буде гірше, коли буду лежати на землі, бо він знова кине на мене і буде копати ногами. Він, вправді, тільки заляв, але залишив мене в спокою і я знова почав працювати. Побиття було таке сильне, що я з великим трудом і безперервним болем ледве допрацював до кінця моєї зміни. Біль чим далі, тим кріпшав. У мене долонь тіла все запухло, так, що не

тільки не міг працювати, але й зовсім не міг рухатися. Найбільше лякало мене те, що я почав сильно кровавити. Після закінчення праці ми ще відстояли одну годину на апелі. Я рішив піти до лікарні, бо передбачав, що так довше не видержу. В такому стані я уже не був здатний працювати, а коли б не вийшов до раннього апелю, тоді "капо" мене б вбили. Отож, я подумав, як прийдеться пропасти, то хай би без зайвих терпінь від побиття наглядачів. Я лише щиро помолився і просив Бога, щоб мене не залишав.

І Бог справді мене не опустив. У шпиталі, на превелике моє щастя, я попав до лікаря-українця, людини, яка зразу зрозуміла моє безвихідне положення і хотіла мені допомогти. Коли цей лікар запитав у мене моє прізвище і довідався, що я українець, почав говорити до мене українською мовою. Він розпитав докладно про стан мого здоров'я, солідно провів лікарське бадання, приписав мені якийсь лік на успокоєння болю, та зарядив дати мені тиждень вільного від праці. Це для мене було не тільки необхідним і конечним, але повним спасінням. Цей тиждень відпочинку був для мене таким дорогоцінним, що я й не мріяв, щоб таке щось случилось. Лікар сказав мені слідуєчого дня зайти до нього, то дістану від нього зупу. Ясно, що таку пропозицію я ніяк не міг відкинути. Коли кінчався тиждень мого відпочинку, лікар покликав мене до себе і продовжив мій відпочинок на ще один тиждень. За ці два тижні я не лиш відпочив, але гарно підкріпився на здоров'ї так, що це мені допомгло, коли незабаром я знова найшовся в дуже скрутному положенні. Тим разом случилось так, як каже наша пословиця: "нема зла, щоб не вийшло на добро". Правда, я терпів страшні болі, але, слава Богу, все пройшло щасливо і я набрався ще більше сил. Той лікар, мій спаситель, називався Богдан Околоті і був родом з Перемишля. Про його добре серце і віддану опіку для хворих в'язнів я опісля довідався від других робітників, котрим я розказував свій випадок, а які також мали щастя попасти під його опіку, коли їх біда загнала у шпиталь. Кожен з тих в'язнів, врятованих лікарем--українцем, сподівався піти "димом крізь комин крематорії".

Чи пережив цей лікар-в'язень конц-табірні злидні, чи вийшов на волю, того не знаю, бо мене вивезли до іншого табору. Знаю лиш одне, що він був дуже доброю людиною, був лікарем з покликання, який, не зважаючи на власну небезпеку, придержувався лікарської етики, та знав, що обов'язком лікаря є, в першу чергу, помагати хворому і рятувати *людське* життя. Не так поступали німецькі лікарі у конц-таборах. Вони не дбали за людину і радше були готові приспішити її смерть. *Яке* щастя, що я не попав до лікаря--німця! Не писав би тепер цих споминів, бо до двох днів, по прибутті до шпиталю, я був би пішов слідами моїх безчисленних попередників, яким ті лікарі вкоротили життя. Коли я рішив йти до шпиталю, я був в повні свідомий того, що мене там жде і що рідко кому доведеться вийти відтіля живим. Бог, однак, не тільки, що врятував мене від смерті, але післав мені такого доброго лікаря, що підкріпив мене на здоров'ї і я міг дальше боротися з таборовою каторгою.

Все те видалося мені прямо чудом, бо, щоб у цьому таборі дістати один день вільного, треба було бути смертельно хворим, а то і таким не давали вільного. Такі звичайно мусіли вийти до апелю, а там їх "капо", чи "форарбайтер" добивали палицями, а щоб дістати два тижні вільного, та ще й порції зупи, було взагалі нечуваним. Лікаря Богдана Околоту не забуду до смерті і завжди буду його згадувати з вдячністю.

ВДВОШИВЛЕННЯ В КОНЦ-ТАБОРІ "ДОРА"

Кожний німецький конц-табір у котрому я перебував, крім загально прийнятих способів знущання над в'язнями і їх плянового винищування чи то важкою працею, надмірним поспіхом, покараннями і побоями, мав ще своєрідний, додатковий спосіб, утруднювати і вкорочувати їхнє життя. У конц-таборі Дора, за такий додатковий спосіб винищування в'язня, служило так зване "відвошивлення". Під плащиком винищування вошей, була ціль винищити як найбільше число в'язнів. Після такого "відвошивлення" воші ще краще розмножувалися, коли наше лахміття вигрілося дещо в гарячій парі, а в'язні, швидко вмирали, як зовсім голими перебули ніч у морозному холоді.

Відвошивлення відбувалося так, що ми мусіли віддати до парні, на протяг однієї ночі своє вбрання, чи радше, наше лахміття, в яким ми весь час ходили, і усе, що лише було в бараку. Гаряча пара мала вбити всі воші. На жаль результат був зовсім протилежний і для нас шкідливий. Це був зимовий час, з гострими морозами і вітрами. Нас, зовсім голих, залишили в неогрітому, довгому бараку, з повибиваними вікнами, де студений вітер гуляв, як у чистому полі. Звичайно наглядачі вибирали найхолоднішу ніч на таке відвошивлення. Тоді, як мороз доходив до мінус 25 ступнів Цельсія (біля 13 ступнів нижче зера Фаренгейта), бо чим більше в'язнів загинуло у таку ніч, тим більше було вдоволення у садистів і похвал від адміністрації. Коли б ми не придумали якогось рятунку, то до ранку ніхто з нас на залишився б живим. Щоби себе зберегти, ми ставали всі гуртом і так дещо нагрівалися. Коли крайні замерзали і не годні були знести холоду, вони пропихалися в нутро групи, а других висували до краю. Так в'язні боролися цілу ніч 1 без перерви, одні пропихалися за других, щоб не бути крайніми. Та сцена пригадала мені, коли я був ще малим хлопцем і приглядався, як робили маленькі курятка, що сиділи під квочкою. Ті, що були крайні, і їм було холодно, вибігали з одної сторони, з під квочки і перебігали на другу сторону. Там, діставшись знова під квочку, випихали інших. Випхані робили те саме що їхні попередники і так рятунок акція ніколи не кінчалася. Рідко було так, що усі були задоволені і знайшли для себе теплі місця. В нашому випадку такого не було, щоби найшовши собі теплі місця, всі були вдоволені. Сильніші в'язні спиралися до себе плечима і раменами вдаряли один одного, та в той спосіб грілися і рятувалися від цілковитого замерзання. Помимо тих всяких старань, багато в'язнів не змогли себе зберегти. Деякі замерзли, а багато простудилися і на слідуєчий день відходили до шпиталю на лікування, хоч німецькі лікарі уважали, що тут лік уже не потрібний. На їхню думку, їм належно було допомогти, щоб лиш швидше вмирали і не займали даром місця. Їх відсиляли у крематорію і "димом крізь комин на волю".

Хотілось би мені якось описати те вражіння і мої почування, коли я цілу ніч простояв голісінький на морозі, але я не в силі знайти відповідні слова, щоб описати мої душевні і тілесні переживання. Жодні мої слова не спроможні описати того, що я пережив протягом одної ночі. Лише той, що це пережив, може собі те уявити. Я можу лише сказати, що я до божевілля відчував сотні тисяч колючок у мойому тілі, які кололи мене з усіх сторін і всі нараз. Можу запевнити, що не було місця на мойому тілі, де я не відчув жакливого болю на зовні шкіри і всередині тіла. Це було жакливе почуття. Такий неописано страшний біль я пережив кілька разів за час мойого перебування у конц-таборі Дора. В час такої, однієї тільки ночі, біля 50-ти в'язнів втратило своє молоде життя, бо всі ми там були ще молоді, а других близько 100 вмирало в лікарні, за день чи два після тої ночі. Таке

нелюдське поступування адміністрації конц-табору відносно в'язнів ледви чи мало собі рівним в історії людства. Після одного з тих "відвошивлень", я ухитрився і постановив винагородити собі той біль, який я переносив. Я рішив, що якийсь час не піду до праці. Ранком, коли ми одержали наше відвошивлене лахміття, я не вбирався в нього, а ждав, щоб другі вбралися. Коли усі вбралися, що дістали одяг, то залишилося нас 18 в'язнів, яким не стало одягу і стояли голі і босі. Ми мусіли вийти до апелю і там простояти біля двох годин, доки не покінчено числення і перечислювання в'язнів, але до праці нас не взяли. Ми мусіли б переходити залюднені околиці, а там могли бути небажані для адміністрації люди і рознести вістку, як нелюдяно поводяться з конц-таборовими в'язнями. Тому по закінченні апелю, усім тим, котрим не залишилося одягу і були голі, наказали вертатися до бараку і там ждати на доставку одягу. Тут я уже міг собі зарадити, бо були коци і рештки подертого лахміття, що мені пригодилося. Лахміттям я обвивав свої ноги, а коцом увесь завинувся і так міг повертатися і допомагати "бльоковому" і іншим "промінентам" в їхніх щоденних обов'язках. В цей спосіб я старався рятувати своє нужденне життя і сподіватися, що відносини зміняться і буде краще. Лише задля тієї надії на краще майбутнє, я рішив зносити всі наруги, пониження, побої і болі. Ото ж ранком я брав на себе коц, ноги завивав лахміттям і так йшов на апель, а по закінченні апелю вертався у барак. Погано було те, що це була зимова пора із сильними морозами. Підчас дня треба було промишляти і якимось собі радити, бо непрацюючим виділювали менші харчеві приділи, як тим, що працювали, хоч і ті не мали їх піддостатком. Тому кожний в'язень мусів собі якимось радити, бо виключно на таборовім харчі мусів пропадати. Тут не було можливості "зорганізувати", як ми це робили у Авшвіці, бо табір був дуже бідний. Лише деколи можна було виміняти щось маловартісне для "бльокового" у цивільного німця, але це не часто траплялося. Я завжди старався бути помічним "бльоковому" у чомусь і за те діставав хохлю зупи. Це для мене була велика поміч. Важливим було й те, що мене поминали часті і немилосердні побиття, які траплялися за дрібну причину, або і без причини. Ото ж я зашивав "бльоковому" скарпетки, направляв одяг, взуття і так діставав дещо в заміну, в час, коли біля мене була скрута. Деколи, разом із другим в'язнем, ми застелювали ліжка для "бльокової проміненції", а за те діставали зупу і кусок хліба, а це рятувало мені життя.

Так пройшов цілий місяць, коли я весь час ждав на одяг, який мав для мене надійти. За цей час я добре підкріпився на здоров'ї, бо не мусів вдихати гранітний пил 12 годин денно, не двигав каміння, чи важких, залізних свердлів.

Вкінці дали мені одяг і я пішов працювати. Підчас перерви, коли цивільні йшли їсти і відпочивати, я надумав робити добрі мітли для "бльокового", щоб було чим позамітати у бльоці і довкруги нього. Відношення до в'язнів з кожним днем погіршувалося, як у таборі, так і підчас праці. Причиною того була лютість чиновників адміністрації, бо ж вони відчували кінець свого панування. їм було важко з тим погодитися, тому всю свою злість виливали на безборонних в'язнів. Були одиниці між таборовими "промінентами", що дещо застрашилися і стали "м'ягшими", більш доступними, чим передше, але їх не було багато.

Одного разу ці "проміненти" віддали мені 9 літрів зупи, бо для себе вони "зорганізували" щось смачніше. Я був такий голодний, що з'їв її всю нараз і то не перериваючи. Я так роз'ївся, що був би ще їв, але вже нічого не залишилося. Воно й добре, що не було більше тої зупи, бо голодна людина не знає коли треба

перестати, а в тому случаї це могла бути моя остання їда. Одного разу я бачив, як "русак" з'їв 12 літрів зупи і добре почувався, зовсім не хворів.

У таборі Дора я був декілька разів голодним до тої міри, що в мене уже починали пухнути ноги. Не всі люди однаково реагують на голод. Одні попадають в крайню розпуку і нападають другого, як дикі звірі, коли бачуть, що він має щось до їди. Інші бувають спокійні, ходять голодними і хоч пухнуть з голоду, нікого не нападають, лиш ворущаться доки не впадуть, і спокійно вмирають. Такими були "мусульмани". Вони так похудли, що залишилась лише шкіра і кости, але не старалися ні красти харчів, ні на когось нападати.

Коли я краще познайомився з "бльоковим" і його помічниками, я знова продумав, що заховав мій піджак і сказав, що мені його вкрали. В цей спосіб я не йшов до праці, лише допомагав при чищенні в ब्लюці, а це заощаджувало мені багато сили і енергії і хоронило від побоїв. На доповнення якоїсь частини одягу, звичайно треба було чекати кілька днів, бо у таборі Дора, усього було брак. Бракувало й тому, що багато в'язнів, віддаючи свій одяг до відвошивлення, ерли його на дрібне лахміття, щоб його уже більше не вдягати. Було й таке, що я просив "бльокового", щоб взяв мене на кілька днів до праці біля себе і він погодився. Я знова крутився біля ब्लюку на легшій роботі, а не двигав тягарів у тунелі. Так я перебув багато важких зимових днів на легшій праці, та ще часом діставав додаткову хохлю зупи від "промінентів". Це, думаю, перерішило моє існування у конц-таборі Дора і підкріпило мене для видержання майбутніх злиднів у слідуючих таборах, до яких мене згодом перевезли.

КОНЦ-ТАБІР ЕЛЬРІХ

На початку січня 1945-го року, мене і біля 400 інших в'язнів перевели до іншого "командо" і перевезли нас до конц--табору Ельріх.

Конц-табір Ельріх, подібно як обидва попередні табори, де я перебував, а саме Брутік і Дора, був невеличкий і як тамті, був положений у тих же надренських гранітних, скалистих горах. Завданням адміністрації і в'язнів цього табору було, як і попередніх, будувати довгомилові тунелі і там приміщувати фабрики для продукції зброї. Тут ми працювали лише на денній зміні, бо другої зміни не було. Наша праця полягала на тому, що ми вивозили дрібне каміння з тунелів і розправляли їх у підніжжі гори. Ця праця була значно легша, безпечніша і чистіша, чим в тунелі при верченні і висаджуванні динамітом гранітних скель, та безпереривнім вдиханні в легені кам'яного пилу. При роботі, яку виконувала моя група, ми звичайно збували більше часу при розправлюванні каміння, чим при його вивозі з тунелю, а тим самим, все більше перебували на свіжому воздуху, чим всередині тунелю. Це заощадило мені багато здоров'я. Підчас праці я часто мав можливість споглядати на великий хрест з розп'яттям Ісуса, який стояв при дорозі що простягалася біля тунелю. Я часто молився до цього Ісуса, щоб допоміг мені своєю Божественною силою видержати та пережити ту страшну неволю. Я вірю в це, що ніхто інший, а саме Він, Христос, що бачив і знав мої щоденні терпіння, перепровадив мене крізь них живим і здоровим, за що я Йому вдячний кожного могого дня і кожної хвилини.

Хоча німецький фронт уже був сильно захитаний, воєнні її все таки продовжувалися. Ці нові фабрики, які тільки що будувалися, були, за твердженням

німців, у так безпечних місцях, що навіть найбільші американські бомби не змогли б заподіяти їм жодної шкоди.

Своїм зовнішнім і внутрішнім виглядом табір Ельріх не дуже різнився від знаних мені двох попередніх таборів, хіба лише тим, що був ще біднішим за тамті, бо тут відчувалася недостача всього, що було конечне для життя людей-в'язнів. Нелюдністю поступування місцевих властей і вимогами та ненавистю до в'язнів, він зовсім певно дорівнював, або і перевершив усі попередні. Думаю, що відносини в таборі Ельріх були найбільш строгі і вимагаючі в порівнянні з усіма іншими конц-таборами, а особливо коли йшлося про відносини підчас праці.

Тут ми працювали дуже тяжко, по 12 годин денно, поруч із здоровими і добре вигодованими німцями-цивілями. Вони в додатку до "форарбайтерів", ще й самі знущалися над нами, безнастанно підганяли нас та немилосердно били. Ми для них не були людьми, що мали свої імена, а тільки "ферфлюхте бледе гунд" (підла собака), яких можна було копати ногами, бити лопатою чи дрючком, бо рук їм було жалко, ну і рукою не завдали б такого болю. Декілька вільних днів від праці можна було тут дістати тільки у випадку каліцтва, або важкої хвороби, коли гарячка сягала вище 39 ступенів Цельсія, з якої нещасний все одно вже не міг видужати. Усі інші, без огляду як вони почувалися, мусіли щоденно ставитися до праці. Навіть, коли хтось затратив одяг чи черевики, у тому таборі, це його не звільняло від обов'язку праці, хоча б який був холодний і морозний день.

За останніми відомостями, що продиралися до табору, всі вже знали, що кінець війни назрівав і будова всяких підземних фабрик була зовсім спізнена, однак "есмани" і "форарбайтери" гонили нами далше при праці, безмилосердно били і вбивали в'язнів як і передше, щоби скоріш і скоріш працювати. Зима в той час була дуже холодна, а бараки в яких ми жили, були в поганому стані, з повибиваними вікнами, без ogrівання, подібно як у таборі Дора, а температура всередині бараку зовсім не відрізнялася від температури на дворі. Прічі були збудовані у п'ять рядів до гори, а солома на них була зовсім перетерта і мабуть ніколи, від коли цей табір снував, не була замінена. Ця солома була перемішана з глиною і болотом і до того ступня завошивлена, що коли було добре придивитися, то можна було завважити як воші рухали кусками соломи. На одній прічі, подібно як і в других таборах, спало по 4-ох в'язнів, по двох у противну сторону, головами до себе, а брудні, спітнілі ноги наставляли одні другим під сам ніс. Для накриття кожний мав один коц, добре витертий і ніколи не праний. Краще було спати тим, що примістилися на п'ятому підвищенні, бо коли прічі рухалися, їм не сипалася солома до очей. Підчас снання кожний старався кріпко держати свій коц в руках, щоб його не вкрали, бо вночі "русаки" тихенько підходили і стягали спячим коци та накривалися двома, щоб їм було тепіше. Важко було вкрати коца від тих, що спали на горішній прічі, бо треба було спинатися по драбині, а це вже було пов'язане з труднощами і небезпекою бути спійманим. Я завжди старався дістати прічу на горішній верстві, бо спадаюча з гори солома не давала мені спати, але зате вилазити і злазити по драбині було дость небезпечно і були навіть часті нещасливі випадки. В'язень змучений цілоденною працею, закостенілий від зимна, коли спинався по драбині, а ще й до того держав в одній руці мисочку тільки що одержаної зупи і поховзнувся на шаблі драбини, то падав стрімголов на бетонну долівку і розчерепував голову. Тоді вже не було ні їди, ні снання, бо часто це

кінчалося смертю. Я завжди на те пильно вважав і коли не зовсім добре почувався, то з'їдав зупу стоячи на долівці, заки почав пнятися по драбині, а тоді ловив шаблі обома руками, щоб не впасти.

Тому, що в цьому таборі не давали і не вимінювали одягу, треба було бути дуже обережним і лягати спати в повному одязі, так, як йшов чоловік до цілоденної праці, бо коли б розібрався, то більше уже не побачив би свого одягу, а в тому таборі до праці мусів явитися. Зрозумівши існуючу ситуацію і наслідки того, коли б я залишився нагим чи босим, я постановив не роздягатися так довго, як довго я перебував в тім таборі, а був я в ньому поверх трьох місяців. Коли одяг, або черевики подерлися, треба було самому їх направляти, бо не було надії, щоб із запасного магазину одержати щось в заміну. Тому я старався сам собі направляти, що лиш того вимагало, але при тім я дещо ухитрувався і крім звичайної напрари, я підшивав зі споду другі, більші куски подертого одягу-лахміття, щоби одяг був тепліший і, щоби при ударі палиці менше відчувати біль. Я також обвивав шматками взуття, що захоронювало їх від скорого зужиття, а мене від відмороження ніг під час сильних морозів, та від перестуди і захворюння. В цей спосіб я щасливо перебув гостру зиму і морози, які довели багато в'язнів до їхнього трагічного кінця, коли вони не були добре зодягнені і взуті, а до праці мусіли ходити. Крім згаданого рятування *себе* від морозів, я все ще носив із собою грубий папір-мішок від цементу і в дуже холодні дні вкладав його під одяг. Такі, паперові торби можна було дістати, чи радше "зорганізувати" (вкрасти) і в конц-таборі Ельріх, бо їх тут багато лежало викинутих по зужитті цементу. Я лиш витрясав з мішка цемент, робив діру на голову і руки і піджак був готовий. Правда, що з тим треба було критися, щоб ніхто не побачив і солідно прикривати верхнім одягом, бо коли б перелапали, то ждала строга кара, 20 гумових палиць, а часом і більше. Однак я мусів рятуватися, бо в другому випадку пропав би на морозі, так як інші, простудившись, діставали запалення олегочної, високу гарячку, чи й на місці замерзали на смерть. Усі вони за день чи два, йшли "димом крізь комин на волю". Я вірю в те, що та простісенька паперова торба від цементу охоронила мене від простуди і недуги і безперечно врятувала моє життя. В конц-таборі Ельріх, подібно як і в таборі Дора, я працював якийсь час разом із споювачами--велдерами заліза, як їхній помічник. Одного дня вдалося мені дістати від якогось німця-цивіля сиру бараболлю. Я міг з'їсти її сирію, але співпрацівники нарадили мене, щоб я покрав бараболлю на тоненькі пластинки і тоді спік їх на великій, 1000 ватівій електричній жарівці. Я послухав їхньої ради і як тільки усі наставники і цивілі пішли на півгодинну перекуску, я сейчас кинувся, щоб спекти свою бараболлю. Тоненькі пластинки, дійсно, дуже скоро випікалися на гарячій жарівці, а я ще скоріше їх поїдав. Коли я уже допікав передостанній кусок бараболі, нагло жарівка вибухла і розсипалася на дрібні куски. Чому це так сталося, не знаю, можливо, що це зробила нагла різниця температури між гарячою жарівкою, а холодною бараболею. Я добре знав, що за цю провину дістану раз палицею по плечах, але я не міг нічого вдіяти, мусів признатися, бо в іншому случаї, "капо" примінив би вимір спільної відповідальности і карані були б усі. Я того не хотів, бо мене це не врятувало б, а всі потерпіли б. Як лиш "капо" повернувся з відпочинку до праці, я зразу йому сказав що саме сталося. Він голосно з привички заляв і вдарив мене кілька разів гумовою палицею, але без надмірної злости. Мабуть був у доброму настрої по смачній перекусці і балачці з другими наглядачами. Коли б та пригода трапилася мені під кінець праці, то я напевно дістав би в троє більше палицею по плечах. Печення тієї бараболі і страху

перед карою за знищення жарівки ще часто мені пригадується до сьогодні.

СПРОБА ДІСТАТИ ВІЛЬНЕ

Одного дня, вже на початку березня 1945-го року, я умовився з своїм співпрацівником, що ми покалічимо собі руки і в цей спосіб дістанемо кілька вільних від праці днів і залишимося в бараку. Ми бажали дещо відпочити, бо були до крайності виснажені важкою працею і прямо добували з себе останки сил, щоби подолати усі наложені на нас тягарі. Працюючи даліше в таких нестерпних відносинах, могло допровадити до трагічного кінця, бо "капо" та "форарбайтери" накидалися на в'язнів, як скажені собаки. Навіть, коли я був дещо хворий і гарячка у мене доходила до 39 градусів Цельсія, мені не дали вільного, бо треба було мати температуру, 40 Цел., або більше, щоб залишитися в бараку, або піти в лікарню. Ото ж ми постановили, що поб'ємо собі руки, я йому, а він мені. Треба було однак уважати, щоб надмірно не покалічити рук і не стати калікою на все життя, а знова, коли замало побити, то буде лиш боліти, а вільного все одно не дістанемо. Хоча ми не мали в тім досвіду, все одно рішили здійснити наш плян. Кожний з нас, взяв в одну руку цеглу, а другу руку приложив до бетонної стіни і умовилися, що на кивок моєї голови, оба нараз вдаряємо у приложені до стіни руки. Я перехрестився, взяв цеглу і, коли ми були уже готові до удару, я кивнув головою і попав цеглою у його руку. Він, натомість/замість вдарити мою руку, почав кричати різними голосами і підскакувати на місці, та й не думав більш про те, щоб бити мене по руці. Після роботи, коли ми повернулися до табору, він зразу, по закінченні апелю, подався до лікарні, де помили йому руку, наклали перев'язку і дали йому 4 дні відпочинку. Так закінчилася наша змова з моїм співробітником, він натерпівся, але дещо відпочив, а я весь час мусів даліше працювати.

Кілька днів після тої неfortunної умови з моїм співробітником, котрийсь з друзів порадив мене, що випивши деяку кількість бензини можна дістати високу гарячку і кілька днів звільнення від праці. З тією думкою я носився цілих три дні, а четвертого дня рішив таки напиться бензини, бо був уже так виснажений працею, що побоювався, що не переживу слідуєчого дня. Тут також треба було бути обережним, бо коли не випити піддостатком, то не буде відповідної гарячки, а як понад міру, то можна було, як казали, "витягнути ноги" і піти "димом крізь комин". Тут потрібно було й мати щастя, щоб апель не відбувався задовго, бо за цей час гарячка могла знизитися, а наслідки від пиття бензини були часом дуже шкідливі. Коли напиться бензини, то вона скоро ділає на організм людини і скоро витворює високу гарячку, але і скоро та гарячка падає. Я пробував два рази напиться бензини і ні разу мені не пощастило добитися звільнення від праці. Перший раз я випив дещо замало, бо заки дійшов до шпиталю гарячка впала нижче 39 Градусів і мені не дали ні одного дня вільного від праці. Другим разом я уже випив багато більше і дістав сильну гарячку, але на моє нещастя, апель тривав довше як звичайно, бо мусіли шукати за пропавшим "мусульманом", а ми стояли доки його не нашли та привели, а радше, приволікли на апель. Від тоді я рішив більше не пробувати цієї штуки, бо випивши бензину, я опісля дуже зле почувався, а в той час я всеодно фізично дуже підупав. Деякі в'язні казали мені, що я міг піти на той світ від пиття бензини, бо організм був виснажений працею і недоживлений та нездібний побороти високу гарячку. Я однак весь час мріяв,

щоби дістати 2-3 дні вільного від праці, бо я уже так фізично і морально заломився, що часто і більш вперто насувалися мені думки, що не зможу діждатися кінця війни і так бажаної волі. Я старався побор'ювати ті думки, але не все це мені вдавалося, бо я бачив, який жах діявся довкруги мене.

Тунель, у якому ми працювали, був дещо віддалений від табору, так, що треба було йти до нього біля 6 кілометрів. Я був так виснажений, що вже сам хід мене замучував, а то ще прийшлося 12 годин важко працювати без найменшої перекуси і відпочинку. Повертаючи до табору, нам казали нести більші куски каміння, бо адміністрація задумала будувати для себе схоронища в таборі. Я намовляв усіх в'язнів, щоб не ждали на наказ "капо", а брали великі і гарні куски граніту, бо і я такий нестиму, щоб з них ми побудували маєстатичний пам'ятник для наших визволителів, американців, які незабаром повинні тут з'явитися. Та це був лише жарт, бо кожний з нас ощаджував собі енергію і ніс як найменший камінь. Я звичайно підшукував широкий і плоский камінь і повертав його так у сторону "есмана", що він виглядав великим і важким. Та, яке те каміння не було б, але по цілоденній праці, таки не легко було донести його на плечах до табору. Ніхто не був звільнений від несення того каміння, але повертаючи до табору, ми не лиш несли каміння, а ще і покалічених та вбитих, жахливими випадками, в'язнів. Кожного дня після праці, ми несли кількох, а то і кільканадцять таких нещасних жертв, що зазнали каліцтва, а то й смерті в непередбачених випадках. Тут дуже часто, подібно як і при будові інших тунелів, нагло відколювалися від стін великі гранітні плити, які були вже зрушені попередніми вибухами динаміту, падали в юрбу в'язнів та масово калічили і вбивали їх. Іншою небезпекою була "пуля" - колесо, на якому була прикріплена линва, що відгортала каміння після вибуху динаміту. Та линва часто зривалася і вбивала 5-10 в'язнів нараз, а ще більше калічила.

У цьому таборі побиття в'язнів наставниками, було мабуть найжорстокіше з усіх інших конц-таборів. Тут, вправді, не приклякали коліном на горло, як це робили в Авшвіці, але били так довго, як довго жертва рухалася і завжди закидали нам, що ми не хочемо солідно працювати, а по правді, ми вже не мали сил до дальшої праці. Тими, бандитами, що нас били, як і у других таборах, були поляки-фольксдойчі і німці-кримінальники.

Дуже часто в таборах Брутік, Дора чи Ельріх, мені приходилося робити на руштованнях і то дуже високо, біля 10 метрів над бетонною долівкою. Підчас полудневої перерви я ніколи не лягав на руштованні, щоб відпочити, чи навіть там присісти, бо знав, що міг мене зморити сон, а відтіля впасти, було б рівнозначним із втратою життя. Могло ще случитися, що "капо", чи "форарбайтер", повертаючи з відпочинку, міг завважити, що я заснув, а тоді невідклично почав би бити палицею чи нагайкою і копати, але так хитро, щоб доцільно зіпхнути мене з руштовання, а це в повні задоволило б його садизм. Тому я постановив завжди, в час перерви, злазити з руштовання на долину і тут кластися на видному місці, беручи собі під голову кусок дерева, або гладкий камінь. Я, звичайно, засипляв на пів години, що дуже мене підкріплювало та повертало до сил і давало спроможність видержати до кінця праці. З того конц-табору Ельріх, я зтямив собі ще дві, дуже важкі і небезпечні місця праці. Одна була при проведенні рову в довжину усього тунелю, а друга, при заливанні бетону. Перша робота далася нам в знаки тим, що тут треба було працювати, стоячи по коліна в ледяно-холодній воді і без гумових чобіт. Так

ми працювали біля двох тижнів, доки зовсім не викінчили рова. Праця при проведенні того рова довела до того, що багато в'язнів заплатило швидко своїм життям. Важко було простояти весь день в ледяно--зимній воді і не простудитися, а опісля в'язень діставав високу гарячку і був змушений піти у шпиталь. Звідтіля був лиш один вихід, а це - "димом крізь комин". На їхнє місце приходили інші в'язні, а їхня доля була дуже подібна до долі попередників. Особливо небезпечним було для мене те, що повернувшись з праці до бараку, на нас ждали два поляки-садисти, а це: "бльоковий" і "штубовий". Ще до сьогодні я затамив їхні імена (цих тут не хочу подавати) і їхні бандитські обличчя. Це були дійсно погані люди, які весь час знущалися над нами і завжди говорили: "ми вас тутай вшисткіх виконьчими" (ми вас тут усіх викінчимо). Вони говорили правду, бо щоденно переводили з нами карний спорт, який позбавляв нас рештки сил і скорочував дорогий нам час відпочинку. Працюючи при другій важкій роботі, при заливанні бетону, треба було цілих 12 годин накидати великою лопатою пісок до мішалки, щоб ніколи не забракло його в мішалці, яка весь час йшла і ніколи не ставала. Ця праця була понад сили для здорової та відживленої людини, а що казати для нас, що ледви держалися на ногах. Коли перетомлений в'язень захотів хвилину відпочити, щоби захопити більше воздуха в легені, то на нього кидалися цивільні німці з др'ючками і лопатами і немилосердно побивали. Як згадаю ті обставини праці, то годі повірити, що я зміг усе те пережити.

КУРЦІ У ТАБОРІ

До прикрих і болючих терпінь, які всі в'язні щоденно переживали від жорстоких побоїв, голоду, зимна, хворіб та фізичного виснаження, для в'язнів-курців долучувалося ще одне велике терпіння яке вони переживали, а саме, брак сигарок і тютюну. Про це терпіння, дякувати Богу, не можу багато говорити, бо сам ніколи не курих ні сигарок, ні файки, але я обсервував інших в'язнів-курців, та їхні безпереривні муки і невтомне бажання знайти щось до курення. Лише глядіти на намагання курців дістати щось покурити, це за мало, щоби зрозуміти і відчуті їхні переживання і їхню розпуку. Треба бути курцем і те пережити. Про всі інші невігоди і муки, як про голод, зимно, спрагу, чи цілковите фізичне виснаження, я можу говорити, бо я це кілька-кратно пережив і можу сказати, що пережив до крайнього божевілля. Але те переживання курця мусіло доводити його до розпуки. Видно, що це звичайне явище, бо як у нас говорили: "ситий голодного не розуміє і не знає, хіба лиш тоді, як сам зголодніє". Тому я не відчував налогу курця і його терпінь, а вони мусіли бути дуже сильні, коли доросла людина плакала мов мала дитина, бо не мала що закурити. Коли та неймовірно голодна людина віддала свій послідний кусок хліба за чийсь недокурор, а опісля всетаки плакала, бо і не накурилася і голод її мучив.

Я бачив, як попавши в розпуку, такі завзяті курці зривали кору з березової мітли і курили її, що не заспокоювало їхнього налогу, бо кора не мала в собі нікотини, а прикий дим, що з неї добувався, викликав сильні забурення шлунка. Коли я глядів на це, мені було дуже жалко, що вони стали такими невільниками нікотини, брак якої доводив їх до відчаю, і вони готові були все посвятити, щоб лише втягнути її у свої легені. Великою жертвою було, коли в'язень віддав свою порцію хліба чи маргарини за сигарку чи недокурор, але були й випадки, коли він

жертвував своє життя, лише, щоби добути щось закурити. Я бачив це кілька разів на свої очі, коли перебував у таборі Ельріх. Ідучи до праці з конц --табору Ельріх, ми переходили крізь мале містечко. Ми маршували серединою дороги і часом можна було бачити недокурки цигарки при хіднику, чи на ньому. Я не раз такий недокурки бачив, але не звертав на нього уваги. Але для правдивого курця цей недокурки був необхідним. Він так його до себе мав, що курець, забуваючи про небезпеку, виступав з ряду і біг, щоб його дістати. Звичайно, саме в моменті, коли курець простягав руку по свою цінність, "есман" стріляв у нього і в'язень падав убитий. Хоч це були дуже сумні і трагічні випадки, бо гинули зовсім непотрібно молоді і невинні люди, однак в'язні говорили про вбитих - "він упав за штікльову, або недокуркову ідею".

Дивлячися на те безглуздя, я завжди дякував Богу, що не став невільником того налогу і не мучив себе, як роздобути цигарку чи недокурки. Особливо, будучи в конц-таборі, то було моїм правдивим щастям. Я не мусів кожного дня промишляти, як замінити свій останній кусок хліба, який був найбільш вартісним у конц-таборі і конечним до життя, за тютюн і за "цюки"-недокурки. Коли мені пощастило в якийсь спосіб дістати тютюн чи цигарки, я їх радо приймав, бо за них я міг завжди дістати приділ хліба, маргарини, чи ковбаси. Така виміна була для мене дуже корисна, бо хоронила мене від голодування, а навіть, щоб не стати "мусульманом". Цього я найбільше боявся і вистерігався, бо добре знав, як "мусульмани" кінчали. Працюючи у картоплярні, я мав нагоду дістати тютюн і цигарки, які я вимінював у кухарів за хліб та ковбасу, які я переносив до бльоку і тим помагав своїм друзям. Мені не було дивно, коли міняли свій харч за цигарки здорові і неголодні в'язні, але коли це робили "мусульмани", які вмирали з голоду, то я того ніяк не міг зрозуміти. Це ж було самогубство і ним воно завжди кінчалось. Добре знаю, що багато в'язнів були б пережили концтабори, як би не були курцями, або, коли б мали досить сильної волі залишити курення.

ВИЇЗД З КОНЦ-ТАБОРУ ЕЛЬРІХ

Ранком, третього квітня 1945-го року, по видачі кави (ми так звали ту юшку) і куска хліба, як кожного дня, ми зібралися на площі до апелю і уставилися в ряди. Нам наказали уставитися по 5 в кожному ряді, так, як ми виходили звичайно на працю, а не як завжди було під час апелю, що ми ставали по 10 в ряді. Коли ми вже стояли в рядах - ось цікаве явище - жоден "капо" не перечислював нас і ніхто не звітував своїм зверхникам, як завжди водилося. Нам наказали вимарш з табору, та не у напрямі, де ми звичайно працювали, але в сторону залізничної станції, де нас ждав поїзд з товаровими вагонами. Тут знова з поспіхом і проклонами та побоями, загнали нас у вагони, немов би нам, або їм, кудись спішилося. Закрили двері і ми ждали. Ждали більш години і нікуди не від'їжджали. Та це чекання мене зовсім не турбувало, бо я знав з досвіду, що на тому спізненню я нічого не трачу. Навпаки, я тільки користаю, бо у вагоні спокій, ніхто мене не гонить і не б'є. По годині чекання, наш поїзд рушив з місця, і ми покинули Ельріх і подалися в незнану нам дорогу. Нас везли цілий день і цілу ніч, аж другого дня ранком ми задержалися на малій залізничній станції, якої напис вказував, що містечко звалося Целе. Коли поїзд задержався, нас швидко вигнали з вагонів і не

вимагаючи жодного порядку, яким ми звичайно маршували, почали нас гнати мов худобу, до конц-табору. Від містечка Целе до конц-табору, до якого нас вели, було 20 кілометрів. Це був табір Берген-Бельзен.

Берген-Бельзен мав ще другу назву, яка сама про себе говорила: "Лягер Смерти". З цього табору, як говорили, ніхто і ніколи не мав вийти живим на волю. Тих 20 кілометрів гонили нами цілий день, бо в нас не було вже сил, щоби прискіпити ходу. Хто зовсім знемігся і не міг далше йти, того стріляли і залишали у рові. "Есмани" не мали з собою вантажної машини, щоб підбирати знеможених, тому найкращою розв'язкою для них було стріляти їх і залишати в рові. Коли ми зблизилися до конц-табору Берген-Белзен, і коли я з далека побачив непроглядну масу людських кістяків - "мусульманів" я тільки зітхнув до Бога, а до себе прошепотів, що тут треба буде попрощатися зі світом. Ті, що між ними виглядали можливо, це були таборіві "проміненти" - влада. Знаю, що зовсім певно, воно так було б, коли б не Божа опіка наді мною і коли б Він не порятував мене у тому найтяжчому часі.

КОНЦ-ТАБІР БЕРГЕН-БЕЛЬЗЕН

Берген-Бельзен був одним з численних німецьких таборів, що вславився не менше від Авшвіцу, своїм нечувано жорстоким вбиванням і заморюванням голодом в'язнів. Хоч досить малий в порівнянні з конц-табором Авшвіц-Біркенау, він мав свою другу назву: "Лягер Смерти".

Ця назва була зовсім заслужена і вона сама за себе говорила. Хто дістався до цього табору, не міг надіятися вийти звідтіля живим. Принайменше, ніхто не чував про подібний випадок за цілий час існування того табору. Я був одним з тих незчисленних, що мав у ньому закінчити своє ще дуже молоде життя.

На моє превелике щастя, це вже було під сам кінець війни. Сюди зігнали нас з різних таборів і всі ми тут мали загинути страшною голодовою смертю, бо ніяк не було можливості собі допомогти. Отож, кожний, хто сюди попав, був призначений повільно помирати, не з побоїв, і не з важкої праці, а з голоду. В цьому таборі до праці вже не брали, але не давали зовсім ні їсти, ні пити, і навіть кроплі води не можна було дістати. Не було думки щонебудь тут роздобути, бо це була одна пустиня. Крім дротяної огорожі, шутру, каміння і піску, не було тут нічого - ні стебла травички не найшов би. Щоб хто не промишляв, щоб не робив, все одно мусів вмирати з голоду. Так воно й було, так вмирили в'язні в жахливий спосіб. Там, де їм вибила остання година, вони падали та безладно лежали. Непоховані, неприкриті, бо ніхто ними більше не цікавився, а тіла повільно розкладалися і нестерпним смородом насичували повітр'я цілого конц-табору і близьких околиць. Багато з них лежали довше чим десять днів, бо коли я прийшов до того табору, я їх застав, як лежали на площі, а їхні тіла уже псувалися і смерділи. Щойно на десятому дні від мого приходу до табору, почали хоронити небіжчиків до спільних могил.

Коли я прийшов до того страшного конц-табору, то застав ще у ньому німецьку адміністрацію, яка вже зовсім не займалася в'язнями. Вона лиш ставила варту, якої завданням було пильнувати, щоби в'язні не втікали з табору і держати їх тут так довго, поки усі не повмирають з голоду. Ця німецька адміністрація по кількох днях зовсім зникла, а вартовими в таборі залишила своїх союзників і помічників,

неперевершених бандитів. Більшість, це були мадяри, яких німці мабуть добре перевірили, що вони будуть сумлінно виконувати їхнє завдання, щоби протягом кількох днів винищити і повбивати усіх залишених тут в'язнів. Нажаль, мушу ствердити, що ті німецькі вислужники - мадяри, знущалися над нами гірш німців, нищили і вбивали нас. Вони не тільки, що зовсім не давали в'язням нічого до їди, які уже крайньо виголоджені, пухли з голоду, вони дострілювали їх як зайців, без жодного попередження, а часто без жодної причини стріляли цілими серіями з автоматів прямо в гурт людей. Тоді я справді чудом остався між живими, бо багато з тих, що були біля мене, були поранені і вбиті.

Такого злочинного, масового вбивства навіть німці рідко допускалися, бо вони хоч давали попередження. Деякі стріляли за піднесення недокурка, чи недогризок яблука, яке виголоджений в'язень намагався підняти.

Недодержання порядку і дисципліни теж була причина. Ці вбивники діставали похвали від своїх зверхників, а для більшої заохоти до виконання таких вчинків, адміністрація давала за кожного вбитого один день відпочинку. У звіті перед своїми зверхниками, ці вбивники мусіли подати причину вбивства, чи спробу втечі в'язня, чи щось друге. Тут було зовсім щось іншого. Мадяри робили ті злочини без жодної причини і без надії на якусь нагороду, а просто, із своїх нелюдських почувань, із садизму і вислужництва для своїх союзників і зверхників-німців.

Було рішено, що ми усі, а це тисячі в'язнів, мусимо вмирати страшною голодовою смертю. Воно було б так сталося, коли б ми були залишилися під їхньою опікою довше, ще лиш день або два, а був я тут уже десять діб. За весь той час ніхто не дістав ні кусочка хліба, ні хохлі зупи, ні кроплі води. Нами ніхто не займався, ми не мали жодного заняття, лише ходили хто куди хотів, і коли хотів. Та й ходити вже не було сили бо всі були виголоджені до тої міри, що більшість лежала покотом. Ми ж приїхали з інших таборів уже виголоджені і виснажені, бо і в транспорті нічого не дістали їсти. І дійсно, в'язні, що приїхали разом зі мною тим самим транспортом, почали масово вмирати, а мерців і дальше ніхто не підбирав і не закопував. Де лиш було глянути, скрізь лежали трупи, трупи і ще раз трупи, а біля кухні було їх найбільше, бо тут мадяри стріляли всіх, хто, ратуючися від голодової смерті, йшов до смітників шукати за рештками поживи. Замість так бажаної поживи, нещасні в'язні знаходили кулю. Та постріляні довкруги смітників трупи не здержали напливу нових шукачів поживи, яких знова постріляли, а їхні тіла накривали лежачих попередників. Ніколи в моєму житті я не бачив, щоб людина пробувала їсти другу, вбиту людину, а тут такі случаї часто траплялися.

Канібалізм ширився масово по всьому таборі. Коли їли померлого незнані мені люди, то це мене так не вражало.. Але, коли я побачив свого знайомого, що це робив, це мене дуже, а дуже пригнобило. Ним був молодий, хлопець з Бережанщини. Коли я глянув на нього, то ледви його пізнав. Він був увесь опухлий, сидів біля вогню і в бляшанці варив темно-сірий кусок людського тіла. Він надіявся, що тим врятується від смерті, та це не допомогло, а може ще й прискіпило його смерть, бо вже того вечора, при тому ж вогні, він помер. Так при вогнях сиділи багато голодних в'язнів - сотки їх - і кожний з них варив чи пік куски людського тіла. Всі вони бажали вижити, а скільки їх врятувалося - не знаю, але я бачив, що багато з них ще при тому вогнищі кінчали своє життя. Це був такий жахливий образ людського терпіння і нужди, що ще тепер, по багатьох роках,

важко мені спокійно про це говорити. Тяплю, що дивлячися в той час на це неймовірне видовище, я, хоча сам був близький смерті, і звичайно старався всім дарувати їхні провини і злочини, але тоді я відчув страшну ненависть до тих німців і мадярів, які довели нас до такого жахливого і критичного стану. Моя злість кипіла в мені. Я бажав пімсти, бо це ж був найбільш варварський спосіб поступування з людьми, хоч вони були в'язнями, засудити їх на страшну голодову смерть. Однак, моя злість і пімста були лиш у моїй уяві, бо я вже ледви сам рухався і тратив зір і слух. Мої ноги були опухлі вище кісток, так що я вже відчував кінець мого життя, але думка все переконувала мене, що треба видержати, бо воля вже близько. В містечку Целе, у віддалі 20 кілометрів від табору, уже було чути гарматню стрілянину. Це зближалася американська армія, а з нею вимріяна воля, але я відчував, що сили мене зовсім опускають, що не діждуся тієї, вимріяної волі, що ні одного дня довше не видержу, хоч як твердо до цього часу я вірив у Божу поміч і держав себе на дусі.

Саме тоді, коли, як здавалося, вже були почислені не дні а години, чи радше, хвилини мого існування, я постановив відійти геть від того страшного образу людоїдів, що сиділи при вогнях, і ступаючи нога за ногою, йшов в напрямі мого бльоку. Нагло, я стрінув свого друга, А. Ш. , котрий в теперішню пору має докторат з фізичних наук і є професором Університету Мішіген. З ним не було зовсім краще, як зі мною, він був на тій же дорозі пропадання, як і я, а може і дещо перед мною в дорозі на той світ. Тут ми почали говорити про нашу незавидну долю та про неминучу загибель. Не минуло кілька хвилин, як підступив до нас "форарбайтер"-наглядач і сказав, що коли підемо тягнути мерців і будемо кидати їх у спільну могилу, то він дасть нам по одному бурякові. Мій приятель А. Ш. не довіряв йому і звернувся до мене кажучи, що це не є правда, що "форарбайтер" лиш так хоче нас обдурити, а буряка він нам не дасть. Мені мов хтось шепнув в ухо, щоб я послухав "форарбайтера", що він говорить правду і зробить, як обіцяв. Я звернувся до мого друга і переконав його, що ми не маємо нічого до страчення, бо вже оба пропадаємо. Але коли він говорить правду і дасть обіцяний буряк, то цей буряк може врятувати нам життя. Так порадившись, ми вирішили піти за "форарбайтером" і тягнути людські трупи до спільних могил.

Могили були розміщені досить далеко за табором, приблизно 2 кілометри. Для нас це було далеко, навіть не тягнучи трупа, але все ж таки була надія на одержання буряка, який який мав нам продовжити життя і допомогти зустріти вимріяну волю. Це додало нам сили і охоти працювати. Таких спільних могил в цей час було тільки три, але почали копати нові, бо не було куди помістити неймовірно зростаюче число трупів. Пересічний розмір могил був 50 метрів в довжину, 25 метрів в ширину і 3 метри глибокі. Цей пам'ятний день, коли ми тягали трупи до спільних могил, був 14-ий день квітня 1945-го року. Цього дня я ніколи не забуду, бо тоді дарунок одного буряка врятував мені життя. Тих в'язнів, що їм було доручено тягати мерців, було кілька тисяч, а вкинутих у ями трупів було кілька десятків тисяч. Одного трупа тягнули завжди чотири в'язні - "живі трупи".

Ми посувалися група за групою, а це нагадувало караван верблюдів у арабській пустині. Щоби ту працю полегшити, ми скручували імітацію мотузків з подертого лахміття, тим в'язали мерця за руки і ноги, і так його волікли, спираючися один на одного, бо й самі ледве держалися на ногах.. Ніхто нас при тій роботі не гонив,

ні не бив, бо "есманів" уже тут не було, а мадяри вартували довкруги табору, а в нутрі табору берегли кухню і магазин. Були випадки, що один з нас сам упав і не підводився, тоді доводилося і його тягнути. Так ми тягали трупи весь день, а під вечір, справді, дали кожному обіцяного буряка.

Та, ось з'явилася нова проблема. Як з'їсти цей буряк щоб ніхто не побачив, бо можна було заплатити життям, коли б інші, виголоджені в'язні кинулися його відбирати. Отож я заховав свій буряк за пазуху, як найцінніший скарб і, зігнувшись в двоє, вдавав, що мене болить живіт. Так вдаючи, я віддалився від усяких скупчень в'язнів, підхопив якийсь коц, що валявся на землі, наклався ним увесь з головою і швидко їв свій буряк. Подібно зробив і мій друг, Антін Шутка. Коли я докінчив їсти цей буряк, то по кількох хвилинах мені здавалося, що я наче народився на світ. Я зразу краще почав бачити і чути і з'явилося бажання жити і побороти всі злидні. Дуже дивні почування зродилися в мені, яких годі висказати і описати...

Слідуючого дня я довго не ждав, а раненько сам вибрався, щоб зустріти "форарбайтера", який мене вчорашнього дня покликав до праці. Я запропонував йому, що коли дасть мені ще один буряк, то я голошуся до ще важчої праці, а саме виймати задавлені трупи з ліжок, які уже по довшому лежанні зачали розкладатися і так воняли, що важко було до них підступити. "Форарбайтер" радо погодився на мою пропозицію і додержав свого слова. Так і другого дня я дістав свіжий і великий буряк, який мене добре підкріпив і допоміг пережити ще один і ще один день, та вкінці діждатися своїх визволителів і кінця довголітньої неволі.

Я свято переконаний у тому, що Бог вислухав мої молитви і післав до мене того "форарбайтера", який спитав мене, чи я хочу тягати трупи до спільних могил за буряка. В час, коли я з голоду став "мусульманом", коли почав тратити і зір і слух, коли я вже почав всюди пухнути і зближався невідкличний кінець мого життя, Бог мене порятував. Чому цей "форарбайтер" підступив тоді до мене, до одного із тисяч перебуваючих у таборі в'язнів. Хто ж, як не Бог, спрямував його в мою сторону, щоби дати мені допомогу і порятувати моє життя ?

Війна тривала ще деякий час, аж до остаточної і безумовної капітуляції, яка була підписана 7-го травня 1945-го року в Раймсі. Спершу підписав її американський головнокомандуючий, генерал Двайт Айзенгавер, а опісля, 8-го травня, потвердили її своїми підписами у Берліні, ще два союзники і переможці, а це, від англійців маршал летунства, Теддер, а від Радянського Союзу, маршал Жуков. Від сторони побідженої Німеччини, підписав тогочасний головнокомандуючий польовий маршал Кайтель.

В О Л Я ! ! !

16-го квітня 1945-го року, я нарешті дочекався своїх визволителів. До табору в'їхали два американські танки. Я на свої очі не бачив їх, ні їхньої залоги, лише чув про це з оповідання других в'язнів. Я, в цей час, як і десятки тисяч інших в'язнів, був у такому моральному і фізичному стані, що зовсім не дбав чиї це були танки, чи були вони американські, чи англійські, але одне мене тішило, що вони не були німецькі, чи більшовицькі. Я всім моїм єством відчував, що я нарешті діждався волі, про яку так довго мріяв, та що я, як вільна людина, знова зможу робити те, що захочу і йти, куди схочу і що все буде так, як було перед моїм арештом та запроторенням у німецькі конц-табори. Я, разом з іншими в'язнями, що

могли ще рухатися і сяк-так ходити, подався в сторону де заїхали танки, щоби подякувати танкістам за рятунок, та з радістю цілувати ті танки, що принесли нам волю. Однак, зблизитися до танків, щоби оглянути їх з близька, не було й мови. Велика юрба в'язнів тісно окружила танкістів, а в мене не було вже сили, щоб пропихатися крізь той натовп народу. Та все одно де хто був, кожний по своєму виявляв свою радість. Одні кинулися цілувати танки, другі падали на землю і цілували її, інші обнімали один другого, а деякі кричали з радості і плакали. Я спершу впав на коліна і від щирого серця помолився до Бога і подякував Йому та Розп'ятому Христові на якого я завжди споглядав, коли ми проходили біля Розп'яття при дорозі до тунелю у концтаборі Ельріх, за ласки, за поміч і опіку.

Помолившись, я знова намагався протиснутися до танків, але мої зусилля були даремні. В'язні обступили танки перстеном і ніхто не думав поступитися. У мене не було досить сили, щоби протискатися крізь цю юрбу людей. Танки в таборі довго не задержалися. Вони мали свої накази і завдання. Танкісти, як оповіли мені інші в'язні, поглянули на нашу нужду і страждання, перекинулися кількома словами з командантом варти і виїхали з табору та подались у сторону фронту, а ми залишилися даліше, хоч уже вільні, але під охороною тих же що самих бандитів. Отож і надалі треба було пильно вважати, бо наглядачі - мадяри, все ще стріляли до в'язнів, коли хтось намагався знайти щось до їди. Аж слідуєчого дня після полудня прийшли у табір англійські вояки.

Пригадую один момент, коли американські танки виїхали з табору, в'язні побачили кілька великих копиць бараболі і кинулися до них, щоб набрати її, в що хто міг і взяти до бараку. Я також, швидко зробив торбину із старої, знайденої десь, штанки, зв'язав один її кінець, набрав в неї повно бараболі і почав нести в сторону бараку. Нагло вартові почали стріляти до в'язнів, точно, як було колись. Я запримітив, що вартовий повернув кріса в мою сторону. Без надуми я відкинув від себе торбину з бараболею і почав від неї віддалятися. Вартовий залишив мене в спокою і побіг за другими в'язнями. Користаючи з цього, я підхопив свою торбу з бараболею і швидко, як лиш міг, пошкандибав до свого бараку. Тут, я видовбав кілька дощок із стіни бараку, розклав вогонь і взявся до варення бараболі, за яку я, будучи уже вільним, мало не заплатив своїм життям. З'ївши трохи придбаної бараболі, навіть не зовсім звареної, я почав почуватися багато краще, хоч все ще не був наїджений. Щоби не переїстися, та легше контролювати моє пересичення, я роздав частину бараболі своїм друзям, а собі залишив лише кілька бараболі, на випадок, коли б не було можливості роздобути щось до їдження. Пізно в ночі прийшла до нас вістка, що деякі в'язні скористали з того, що в кухні не було вартових, відкрили її, чи радше розбили вхід і почали шукати за їдою, а передовсім за м'ясом. Я подумав, що може дістану щось для себе і швидко пішов в сторону кухні. Тут я застав кухню виповнену в'язнями. Скільки їх там було, важко вгадати, але зовсім певне, що було більше сотні. Багато з них були добре приготовані до цієї виправи, бо мали з собою різну посуду, як відра, черпаки, куски дроту, чи довгі патики. Це було добре придумане, бо всі кітли, яких тут було дев'ять, були дуже гарячі, а зупа в них, прямо кипіла. Голими руками тут нічого не можна було взяти, а особливо, коли хтось намагався добути кусок м'яса із зупи. Зміркувавши це, я кинувся, щоб найти щось, чим можна б виловити кусень м'яса з зупи. Я знайшов невеличку бляшанку з консерви і подумав, що це мені пригодиться, як не виловити м'ясо, то хоч начерпнути до неї зупи. З такою думкою і надією на успіх, я з трудом почав

протискатися крізь натовп в'язнів у сторону кітла. Я просувався дуже повільно, однак не зневір'ювався і поступово зближався до кітла. Весь той напад на кухню і заняття в'язнів всередині кухні відбувалися в цілковитій темноті і зберігаючи ідеальну тишу, щоб не залярмувати вартових. Коли я врешті, дістався до кітла, я спостеріг, що тут кожний працював більш нервово, щоб як найбільше дістати чогось з кітла і ніхто не зважав, що робить другий біля нього. Саме, коли я почав "полювання" своєю бляшанкою за куском м'яса, якийсь "русак", що був ще далше ззаду, не чекаючи своєї черги дістатися до кітла, сягнув усім понад головами і великим відром начерпнув з кітла гарячої зупи. Повне зупи відро, мабуть було заважке, щоб двигнути високо понад голови всіх, що стояли перед ним і він зачепив відромом о чийсь голову. Відро хитнулося і зупа-кип'яток полилася по головах і плечах тих в'язнів, що стояли попереду "русака", біля кітла. Попарені в'язні почали підскакувати і скавувати з болю, а інші в'язні кинулися їх втихомир'ювати і заспокоювати, бо цей крик міг привернути увагу вартових, а тоді була б справді біда. "Русак"-нахаба, не зважав на нікого, не намагався оправдатися, чи перепросити попарених, а швидко відійшов і замішався в юрбі. Між облитими і попареними тією зупою, був і я. Несподівано попарений кип'ячою зупою, я кинувся мов божевільний і викинув з руки свою, повну зупи, бляшанку. Заки я її знова вловив, вона потонула у кітлі зупи. Хоч яка мене огорнула лють, я нічого не міг на це порадити, бо був за слабкий, щоби шукати за іншою посудом, чи бляшанкою. Я уже й не мав гадки знова пробиватися крізь сотки в'язнів, бо натовп не поменшав, а навпаки, наочно збільшився. Багато в'язнів відходили від кітлів з повними відрами і черпаками. Я лиш обтер із шиї і плечей рештки гарячої зупи і знеохочений своєю невдачею, пішов шукати іншої їди. Я пробував дістатися до іншого котла, де не було так багато в'язнів, а як показалося, у котлі була варена капуста. На моє щастя, капуста не була дуже гаряча, так, що можна було її набирати руками. Я набрав тієї капусти в обі руки, скільки лиш зміг і швиденько попрямував до бараку. Тут я витяг кілька барабоць, що мав захованих за пазухою і в кишенях, які залишив собі з попереднього, більш успішного, хоч як небезпечного наскоку, і почав смачно заїдати бараболю з капустою, бо голод уже давався мені в знаки, хоч від попередньої моєї їжі минуло всього кілька годин. Попарення моєї шиї і плечей, на щастя, не було критичне, бо шкіра лиш сильно почервоніла, але ран не було. Мабуть, добре сталося, що я не набрав цього м'яса з зупи, бо коли б був забагато його наївся, то могло мені більше пошкодити, чим попарення від дикуна-"русака".

В той час, в'язні найбільше умирали на скрут кишок від м'яса. Це показалося опісля, коли англійці, співчуваючи виголодженим в'язням, привезли великі консерви волового м'яса, та "комісний", черствий хліб. Ті, які не вміли над собою панувати, щоб не переїдатися, кидалися на так смачний харч і їли досхочу, а коли попили те все водою, зразу падали і в болях вмирали. Я знова мав щастя, що в перших днях, коли нам роздавали консерви, я їх не дістав, бо ледви чи був би зміг вдержати себе від такого обжирства. Згодом, коли я побачив як тисячі в'язнів вмирали з надміру їдженя, я добре стеріг себе і не переїдався, а м'яса то зовсім і не рухав.

Майже кожний в'язень, з котрим я говорив, будучи ще в попередніх конц-таборах, мав завжди одне бажання: добре наїстися, вмитися, позбутися усяких насікомих, вбратися в чисте білля, а тоді, хай би вже вмирати....

Слідуючого дня відбувся похід в'язнів до магазину з мукою. Коли я про те

довідався, негайно рішив йти з ними. Цей напад відбувався вже в ясний день, подібно, як наскок на бараболю. Я весь час застановлявся, чому при магазині не було сторожі, яка передше була там як в день, так в ночі. Я боявся тут якогось підступу, чи засідки, але коли побачив, як сотки людей входили і виходили з магазину, та несли муку, хоч як обережно, але зайшов і туди. Видовище, яке я тут узрів, переходило всю мою уяву. Чогось подібного я ще в моєму житті не бачив. В'язні, котрі вдерлися до магазину, як побачили стирти мішків повних муки, (а було тих міхів декілька соток), кидалися на них мов божевільні, щоб як наскоріше собі захопити муки. Ті, котрі мали при собі ножі, чи щось гостре, замість відв'язати мішок в одному кінці, розпорювали його і пригорщами набирали муку, в що лиш завгодно. Одні в торбини, або посуду, чи відра, другі знімали із себе сорочки, чи штани, напихали їх мукою і так несли в свої бараки. Росіяни-москвини, або, як їх в'язні залюбки звали "паразити" (паразит - загально вживане слово між росіянами), що завжди наживалися кривдою другого, часто рабували в'язнів, бо були сильніші від інших, закидали собі на плечі цілі міхи муки, а коли не могли подолати тої ваги, дещо відсипали на долівку, але другим не тільки що не дали, але ще й погрожували і матюкали. Оглядаючи ту сцену, мене скортіло набрати дещо муки для себе і я зайшов у магазин, щоб найти якусь торбину, щоб було в чім нести муку. Мені вдалося найти досить велику торбу, але муки я не набирав багато, бо не мав сили її далеко нести, а до мого бльоку був добрий кілометр дороги. З трудом я доходив уже до мого бараку, коли напорівся на те, чого я весь час побоювався. Біля бараків було багато в'язнів, які проходжувалися сюди і туди і їх треба було вистерігатися і оминати, щоб не вихопили від мене муку. Це мені приходилося досить важко, бо я ледви держався на ногах і не мав сили довкруги їх обходити. Я проходив біля деяких в'язнів досить близько і старався бути обережним, щоб не втратити своєї муки. Саме, коли я мав увійти до свого бараку, я побачив групу "русаків", що голосно, на все горло, "дакали" і "матюкали". Я, зразу їх розпізнав по довгих руках, коротких ногах і по широких, їм типічних, обличчях. В якийсь спосіб їх обійти, було вже запізно і не було місця, бо я мусів сюдою пройти до мого бараку.

Ступаючи сповільненим кроком, я застановлявся, як собі тут порадити. Нагло, якийсь, довгорукий "русак", підступив потихеньки до мене із заду, вихопив з рук торбу з мукою, а мене штовхнув з усієї сили і підложив мені ногу. Я повалився на землю і поки підвівся, його вже не було. Він втік і змішався між своїми, такими ж як і він, бандитами. Я ледве підвівся з землі, обезсилений і голодний і навіть не пробував звертатися до кого-будь за поміччю. "Русаки", що стояли гуртом і оглядали цей напад на мене, лише реготалися на все горло і вихвалювали спритність "Серйожки" (Сергія), додаючи своїм оклепаним "матюком" і словом "паразит", яке у тому випадку означало вершок похвали для "Серйожі".

Постоявши кілька хвилин, я дещо відпочив та успокоївся, а тоді ще раз пішов у сторону магазину, бо думав захопити ще дещо муки. І справді, ще було кілька міхів муки у магазині, але щораз то більше в'язнів пропихалися туди і в короткому часі не було вже ні одного міха муки, а вся дорога до магазину біліла від муки, як зимою від снігу.

Цим разом я зробив так, як робили інші. Зняв з себе сорочку, зв'язав долом рукави, насипав туди муки, але не дуже виповнив. Усе те обв'язав довкруги себе, а зверху накинув нагортку, щільно себе обтиснув і пішов до бараку. Коли я

прийшов щасливо до свого бараку, сейчас забрався до варення зупи з бараболі, до якої, опісля, додав тверде, дрібно поскубане тісто з роздобутої муки. Це була відома в нас "бараболяна зупа з галушками". Хоч як я об'їдався тою зупою, а в шлунку не було вже місця, щоби ще доїдати, я все одно відчував голод. Все одно я повертався до сил і під вечір почувася багато сильніший і здоровший. Я вже був певний, що тепер не віддав би своєї торби з мукою, як це зробив тому кілька годин. Одначе, голод все таки мене не покидав і я весь час думав про їжу. Я все щось варив і їв, хоч вважав, щоби не переїдатися. Я їв поволі і у відступах. Все одно мій шлунок мене поболював і роздувся, але голод все-таки не покидав мене і не зменшався. Я дальше варив що лиш мав і не міг здержатися від їжі. Як одно доїдав, то вже варив друге. Коли, по кількох тижнях, англійці роздавали на приділ відомі усім "кекси", то я мріяв, щоб дістати їх стільки, щоб досхочу наїстися. Тепер, коли побачу в склепі кекси, то пригадую собі ті прикрі часи, а з тим, і всі інші, невідрадні переживання.

Таких як я, в той час було кілька тисяч і майже всі розкладали вогні і варили, що хто мав. В тих перших днях після визволення, цілий табір виглядав, як одне велике вогнище. Багато в'язнів розбирали бараки, з дощок розпалювали вогні і варили, що лише придбали. Ніхто вже не забороняв того робити, бо всі знали, що ті бараки нікому більше не потрібні. Четвертого дня після визволення я відчув, що вже можу ходити, хоча дуже повільно. Я вибрався до недалекого села, до "баворів" (селян), щоби випросити щось до їди. В той час уже багато в'язнів залишили табір і розійшлися по довколишніх селах та містечках. Усе залежало від того, як хто почувався, і як далеко міг зайти. Я ще не міг відходити далеко, бо ледве посувався черепашим кроком. Мій хід нагадував хід старої і немічної людини, яка при допомозі палиці, з трудом просувається по кімнаті. На рівному я ще якось давав собі раду, бо не мусів підносити ноги високо, але коли прийшлося переступити якусь, хоч малу перешкоду, як поріг у дверях хати, то це вимагало великого зусилля і мені треба було потрудитися. На моє щастя, цей фізичний стан почав швидко поправлятися, так, що незабаром я вже міг ходити скоріше.

Вже слідуючого тижня після звільнення я добився до недалекого села по жебранину. Ходив від хати до хати, але далеко в село не заходив, щоб мати силу ще за дня повернутися до табору.

У такі подорожі я вибирався що третій або четвертий день, бо завжди мусів мати кілька днів відпочинку. Ця жебранина нагадала мені часи моїх хлоп'ячих літ, коли по селі від хати до хати ходили старці-жебраки і просили милостині. Наші селяни пускали їх в дім і завжди погостили їжою. Тут так не було. Тут селяни нерадо давали кусок хліба, а молока, якого смак я вже зовсім забув, давали ще менше. Може не хотіли гостити молоком тому, що боялися втратити горнятко.

В початкових днях жебранини, я лише просив, та старався не погрожувати тим, що відмовлялися дати щось з харчів, бо я був ослаблений і важив лише 80 фунтів. Опісля, коли я прийшов до здоров'я, я почав заговорювати гострішим голосом. Тоді я держав палицю в одній руці, а другу впихав у кишеню, немов я там мав щось такого, що могло краще переконати. Тоді я наказним голосом заявляв, що я не бажаю дістати багато, але я повинен від них дістати двоє яєць, горнятко молока і кусок доброго хліба. Цей спосіб був для німців більш переконливий, чим просьба і завжди щось мені дісталось. Найбільше мучило мене саме ходження. Я вже почувався досить добре, а ходити було мені дуже важко. Мої ноги все ще ледве рухалися.

Були й такі дні, що походивши за дня по селі, я не мав сили повернутися до табору і тоді, клався де попало, чи під стрічною шопою, чи посеред поля, як була гарна ніч.

В міжчасі не обійшлося без хвороби, та ще й з високою гарячкою. Ніхто мною не займався і нічим мені не допомагав. Я, просто, полежав в гарячці кілька днів і вкінці видужав.

В містечку Берген-Бельзен були досить великі військові казарми, які англійці перемінили на шпиталі, де в той час лежало багато хворих. Опіки над хворими зовсім не було. Хворі згоряли у високій гарячці, а не було кому подати їм ні ковтка води. Хворі, колишні в'язні конц-табору гинули тут тисячами денно. Як оповідали очевидці, їх там загинуло, уже будучи вільними, біля 80 тисяч. Так вславився Берген-Бельзен, навіть і тоді, коли вже перейшов під опіку англійців-визволителів.

Сильніші в'язні, в першій мірі колишні "проміненти", "поляки-фольксдойчі" і інші, як "русаки-паразити", які вміли нажитися чужим, уже в перших днях відкриття таборів англійцями, вони пішли на села до "баворів" і принесли для себе цілі телята, поросята і кури. Щоб було простіше варити, то вони зрабували у когось велику ванну до купелі, поставили її на каміння, розвели під нею вогонь і так варили ціле теля чи порося. Вони ховали все лишнє м'ясо для себе і нікому не давали, хоч як би нещасний їх просив. В той час ті рабівники видавалися мені гірш за диких звірів. Бо ж звір, коли вполює іншу звірину, наїється досхочу, а тоді спокійно відходить від своєї жертви, а залишки лишає для інших голодних звірят. "Русакі", натомість, хоч ніяк не могли усього придбаного поїсти, то не дали другому, виголоднілому співжителю, ні обгризти кістку.

Я ніколи й не пробував просити ні "русаків", ні "промінен-тів"-поляків, щоб дали щось їсти, хоч бував у дуже прикрому положенні в конц-таборі Берген-Бельзен. Я знав, що від них ніхто, ні чого не дістане і ніколи я не понизив себе, щоб просити милостиню у тих "бандитів", чи тих "паразитів". Я знав їх добре з усіх попередніх конц-таборів, в яких ми разом перебували.

Одного разу, коли я вже дещо прийшов до здоров'я, я варив вареники та смажив їх на маслі. Нечайно підступив до мене "русак" з наплечником, виповненим ручними годинниками, які він, зовсім певне, десь зрабував. Він запропонував мені, що проміняє п'ять своїх годинників за одного вареника. Я поглянув на нього, іронічно посміхнувся і заявив, що я зовсім не є зацікавлений його годинниками. Коли він не поступався, лиш все ще глядів на мої вареники, я сягнув по довгий, залізний гак і почав, ніби то, поправляти вогонь. Це відібрало у нього смак до вареників. Він зрозумів, що не я поправляю вогонь, а він грається з вогнем. Він крутнув головою і нерado відійшов шукати для себе нової жертви.

Через тиждень, чи півтора по перебранні нагляду над табором англійською військовою командою, в'язні почали краще відживлятися і більш нормально полагоджувати свої фізіологічні потреби, яких, за німецької адміністрації, не залагоджували по два-три тажні - (знаю це з власного досвіду), показалося, що лятрина-виходок, який остався ще з нацистських часів, був неспроможний послужити такій, великій кількості людей. Отож, англійці швидко збудували новий виходок, спільний для мужчин і жінок. Рішення побудувати "спільний" виходок, доказувало, як низько англійці оцінювали нас як людей, як гляділи на нашу людську гідність і почуття встиду. Це вказувало, що вони нас трактують, як звірят,

бо не думаю, що в їхній країні в той час існували спільні публичні виходки. Може в таборах нудистів, де всі ходили по таборі наго, це не робило різниці, але тут мене це дуже вразило.

Ми, в'язні, могли зробити кращі виходки, коли б англійці доставили нам відповідний матеріал. Цей виходок був збудований дуже примітивно. Викопаний довгий, досить широкий рів, а вздовж нього на висоті 15-ти інчів від землі прикріплений грубий дерев'яний кругляк, на якому можна було присісти. І так виглядав спільний виходок для жінок і мужчин.

Тут приходили всі потребуючі і сідали рядком одні біля других і залагоджували свої фізіологічні потреби. Цей вид людей різного полу, що сиділи довгим рядом на кругляку, нагадував мені образ з давніх часів, коли я ще був вільною людиною. Я цей образ не раз бачив у холодний, осінній день, перед надходячою зимою і першою сніговією. Тоді, середньої величини, чорні птахи-"шпаки", сотнями засідали, тісним рядом, на телефонічних дротах, а при тому, так як ті в'язні, залагоджували свої потреби.

Згадану яму-лятрину, що другий чи третій день посипали вапном, для дезинфекції, але сморід і надалі розносився по усьому таборі, а то й далеко поза табір. Кругляк став навіть досить популярним у таборі, бо люди приходили і масово на ньому засідали, як в день, так і в ночі. Тут велися розмови і залицяння, приходили і "модерні". Так ми звали тих, що ходили по таборі зовсім нагі, хоч одягу в той час нікому не бракло. Точної причини їхнього "парадування" нагими не можу відгадати. Чи вони це робили з буйної радості, що діждали бути вільними і в цей спосіб хотіли продемонструвати свободу, чи прямо із своєї глупоти, бо на божевільних не подобали. Багато було говорення між в'язнями про тих "модерних героїв". Я сам мав нагоду бачити їх. Цікаво мені було, що з ними сталося пізніше, коли я вже виїхав з табору. Можливо вони, голісенькі, пішли в довколишні німецькі села, а може англійці їх усіх спрямували до якогось, переселеного табору Д. П. (переселених осіб). Їх, на щастя, не було багато і зовсім певне, адміністрація цивільного табору не дозволила їм на такі неморальні і деморалізуючі вибрики.

Відносно конц-табору Берген-Бельзен, то варто ще згадати, що в дійсності, ніхто з нього не мав вийти живим, бо всі його бараки, в котрих жили в'язні, були підміновані і мали бути висаджені в повітря, разом з мешканцями-в'язнями. Адміністрація табору знала про кінцеве призначення в'язнів і тому уважала, що зайвим було їх годувати, якщо вони мусять скоро згинуть. В'язні, які були приявні підчас процесу у Нюрнбергу як свідки, розказували, що комендант конц-табору Берген-Бельзен признався, що він уже був дістав приказ висадити мінами всі бараки із замкненими там в'язнями, однаке, він цього останнього наказу не виконав, бо хотів тим врятувати своє життя. Це, можливо, було б його й врятувало, коли б він не мав на своєму сумлінні багато інших, страшних злочинів. На наказ англійського командування, німці розмонтували ті міни з під в'язничних бараків, відвезли до поблизького лісу і там їх детонували. Ми, у таборі, лише чули ті вибухи здалека і думку гадали, як то ми мали летіти у воздух разом з тими мінами і вкоротити своє молоде життя. У Берген-Бельзен ми перебували досить довго. Переважна частина в'язнів вимерла уже після визволення. Тих, що залишилися живими, англійська військова адміністрація порозвозила по різних цивільних переселених таборах "Д. П.". Мене, з великою групою колишніх в'язнів, перевезли до малого містечка біля Лінебурга, віддаленого 50 кілометрів

від Гамбурга. Перевезли нас великими віськовими вантажними автами. Пригадую, коли ми зіскочили з тих вантажних авт, то я ще з острахом оглянувся довкруги, чи не стоять десь поблизу мене озброєні "есмани" з нагайками і злющими собаками, хоч ми були вільні уже довший час. Те прикре вражіння мене ще довго переслідувало. Таке ж почуття мали і інші в'язні, мої друзі, які довго перебули в німецьких конц-таборах, і того вражіння ми ніяк не могли позбутися. З того містечка виселили всіх німців і нам віддали цілі дома. Там я перебував довший час і поволі приходив до кращого здоров'я. Я жив там з трьома моїми друзями в одному домі, а тому, що почувався уже значно краще, то часто йшов з моїм приятелем в довколишні села, до німців--"баворів", за харчами. Тоді я вже не просив, а купував від них за гроші. Ми купували малі телята, поросята, кури, яйця, хліб і молоко. У нашому домі зробили мене головним кухарем і я варив для нас чотирьох. Я нічим більше не займався, лише весь час стояв при печі, варив, смажив і пік цілий день. Ми все те зі смаком споживали, а я все одно, був даліше голодний. Такий дивний голод я відчував дуже довго, близько два роки і стільки, приблизно, взяло часу, щоб я вернувся до повного здоров'я.

По деякому часі, кількох нас перевезли до малого переселеного табору біля містечка Вольфгаген. Ця місцевість була положена у горах Гарц, поблизу таких міст, як: Кассель, Геттінген, Гюслар. Там я перебув до 1949-го року.

З початком 1949-го року я переїхав до Мюнхену, столиці Баварії, а незабаром, бо ще того ж року, я покинув Німеччину і всі ті жахливі терпіння, які я тут пережив, і виїхав до США.

З моїх переживань в Європі залишилися мені дуже гіркі спомини. Коли це усе собі пригадую, то хоча багато часу проминуло, а я завжди дістаю потрясіння нервів і морозить по спині.

Я часто стрічався з різними колишніми в'язнями німецьких конц-таборів і всі вони, хоч скільки страхіть самі там пережили, однак співчували мені, коли зачули, що я бував не лиш у Авшвіці, але й у славному "таборі смерті" - Берген -Бельзен. Кожний з них не міг вийти з дива, що я вийшов звідтіля живий. Я не пишаюся тим, що я вийшов живий, але маю велике задоволення, що у конц-таборах я врятував життя двом моїм друзям, які були розом зі мною. Одного я врятував від смерті в Авшвіці - а другого, саме у тому "лагері смерті", Берген-Бельзен. Оба вони, подібно як і я, опинилися в США. Першого я задержав від намагань самовбивства, коли він захотів кинутися на електричні дроти в Авшвіці, а другого я доглядав невідступно, коли він лежав хворий з високою гарячкою і весь час маячив, бо іншої опіки там не було. Я тоді насильно здержував його від пиття води, бо знав, що ставалося із сотнями інших в'язнів, які в подібній гарячці дісталися до води. Коли вони напилися тієї водиці, то довго уже не мучилися, а за нецілу годину, "віддали Богові духа". Який дивний цей світ! По дванадцяти роках я випадково довідався, хто був цей американський вояк-танкіст, який перший в'їхав у конц-табір Берген-Бельзен в одному з двох танків, які принесли мені волю. Цей танкіст походив родом з Бостону і зовсім випадково заїхав до мого мотелю у Лейк Джордж підчас літнього сезону, на однотижневий відпочинок. Я зустрів його на подвір'ї, привітався та спитав, щоб лиш щось сказати, як він мається та чи він не потребує більш детальних інформацій відносно тієї околиці. Він подякував, але інформації, як заявив, йому зовсім не потрібні, бо він тут буває щорічно і околицю добре знає. Сповнивши свій обов'язок власника мотелю, я пустився відходити. Нагло мій гість зупинив мене і спитав, чи я був у німецькому конц-таборі. Здивований я

задержався, але зразу зрозумів, що він бачив на моїй лівій руці число конц-табірного в'язня вибите у Авшвіці. Я притакнув і подумав собі, що може він також є одним із тих нещасних, колишніх конц-табірних в'язнів. Як виявилось, він ним не був.

Коли в нашій дальшій розмові я вичисляв конц-табори де я перебував і вкінці згадав Берген-Бельзен, він зразу спитав, чи я знаю хто мене визволив. Авторитетно, я ствердив, що нас визволили англійці і весь час вони нами опікувалися. Опісля я навіть замешкав у англійській зоні. Коли мій гість почув мою відповідь, він лише благородно посміхнувся і сказав, що мене зле поінформували, бо на одному з тих двох танків, що першими в'їхали до конц-табору Берген-Бельзен і по кількох хвилинах поїхали у дальшу дорогу, був саме він. Отож, заявив він, не англійці, а американці освободили ваш конц-табір, а англійці прийшли щойно на слідуючий день, коли весь терен був уже здобутий і прочищений американцями. Багато здобутого терену, додав він, американці віддали своїм союзникам, бо таке було домовлення між головним командуванням їхніх армій. І дійсно, я пригадую, що англійці увійшли до табору щойно другого дня після полудня. І чи це не диво? Такий великий світ і стільки мільйонів людей у ньому, а я, по 12-ти роках зустрів людину, що особисто визволила мене з найжорстокішого німецького конц-табору, де мене ждала неминуха голодова смерть. Цей колишній танкіст оповідав мені, як вони, частина Третьої Армії під командуванням генерала Джорджа С. Паттона захопили великі простори Німеччини, які потім мусіли залишити, бо на підставі попереднього договору між аліянтами, ті території мали бути окуповані більшовиками. Генерал Паттон був іншої думки. Він ніяк не годився з рішення уряду та головного командування, щоби ті території, здобуті американським вояком, з легкої руки віддати під окупацію Червоної Армії. По розгромі Німеччини, він відкрито висловлювався за тим, щоби західні аліанти не зупинялися на зазделегідь визначеній фронтовій лінії, а йшли походом на хитрого і підступного, в той час союзника - на Радянський Союз. Він глядів у майбутнє і оцінював Радянський Союз, як грізнішого противника для Західної Європи, США і Канади, ніж, уже розгромлена, нацистська Німеччина. За його так відкрито і відважно висловлені думки, американський уряд відкликав його з командного посту, а добути ним терени всеодно окупували більшовики. Генерал Джордж С. Паттон був перенесений на інше становище, але ще того ж самого року, бо 21-го грудня 1945, був покалічений в автомобільній аварії і помер у Гайдельбергу. У випадковись тієї катастрофи народ дуже сумнівався, бо у Генерала було багато противників, які боялися його популярності і добутої слави, як неперевершеного полководця і вояка.

Ми, з гостем-вакаційником, ще часто і багато розказували собі, він про свої воєнні пригоди, я про конц-табірні жахіття. Я старався поінформувати його про подібні до нацистських конц-таборів, такі ж табори у Радянському Союзі, про жахливі відносини 50-ти мільйонового українського народу, який зазнає терору на своїх власних землях під чоботом червоної Москви, про неперевершено фальшиві кличі комуністичної пропаганди, обіцянки і обмани червоних диктаторів, які під плащиком комуністичних кличів, поневолюють неросійські народи і в цей спосіб будують велику російську імперію. Москва у відношенні до українців, я йому розказував, застосувала особливо несамовитий терор, бо лякалася стремління українського народу до створення власної незалежної держави.

Комуністична влада рішила провести масові арешти української інтелігенції, заповнила тюрми і конц-табори українськими в'язнями, створила особливі клініки для умово хворих, де із здорових людей робили божевільних. Зарядила масові вивози українського населення у жахливі, сибірські "гуляги" (конц-табори), звідкіля рідко хто повертався. Виселявала українське населення з цілих районів і переміщувала їх у далекі азійські краї, а їхні посілости заселяла росіянами, забезпечивши їх доброю працею та всякими державними привілеями.

Невдоволеним такою політикою Кремля українцям, приписували "буржуазний націоналізм", що потягав за собою покарання довголітньою тюрмою та засланням у Сибір, звідкіля навіть по відбуттю терміну присуду, не дозволяли колишнім політичним в'язням вернутися до рідних сторін. Це стосується також усіх поневолених Москвою народів, як Литовців, Латишів, Естонців та всіх народів Кавказу, хоч відсотково їх було набагато менше, як українців.

Мій вакаціонер уважно прислухувався до моїх завваг, а вкінці сказав, що він і багато людей в Америці, є досить добре поінформовані про внутрішню політику Радянського Союзу. Він рівно ж запевняв мене, що американський уряд свідомий того, що діється за "залізною куртиною", але не може нічого зарадити, бо це внутрішні справи суверенної держави і яка б вона не була, то Америка не в змозі їй наказувати чи осуджувати. Що уряд США про те знає, я йому на те відповів, то я ні на хвилину не сумніваюся, але, лише знати, це ще замало. Я вірю, що він і знав дещо про відносини у Радянському Союзі, але я мав вдоволення, що додав ще краплину своїх думок і почувань.

У цих моїх споминах, а головно з переживань у німецьких конц-таборах, я начеркнув лише частину того, що довелося мені і моїм співжителям перетерпіти за весь той час ув'язнення. Жорстокі і повні жахливих знущань дні за днями, були такі подібні до себе, що про те можна написати лише раз, або два. Важко весь час повторятися, бо стає нецікавим. Сподіюся, що для історичної правди, ці спомини кинуть промінчик світла про загарбницьку політику нацистської Німеччини відносно мого, українського народу і з'ясують невідрадне положення української інтелігенції і патріотичної молоді, які численно заповнювали німецькі тюрми і конц-табори, або як "ост-арбайтери" працювали невільниками для німецького нациста, загарбника і ката. Вважаю, що це було моїм обов'язком, щоб хоча частинка правди, про цю трагічну дійсність, проникнула до відома світової opinio.